EDUCATION DEPARTMENT, PUNJAB.

PERSIAN SELECTIONS.

FOR SECONDARY SCHOOLS.

گنجینهٔ خرد

۱۰۰

RAI SAHIB M. GULAB SINGH & SONS,
Mufid-i-'Am Press,
LAHORE.

11th Edition. 1912 Price 0-4-9.

اِعرابوں کے قاعدے

نمبرِ شُمار	قاعدے	مثالیں
۱	مخلوط ہے دوچشمی لکھی گئی +	قندھار
۲	نُونِ غُنّہ جو لفظ کے درمیان ہے۔ اُس پر اُلٹا جزم دیا ہے۔اور جو آخر میں ہے۔اُس میں نُقطہ نہیں دیا +	رانْد۔ جاں +
۳	یاے معروف جو لفظ کے آخر ہے۔وُہ دائرے کی لکھی گئی ہے +	کشتی
۴	یاے معروف کے سوا باقی سب بے لنبی لکھی گئیں +	بے۔ کے۔ باے۔ اوڑے +
۵	جو واؤ بولی نہیں جاتی۔اُس کے نیچے آڑی لکیر ہے +	خود۔خواہش +
۶	حرفِ مفتوح پر وہیں زبر لکھا ہے۔ جہاں واؤ یا یے کے معروف اور مجہول ہونے کا شُبہ پڑتا ہے[۱] +	ہمالیہ۔ زیور۔غور۔ تیر +

[۱] باقی قاعدے اخیر کے صفحے پر دیکھو +

فہرستِ مضامین

بسم اللہ الرحمٰن الرحیم

انتخاب از تاریخِ فرشتہ

ذکرِ جلال الدّین محمّد اکبر پادشاہ

شیخ ابو الفضل برادرِ شیخ فیضی جزوی و کلیّے قضایاے آں بادشاہِ عالیجاہ را در اکبر نامہ ثبت نمودہ۔ و مؤلفِ ایں اوراق محمّد قاسم فرشتہ کہ در صددِ اختصار است۔ خلاصۂ آں را دریں کتاب مندرج مے سازد۔ و میگوید۔ وقتے کہ نصیر الدّین محمّد ہمایوں پادشاہ از افتادن از بام بشدّتِ ضعف گرفتار گشت۔ ارکانِ دولت و اعیانِ حضرت شیخ جولی را کہ از معتمدانِ درگاہ بود۔ جہتِ رسانیدنِ اخبارِ آں حالت بایلغار روانۂ پنجاب گردانیدند۔ و او در کلانور سعادتِ ملازمتِ شاہزادہ دریافتہ قضیّۂ سانحہ را معروض داشت + و عقبِ آں چوں خبرِ رحلت رسید۔ امرا لوازمِ تعزیت بجا آوردند۔ و باتّفاق یک دیگر دوم ماہِ ربیع الثانی سنۂ ۹۶۳ ثلث و ستّین و تسعمائۃ شہزادہ جلال الدّین محمّد اکبر را کہ سیزدہ سال و نُہ ماہ از عمرش

گذشتہ بود - در کلانور بر تختِ فرماندہی اجلاس دادند + قطعہ

گلِ امید شگفت و وزید بادِ مراد
مرادِ خلقِ خدا آں چنانکہ باید داد
زِ دشتِ فتنۂ دوراں جہاں بشد ایمن
کہ پادشاہِ جہاں پاے بر سریر نہاد

بیرم خانِ ترکماں باوجودِ منصب سپہسالاری و اتالیقی بخدمتِ وکالت نیز بر رسیدہ متصدیِ امورِ ملک و مال گردید - و فرامینِ بشارتِ جلوس و استمالتِ سپاہ و رعیت باطراف و اکناف فرستادہ تمغاجات و راہداری و سلامانہ و پیشکشِ تمامۂ ممالکِ محروسہ را معاف داشت + و نخست شاہِ ابو المعالی را کہ داعیۂ مخالفت داشت - گرفتہ در مقامِ قتل شد - و چوں آں حضرت کہ اسمِ شریفش ببشتر بعرش آشیانی و گاہ بخاقانِ اکبر ادا خواہد شد - از کمالِ ترحم راضی نشد - آں سید را مقید ساختہ پیش پہلوان گل گیر کوتوال بلاہور فرستاد + شاہ ابو المعالی بعد از چند روز از حبس گریختہ - پہلوان گل گیر از کمالِ خجالت خود را بکشت + تردی بیگ خاں حاکمِ دہلی جمیع اسباب پادشاہی را از دہلی مصحوبِ ابو القاسم میرزا ولدِ کامراں میرزا باردوے ظفر قرین فرستاد + و علی قلی خاں سیستانی حاکمِ سنبل و سکندر خاں اوزبک حاکمِ آگرہ و بہادر خاں حاکمِ دیپالپور و منعم خاں اتالیق و محمد حکیم میرزا عرائض فرستادہ اظہارِ اخلاص و بندگی نمودند + بعدہٗ موکبِ فیروزی اثر بعزمِ استیصالِ سکندر شاہ بدامنِ کوہِ سوالک رفت + و پس

از جنگ سکندر شاہ بمیانِ کوہِ سوالک گریخت + و راجچند راجۂ نگرکوٹ بدرگاہ آمدہ نوازشِ بسیار یافت۔ و ملکِ موروثی باقطاعش مقرر گشت + و از کثرتِ بارندگی عرش آشیانی بجالندھر در آمدہ مدتے در آنجا توقف نمود + در آں اوان سلیماں میرزا کم فرصتی کردہ بقصدِ تسخیرِ کابل از بدخشاں رواں شد + و بعد از وصولِ او منعم خاں حاکم کابل کہ سردارِ کار دیدہ بود۔ حصاری شدہ علمِ مدافعت بر افراشت۔ و خاقانِ اکبر بر آں مطلع شدہ محمد قلی برلاس و خانِ اعظم شمس الدین محمد خاں اتگہ و خضر خاں را بمددِ منعم خاں فرستاد۔ چنانچہ بعضے بقلعہ در آمدند و اکثر بیروں ماندند۔ و در مدتِ چہار ماہ شب و روز اطرافِ اردوے بدخشانیاں را مزاحمت رسانیدہ بتنگ آوردند + سلیماں میرزا بہ منعم خاں پیغام نمود۔ کہ اگر در خطبہ نام مرا داخل کنی ۔مراجعت مے نمایم + منعم خاں بنابر صلاحِ وقت آں را بعمل آورد ۔ و سلیمان میرزا بہ بدخشاں رفت + دریں ولا ہیموے بقال وزیرِ محمد شاہ عدلی با سی ہزار سوار و پیادہ و دو ہزار فیل کہ اکثر مست بودند ۔ متوجہِ آگرہ شد ۔ سکندر خاں اوزبک تاب مقاومت نیاوردہ بدہلی رفت + و شادی خاں افغاں کہ او نیز از امراے معتمدِ عدلی بود۔ بکنارِ آب رہنٹ آمد + و علی قلی خاں سیستانی کہ در آں وقت خطاب خان زمانی یافتہ بود۔ باتفاق امراے کمکی مثلِ قاسم خاں و محمد امین دیوانہ و بابا سعید قبچاقی با سہ ہزار سوار عراقی و خراسانی از آب رہنٹ گذشتہ

با شادی خاں افغاں جنگ کرد۔ و او منہزم گشتہ لشکرِ ایشاں
پارۂ در جنگ گاہ کُشتہ شُدند۔ و اکثرے در حینِ عبورِ
آب فرو رفتند۔ چنانچہ از سہ ہزار کس زیادہ از
دُویست سی صد کس زندہ نماندند + و چوں ہیموے بقّال
آگرہ را متصرف گشتہ متوجّہِ دہلی شُد۔ تردی بیگ خاں
مُسرعاں باطراف فرستادہ اُمرا را طلب نمود۔ عبدُاللہ خاں
و لعل سُلطاں بدخشی و علی قُلی خاں اندرابی و میرک جاں
کولابی وغیرہ بے توقّف بدہلی آمدند۔ و علی قُلی خاں سیستانی
المخاطب بخانِ زماں و سکندر خاں کُمکیانِ او ہنوز بدہلی نرسیدہ بُودند۔
کہ تردی بیگ خاں شتاب زدگی کردہ با ہیموے بقّال مقابلہ
نمود۔ و ہیموے بقّال با سہ چہار ہزار سوارِ انتخابی و
فیلانِ آسماں شاں از صفِ قلب جُدا شُدہ نخست بر
تردی بیگ خاں کہ با مقابلِ خُود جنگ در پیوستہ بُود۔
تاخت۔ و او را از معرکہ گریزانیدہ متوجّہِ دیگراں شُد۔
و ایشاں را نیز منہزم ساختہ دہلی را قابض گشت +
تردی بیگ خاں و دیگر اُمرا با اینکہ مے توانستند۔ کہ
علی قُلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں و دیگر اُمرا و
سرداراں را با خُود متفق ساختہ تدارکِ شکست را نمایند۔
و با اینکہ در حوالیِ دہلی بُودہ از پادشاہ کُمک جویند۔
ازینہا یکے ہم کارے نا کردہ بنوشہرہ شتافتند۔ و ولایت
را خالی گذاشتہ بدشمن سپردند + علی قُلی خاں سیستانی در
میرٹھ ایں خبر شنیدہ چوں تنہا از عہدۂ ضبطِ آں حدود
بیروں نمے توانست آمد۔ ناچار او نیز بہ نوشہرہ رفت +

عرش آشیانی در حالتیکہ بریں واقعہ مُطّلع شدہ چوں غیرِ پنجاب جمیع ممالک بتصرّفِ افغاناں در آمدہ بُود۔ دلگیر گشت + و از آنکہ بواسطۂ صغرِ سن بامورِ پادشاہی نمیتوانست پرداخت۔ بیرم خانِ تُرکماں را بخطاب بابا نوازش فرمودہ گفت۔ کہ جمیع مہماتِ مُلکی و مالی را بتو رُجوع کردم۔ ہرچہ صلاحِ دولت دانی۔ بعمل آوردہ موقوف بر حکمِ من نداری۔ و دریں باب بروحِ ہمایوں پادشاہ و بسرِ خُود سوگند دادہ اظہار کرد۔ کہ از دُشمنیٔ مردُم نیندیشی۔ و ایں مصراع بخواند۔ مصرعہ

دوست گر دوست بُود ہر دو جہاں دُشمن باش

و آنگاہ با جمیع اُمرا انجُمنے ساختہ جانفشی زدند۔ و چُوں لشکرِ مُخالف را از یک لک سوار بیشتر نشاں مے دادند۔ و عددِ لشکرِ پادشاہ از بیست ہزار متجاوز نبُود۔ ہمگی مائل برفتنِ کابُل شدند۔ امّا بیرمخانِ تُرکماں جنگِ مُخالفاں را مستصوب دیدہ۔ خاقانِ اکبر باوُجودِ صغرِ سن بدیں کنگاش مائل و راغب گشت۔ و بے توقّف خضر خواجہ خاں را کہ از نژادِ سلاطینِ مُغل بُود۔ و دُخترِ بابر پادشاہ گُلبدن بیگم را در عقدِ ازدواج داشت۔ حاکمِ لاہور ساخت۔ و بدفعِ سکندر شاہ تعیین کرد + و خُود بنفسِ نفیس عازمِ تادیبِ ہیموے بقال گشتہ۔ در نوشہرہ اُمراے گریختہ مُلازمت نمودند و خان خاناں تردی بیگ را بسببِ تقصیرات وقتیکہ پادشاہ بشکار رفتہ بُود۔ بمنزل طلبیدہ بے سخن در حضورِ خُود درُونِ سرا پردہ گردن زد + و پادشاہ ایں خبر در شکارگاہ

شنیدہ - چوں مراجعت نمود - بیرم خاں معروض داشت - کہ چوں بتحقیق مے دانستم - کہ آں حضرت با وجود گناہِ بس بزرگ کہ ازو بوجود آمدہ - از غایتِ مہربانی در قتلِ او تأمل خواہند فرمود - و عفوِ چنیں تقصیرے دریں وقت کہ لشکرِ مخالف نزدیک رسید - و مثلِ افغاناں غنیمے بر ممالکِ ہند استیلا یافتہ - مناسب نبود - ہر آئینہ حکمِ اقدس صریح دریں باب حاصل نکردہ جرأت در قتلِ وے نمودم + عرش آشیانی زباں بتحسین و آفریں کشادہ عذرش مسموع داشت + و از ثقات شنیدہ شد - کہ اگر بیرم خانِ ترکماں تردی بیگ را نمے کشت - الوسِ چغتائی بضبط در نیامدہ باز قصۂ شیر شاہ پیش مے آمد + و بعد ازآں امرائے مغل کہ ہر یک خود را کیقباد و کیکاؤس مے دانستند - از بیرم خانِ ترکماں در حساب شدہ ہوائے سرکشی از سر بدر کردند - و نفاق بر طرف ساختند + و چوں رایاتِ ظفر آیات از نوشہرہ روانۂ دہلی گردید - سکندر خاں اوزبک و عبد اللہ خاں و علی قلی خاں اندرابی و محمد خاں جلائرِ بدخشی و مجنوں خاں قاشقال و دیگر امرا بباشلیقیِ علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں کہ امیر الامرا شدہ بود - برسمِ منقلاے رواں شدند - و جمعے از نوکرانِ خاصۂ بیرم خاں نیز مثلِ حسین قلی بیگ و محمد صادق خاں پرداںچی و شاہ قلی خاں محرم و میر محمد قاسم خاں نیشاپوری و سید محمد بارہہ و غیر ذٰلک بامرائے منقلاے ہمراہ شدند + و ہیموے بقال کہ در دہلی خود را راجہ بکرماجیت خواندہ کوسِ تکبر و غرور مے نواخت - شادی خانِ افغاں

و دیگر امرائے افغاں را بخود ملحق ساختہ با لشکرے بسانِ مور و ملخ باہنگِ جنگ استقلال نمود۔ و جمعے از سردارانِ عمدۂ افغاں را با توپخانۂ عظیم بمقابلِ افواج منقلائے پادشاہی پیشتر رواں کرد۔ و آنہا خود از افواج مغل منہزم گشتہ بحالِ ابتر بر گشتند۔ و توپخانہ را یک قلم باختند + ہیموئے بقال چوں بنواحےِ پانی پت رسید۔ و خبرِ قربِ وصولِ لشکرِ چغتائی شنید۔ فیلاں را کہ اعتمادِ تمام بر آنہا داشت۔ بسردارانِ بزرگ قسمت کرد۔ تا بر آنہا سوار شدہ بلوازمِ حرب پردازند + و علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں صباحِ روزِ جمعہ دوم محرم ۹۶۴ سنۂ اربع و ستین و تسعمائۃ بتسویۂ صفوف پرداختہ مستعدِ قتال شد۔ و از طرفین مردانِ مرد و طالبانِ نبرد اسپانِ تازی نژاد بجولاں درآوردہ دادِ کشش و کوشش دادند + و مغلاں کہ قتلِ تردی بیگ خاں مشاہدہ کردہ بودند۔ چوں پائے ثبات متزلزل نمے ساختند۔ بارے ہیموئے بقال بر فیلِ ہوائی نام سوار شدہ و با سہ چہار ہزار سوارِ کارگزار از فوجِ قلب جدا گشتہ افواجِ پیش را در یک طرفۃ العین برہم زد۔ و بے توقف متوجہِ صفوفِ قلب کہ محلِ قرارِ علی قلی خاں سیستانی بود۔ گردید۔ بہادرانِ بیرم خانی کہ در آں صف بودند۔ شرائطِ شجاعت بجا آوردہ در استعمالِ آلاتِ حرب تقصیرے نکردند + دریں اثنا تیرے بچشمِ ہیموئے بقال رسیدہ۔ ہر چند کہ کاری نبود۔ ہمیں کہ خوں رواں شد۔ افغاناں بیدل شدہ راہِ گریز پیش گرفتند + و ہیموئے بقال باوجودِ آں حال

تیر را بیرون کشیده چشم را برومال بست و باندک مردم سراسیمه بهر طرف جهند مے کرد - و دریں وقت شاه قلی خاں محرم بفیلِ ہیموے بقال رسیده غافل ازیں که مرکوبِ ہیموے بقال است - قصدِ فیلباں نمود - و فیلباں برائے حفظِ خود از حالِ ہیموے بقال خبر داد + شاه قلی خاں از مساعدتِ بخت خوشحال گشته فیل و فیلباں را مع ہیموے بقال از میانِ معرکه بکنار آورده روانۂ خدمتِ پادشاه شد - و مغلاں تعاقب افغاناں نموده آں قدر مردم که محاسب وہم از تعدادِ آں عاجز بود - بقتل آوردند + شاه قلی خاں چوں ہیموے بقال را بنظرِ پادشاه که بفاصلۂ دو سه کروه عقب مے آمد - در آورد - پادشاه بالتماسِ بیرم خاں سرِ شمشیر بفرق او رسانید - و آنگاه بیرمخاں بدستِ خود گردنش زده سرش را بکابل و جسدش را بدہلی فرستاد - و زیاده از ہزار و پانصد فیل بدستِ لشکرِ منصور افتاد + و پادشاه بدہلی تشریف آورده ملا پیر محمد شروانی را که وکیلِ بیرمخانِ ترکماں بود - بطرفِ میوات فرستاد - تا اہل و عیال و خزانۂ ہیموے بقال را که در آنجا بود - بدست آورده بسیارے از افغاناں که در آنجا بودند - بقتل رسانید - و در خلالِ ایں احوال لشکرِ قزلباش بسپاسالاریِ سلطاں حسین میرزا بن بہرام میرزا بن شاه اسمٰعیل صفوی بموجب حکمِ شاه طہماسپ صفوی بحوالئ قندہار آمده محاصره کرد - و بعد از سعیِ بسیار از تصرّفِ محمّد شاهِ قندہاری که از نوکرانِ بیرمخانِ ترکماں بود - برآورده قابض گشت و خضر خواجه خاں ہم با سکندر شاه

جنگ کردہ بعد از شکست بہ لاہور گریخت + عرش آشیانی
بمقتضاے آنکہ مصرعہ جہانگیری توقف بر نتابد +
بدفع سکندر شاہ عازم پنجاب شد + سکندر شاہ کہ بکلانور
آمدہ بود۔ قدرتِ مقاومت در خود ندیدہ۔ بقلعۂ مانکوٹ کہ
سلیم شاہ از براے دفع گکھراں میانِ کوہستان بالاے کوہ
مرتفع ساختہ بود۔ در آمدہ متحصن شد۔ پادشاہ آنجا رفتہ
قریب سہ ماہ مقام فرمود + و در آں ایام والدۂ عرش آشیانی
و دیگر بیگمات و اہل و عیالِ امرا و سپاہیاں کہ تا آں
غایت در کابل بودند۔ ہمراہِ امرائے کہ بکمکِ منعم خاں
رفتہ بودند۔ رسیدند۔ و محمد حکیم میرزا بموجب حکم با والدہ
و ہمشیرۂ اعیانئے خود در کابل ماندہ۔ دارائیِ آں ملک بوے
تعلق گرفت۔ و منعم خاں اتالیقِ وے گشت + و چوں
مدتِ محاصرۂ قلعۂ مانکوٹ بشش ماہ کشید۔ سکندر شاہ
عاجز آمدہ اِستدعاے قدومِ یکے از امراے معتبر نمود۔
کہ بعد از عرضِ مدعا بموجب حکم کار بندد + خانِ اعظم
شمس الدین محمد خاں اتگہ بقلعہ رفت + و سکندر شاہ
باو گفت۔ کہ بواسطۂ کثرتِ جرائم طاقتِ ملازمتِ پادشاہ
ندارم۔ لیکن پسرِ خود شیخ عبد الرحمن را بدرگاہ فرستادہ
خود بہ بنگالہ مے روم۔ و اطاعت مے کنم + خانِ اعظم
شمس الدین خاں اتگہ خود برگشتہ بعرض رسانید۔ و آں
بدرجۂ قبول افتادہ۔ شیخ عبد الرحمن در ماہِ رمضان ۹۶۴ سنۂ
اربع و ستین و تسعمائۃ بحضور آمدہ چند زنجیر فیل پیشکش
گذرانیدہ۔ سکندر شاہ راہ یافتہ بہ بنگالہ رفت + عرش آشیانی

قلعه را بمردم درگاه سپرده عازم لاہور شد۔ و در اثنائے راہ بہ بیرمخان ترکمان انحرافِ مزاج دست دادہ۔ چند روز سواری نکرد ٭ روزے پادشاہ دو فیلِ نامی بجنگ انداخت۔ و آنہا جنگ کناں نزدیک خیمۂ بیرمخانِ ترکمان رفتند۔ و غوغائے تماشائیاں بلند شد ٭ بیرمخاں را بخاطر رسید۔ کہ ایں امر باشارۂ پادشاہ است ۔ پس بماہم انگہ پیغام داد ۔ کہ باعثِ گذاشتنِ فیلانِ مست قریبِ منزلِ ایں دولتخواہ چیست ؟ اگر سخنے غیرِ واقع بموقفِ عرض رسیدہ باشد۔ و آں موجبِ غبارِ خاطرِ اشرف بود ۔ باعلام آں منت بخشند ٭ ماہم انگہ آنچہ بیانِ واقع بود ۔ جواب داد۔ کہ آمدنِ فیلاں بآں نواحی اتفاقیست ۔ نہ بفرمودۂ کسے ۔ دریں صورت خاطرِ بیرمخاں تسلی نشد ۔ تا آنکہ بلاہور آمد ۔ و خانِ اعظم شمس الدین محمد خاں انگہ کہ بیرمخاں ازو بدگماں بود ۔ بمنزلش رفتہ سوگند یاد کرد ۔ کہ در خلا و ملا سخنے کہ باعثِ کلفتِ خاطرِ اقدس شود ۔ گفتہ نشدہ ٭ عرش آشیانی در پانزدہم شہرِ صفر سنۂ ۹۶۵ خمس و ستین و تسعمائۃ عازم دہلی گشتہ شکار کناں و صید افگناں در بست و پنجم ماہ جمادی الاخری بمقصد رسید ۔ و در اثنائے راہ در موضعِ جالندھر ازدواجِ سلیمہ سلطاں بیگم دخترِ میرزا نورالدین محمد خواہر زادۂ ہمایوں پادشاہ بہ بیرمخاں بحکمِ اکبر پادشاہ واقع شد ٭ و دریں سال از امیرالامرا علی قلی خانِ سیستانی المخاطب بخانِ زماں کہ از امرائے پنجہزاری بود ۔ و حکومتِ صوبۂ شرقی داشت ۔ امرِ ناشائستہ

سرزدہ مُوجبِ رنجشِ خاطرِ حضرت شُد + دریں اثنا مُصاحب بیگ ولدِ خواجہ کلاں بیگ نظر بر حُقُوقِ سوابقِ آبا و اجدادِ خُود کردہ با بَیرمخانِ ترکماں کہ صاحبِ سی ہزار سوار بُود۔ بر وفقِ رِضا سُلُوک نمے کرد۔ و باوُجُودِ نصیحت اصلاً مُتنبّہ نمے شُد۔ لاجرم در دِہلی بفرمودۂ بَیرمخاں بقتل آمد۔ و شورِشِ عظیم در اُمرائے چغتائی اُفتاد۔ پادشاہ دِلگیر شُدہ در محرّم سنۂ سِتّ و سِتّین و تسعمائۃ از راہِ دریا بآگرہ رفت + و ہنُوز قضیّۂ قتلِ مُصاحب بیگ از خاطرہا محو نشُدہ بُود۔ کہ بَیرمخانِ ترکماں از اِستیلائے مُلّا پیر محمّد بہ تنگ آمدہ در مقامِ اِستیصالِ او گشت۔ چہ کہ چُوں سمتِ اُستادئے پادشاہ و قُرب او داشت۔ اُمرا و ارکانِ دَولت بخانۂ او رفتہ اکثر اَوقات بار نمے یافتند+ دریں اثنا مُلّا پیر محمّد رنجُور شُد۔ و بَیرمخاں بعیادتِ او رفت۔ غُلام دربانش پیش آمدہ گُفت۔ چنداں توقّف باید۔ کہ خبرِ وُرُودِ شُما درُونِ خانہ برسد۔ و اِذنِ دُخُول حاصل شوَد + بَیرمخانِ ترکماں بغایت بر آشُفت۔ و مُلّا پیر محمّد بعدِ آگاہی بیرُوں آمدہ عُذر خواہی کردہ درُوں بُرد۔ و باوُجُودِ آں زیادہ از یک نفر از ہمراہانِ بَیرمخاں اِذنِ دُخُول نیافت۔ و ایں مبحث ضمیمۂ کدُوراتِ سابقہ شُدہ بَیرمخانِ ترکماں بے رُخصتِ پادشاہ مُلّا پیر محمّد را کہ نوکرِ چہل سالۂ او بُود۔ در قلعۂ بیانہ محبُوس ساخت۔ و بعد از چند رُوز بجانبِ گجرات اِخراج فرمُود۔ و در کشتی نشانیدہ روانۂ مکّۂ معظّمہ کرد۔ و حاجی محمّد خاں

سیستانی را بجاے مُلّا پیر محمد وکیلِ خُود ساخته شیخ گدائی ولدِ شیخ جمال دہلوی شاعر را کہ بوقتِ فترات شیر شاہ کہ بیرمخاں بہ گجرات اُفتادہ بُود۔ خدماتِ پسندیدہ بتقدیم رسانیدہ بُود۔ بمنصبِ صدارت و امارت رسانید + و منحثِ مُلّا پیر محمد چُوں بیش از پیش مُوجبِ کلفتِ خاطرِ پادشاہ شُد۔ بیرمخاں در مقامِ تدارُک گشته حکایتِ تسخیرِ قلعۂ گوالیار را درمیاں آورد۔ و چند گاہ او را مشغول داشت + و ازینکہ قلعۂ گوالیار را سلیم شاہ جاے نشستِ خُود ساخته بُود۔ و سُہیل خاں نام غلامے از غلامانِ سلیم شاہ بحکمِ محمد شاہ عدلی بضبطِ آں قیام داشت۔ بر ارادۂ بیرمخاں مُطّلع شُدہ بہ رام شاہ کہ از نسلِ راجہ مان سنگھ بُود۔ پیغام کرد۔ کہ آبا و اجدادِ تو حاکمِ ایں قلعہ بُودہ اند۔ و من از ضبطِ ایں قلعہ در جوارِ چنیں پادشاہے عظیم الشان عاجزم۔ عوضِ قلعہ آنچہ مُناسب دانی۔ مرا دادہ قلعہ را مُتصرّف شو + رام شاہ آں لطیفہ را از لطائفِ غیبی دانسته مُتوجّہِ قلعہ شُد۔ و اقبال خاں جاگیردارِ آں طرف باشارتِ بیرمخاں سرِ راہ بر و گرفته بعد از کشمش و کوششِ فراواں رام شاہ را بجانبِ ولایتِ رانا گریزانید۔ و قلعۂ گوالیار را قبول کرد + و سُہیل خاں غلام کس نزدِ بیرمخان نزدِ کماں فرستادہ اظہارِ اطاعت کرد + بیرمخاں بعرضِ اقدس رسانیدہ حاجی محمد خاں را از جانبِ خُود بدانجا فرستاد۔ تا قلعہ را مُتصرّف شُدہ سُہیل خاں را بدلاساے تمام بندگاہ آورد۔ و علی قُلی خانِ سیستانی المخاطب بخانِ زماں نیز کہ در صددِ رفعِ کدورتِ پادشاہ بُود۔ در آں سال

سرکارِ جونپور و بنارس را تا کنارِ آب گنگ کہ بعد از شکستِ نصیرُ الدّین محمّد ہمایوں پادشاہ در تصرّفِ افغاناں بُود۔ بضربِ شمشیر یکبارہ مُستخلص گردانیدہ داخلِ ممالکِ محروسہ نمُود۔ بنابر آں نسبت باو پادشاہ در مقامِ عنایت شُدہ ہر دو سردار را بخلعت و کمر و شمشیرِ مُرصّع و دیگر الطافِ نوازشات فرمُود + غایتش در ماہِ رجب آں سال شیخ محمّد غوث برادرِ شیخ بہلول کہ حقِ خدمت بر آں دُودماں داشت۔ و بوقتِ استیلاے افغاناں بہ گجرات رفتہ بُود۔ دریں وقت با فرزندان و مُریداں بدرگاہ آمد۔ و چُوں از بیرمخاں گوشۂ خاطرے ندید۔ باز بگوالیار کہ مسکنِ قدیم او بُود۔ رفت + خاقانِ اکبر بارِ دیگر بر سرِ ایں مُقدّمہ از بیرمخانِ ترکماں بغایت آزردہ شُد + و بیرمخاں بواسطۂ مشغُولیِ پادشاہ بہادُر خاں برادرِ کوچکِ علی قلی خاں سیستانی را کہ از اُمراے پنجہزاری بُود۔ از دیپالپُور طلبیدہ با لشکرِ بسیار بہ تسخیرِ مالوہ کہ در تصرّفِ باز بہادُر بُود۔ تعیّن فرمُود + اتّفاقاً در آں مُدّت پادشاہ میلِ شکار کردہ بیرمخانِ ترکماں را جہتِ سرانجامِ مہام در آگرہ گذاشت۔ و شکار کناں چُوں بسکندر آباد از اعمالِ دہلی رسید۔ ماہم اتگہ و ادہم خاں کہ اعدا عدُوِّ بیرمخاں بُودند۔ بعرض رسانیدند۔ کہ والدۂ حضرت در دہلی تشریف دارند۔ و رنجُوری بہمرسانیدہ اند۔ اگر بعیادتِ آں جناب قدم رنجہ فرمایند۔ باعثِ خوشنُودیِ مریم مکانی خواہد شُد۔ لہذا پادشاہ مُتوجّہِ دہلی گشت + شہابُ الدّین احمد خاں نیشاپُوری کہ از اُمراے پنجہزاری بُود۔ و خویشِ ماہم اتگہ مے شُد۔

و او ہم حکومتِ دہلی داشت۔ باستقبال آمدہ پیشکش بسیار گذرانید۔ لیکن روزے باتفاق ادہم خاں معروض داشت۔ کہ بیرمخانِ ترکماں آمدنِ پادشاہ را بایں صوب از استدعاے ایں بندگاں دانستہ ماندِ مصاحب بیگ ما را بقتل خواہد رسانید۔ اگر ما را رخصتِ مکہ و اماکنِ شریفہ فرمایند۔ براہیم دعا گوئی رقیام خواہیم نمود + پادشاہ اگرچہ ازیں سخن بسیار متاثر شد۔ امّا نظر بر حقوقِ خدماتِ نمایانِ بیرمخاں داشتہ چوں نمے خواشت۔ کہ یکایک او را معزول و مستاصل سازد۔ ضبطِ خود کردہ بہ بیرمخاں نوشت۔ کہ من بارادۂ خود جہتِ عیادتِ مریم مکانی عزیمتِ ایں صوب نمودہ ام۔ شہاب الدین احمد خاں و ادہم خاں اتکہ در آمدنِ من بدیں جانب دخلے ندارند۔ پس اگر باستمالت نامہ بخط و مہرِ خود بنامِ ایشاں بفرستند۔ موجبِ تسلّیِ آں جماعت خواہد شد۔ و شہاب الدین احمد خاں چوں ایں قدر راہِ سخن یافت۔ در مجلسِ اقدس بباہنگِ بلند سخنانیکہ مشعر بر مخالفت و عصیانِ بیرمخاں بود۔ گفتن آغاز کردہ یکبارہ خاطرِ اشرف را منحرف ساخت + بیت

ہر چند باغیار نہایت نظرے ہست
گوئیم بدیشاں کہ سخن را اثرے ہست

بیرمخانِ ترکماں از نوشتۂ پادشاہ سراسیمہ شدہ عرضداشتے مشتمل بر آنکہ حاشا نسبت بجمعے کہ براہیم نیکو بندگیِ ایں درگاہ رقیام نمایند۔ بدی در خاطرِ خیر خواہ باشد۔ بقلم آوردہ مصحوبِ حاجی محمد خاں سیستانی و ترسوں بیگ بدہلی فرستاد۔

مگر چوں کار از دشت رفتہ بود۔ کسے گوش بسخنِ ایشاں نکردہ ہر دو مقید و محبوس گشتند۔ و ایں خبر انتشار یافتہ اُمرا و منصبداراں فوج فوج از بیرم خاں جدا شدہ راہِ دہلی پیش گرفتند + و شاہ ابو المعالی کہ در لاہور از بند گریختہ نزدِ کمال خانِ گکھر رفتہ بود۔ کمال خاں را تحریکِ تسخیرِ کشمیر نمود + و چوں کمال خاں بوسوسۂ او بہ کشمیر رفتہ بعد از جنگِ صعب شکست یافت۔ وَے را از خود جدا ساخت + و شاہ ابو المعالی بدیپال پور رفتہ نسبت بہ بہادر خاں ارادۂ غدر نمودہ۔ بہادر خانِ سیستانی او را گرفتہ بجانبِ سند اخراج کرد + شاہ ابو المعالی از آں طرف بہ گجرات آمد۔ و در آنجا خونے کردہ بجون پور نزدِ علی قلی خانِ سیستانی المخاطب بخانِ زماں رفت + علی قلی خاں بموجبِ اشارۂ بیرم خانِ ترکماں دریں وقت کہ پادشاہ در دہلی بود۔ بہ آگرہ فرستاد۔ بیرم خاں او را در قلعۂ بیانہ محبوس ساخت + و چوں رنجشِ پادشاہ را از حد افزوں دید۔ نخست در فکرِ آں شد۔ کہ بمالوہ رفتہ و آں حدود را مسخر ساختہ علمِ استقلال بر افرازد۔ و باین نیت از آگرہ بہ بیانہ رفت و چوں بہادر خاں و دیگر سرداراں را کہ بجانبِ مالوہ رفتہ بودند۔ پیشِ خود طلبید۔ بسیارے از اُمرا کہ اعتمادِ تمام بر ایشاں داشت۔ ازو جدا شدہ بدہلی رفتند + و بیرم خانِ ترکماں خارِ ادبار در پاے بختِ خود شکستہ دید۔ از رفتنِ مالوہ پشیماں شد۔ و شاہ ابو المعالی را از بند خلاص کردہ خواست۔ کہ بجونپور

رود - و باتفاقِ علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں که دشت گرفتۂ او بود - افغانان بنگاله را زیر کرده آں حدود را متصرف گردد - امّا بعد از آنکه چند منزل روانۂ آں طرف شده بود - از آں نیز پشیماں گشته بعزیمتِ حج راهِ ناگور پیش گرفت - و جمعے از امرا را مثلِ بهادر خاں و اقبال خاں وغیره که تا آں ساعت ازو جدا نشده بودند - رخصتِ درگاه نمود + و چوں بحوالیِ ناگور رسید - باغواے بعضے از مفسداں فسخِ عزیمتِ مکۂ معظّمه کرده در صددِ فراهم آوردنِ خیل و حشم شد - که تا پنجاب رفته در آں حدود بسر برد + پادشاه ایں معنی را دانسته میر عبدُ اللّطیف قزوینی را که بعد از ملّا پیر محمّد معلّمِ پادشاه شده بود - نزدِ بیرم خانِ ترکماں فرستاده پیغام کرد - که تا آں زماں که همگی خاطرِ اشرف بنشاطِ سیر و شکار مصروف بود - رضاے همایونِ ما در آں بود - که آں خان بابا متکفّلِ مهماتِ پادشاهی باشد - اکنوں چوں داعیۂ آں نشست - که بمهماتِ خلائق بنفسِ نفیس باز رسیم - مے باید که آں دولتخواه دامن از اشغالِ دنیوی برچیده عازمِ حج شود - و آینده پیرامونِ هوا و هوس نه گردد + بیرم خاں بمقتضاے ایں بیت

سر نیاز بباید نهاد و گردنِ طوع
که هر چه حاکمِ عادل کند همه داد است

اظهارِ انقیاد نموده علم و نقاره و فیل و جمیع اسبابِ پادشاهی را مصحوبِ حسین قلی بیگ ذوی القدر روانۂ

درگاہ نمود۔ و خود بارِ دیگر متوجّہِ ناگور شد۔ کہ از راہِ گجرات بمکّہ رود + و بحرودنی بیگ ذوالقدر و اسمٰعیل خاں کہ نسبتِ خویشی با بیرم خاں داشتند۔ و شاہ قلی خاں محرم و حسین خاں تکلو و شیخ گدائی و خواجہ مظفّر علی ترمدی کہ میرِ دیوانش بود۔ و کسانیکہ از آنہا اعتبارے مے تواں گرفت۔ ہمراہیئِ او نمودند۔ و باقی کہ تربیت کردۂ او بودند۔ و سالہاے دراز با او بسر بردہ خود را از یارانِ وفادار مے شمردند۔ گاہ و بیگاہ فوج فوج جدا شدہ بخدمتِ پادشاہ رفتند۔ و اسپ و شتر آنچہ در اردو یافتند۔ بردند۔ و شاہ ابو المعالی از جملۂ ایشاں بود + نہایتش او بوقتِ سواری بکورنشِ پادشاہ آمد۔ ہمچناں بالاے اسپ سر فرود آورد۔ کہ آں ادا موافقِ مزاجِ پادشاہ نیامدہ مقیّد گردید + بیرم خانِ ترکماں بعد از فرستادنِ اسبابِ پادشاہی از ناگور۔ گذشتہ بہ بیکانیر رفت۔ و چند گاہ در آنجا ماندہ باز از رفتنِ مکّۂ معظّمہ پشیماں شد۔ و بناگور آمد + پادشاہ آں را شنیدہ از دہلی بپرگنۂ جھجر رفت + دریں وقت ملّا پیر محمّد احوالِ پُر اختلالِ بیرم خانِ ترکماں را شنیدہ خود را بہ درگاہ رسانید۔ و خطابِ پیر محمّد خاں و طوق و علم و نقّارہ یافتہ با لشکرِ بسیار بر سرِ بیرم خاں تعیین شد + و رایاتِ جلال بدہلی معاودت کردہ فرماں بطلبِ منعم خاں بکابل رفت + بیرم خاں از تعیین شدنِ ملّا پیر محمّد المخاطب بہ پیر محمّد خاں بغایت آزردہ و اندوہگیں شدہ در مخالفت اصرار ورزید۔ و متوجّہِ پنجاب شد + ملّا پیر محمّد تعاقب از دشت نداد + و

بیرمخاں چوں بقلعۂ بھٹنڈا رسید۔ احمال و اثقالِ زیادتی را در آں قلعہ کہ بتصرف یکے از نوکرانِ او کہ شیر محمد خاں نام داشت۔ بود۔ گذاشت۔ و بگذشت + و شیر محمد خاں تمامۂ اشباب و اموالِ او را مِلکِ مطلق خود پنداشتہ مردم بیرمخاں را بخواریئے تمام از قلعہ بدر کرد + و بیرمخاں بجانب دیپالپور کہ حکومتِ آنجا با یکے از متعلقانِ قدیم او موسوم بدرویش محمد اوزبک بود۔ رواں شد۔ و بہ آں بلدہ نزدیک شدہ خواجہ مظفر علی دیوانِ خود را بطلب او فرستاد۔ درویش محمد اوزبک خلافِ متوقع پیش آمدہ خود نیامد۔ و خواجہ مظفر علی دیواں را نیز منقید کردہ بخدمتِ پادشاہ فرستاد + بیرمخاں کہ ازو بے نہایت چشمِ یاری و اعانت داشت۔ متحیر و پریشاں بجالندھر رفت + عرش آشیانی ملا پیر محمد المخاطب بہ پیر محمد خاں را بحضور طلبیدہ خانِ اعظم شمس الدین محمد خاں اتگہ را با فرزنداں و برادراں و جمعے دیگر از امرا بضبطِ پنجاب و دفعِ فتنۂ بیرمخانِ ترکماں نامزد فرمود + خانِ اعظم شمس الدین محمد خاں اتگہ در ظاہر قلعۂ ماچھی واڑہ بہ بیرمخانِ ترکماں رسیدہ جنگ در گرفت۔ و دلاورانِ طرفین مانندِ امواجِ بحرِ اخضر بیکدیگر در افتادہ تا ہم قوت در جگر داشتند۔ دادِ پُر دلی و تہوّر دادند + نظم

بشمشیرِ فولاد و تیرِ خدنگ   گذرگاہ کردند بر مور تنگ

سپاہے چو زنبور با نیشتر   ز غوغاے زنبور ہم بیشتر

ولی بیگ ذو القدر و اسمٰعیل قلی خاں و پسرش حسین خاں

و شاہ قلی خاں محرم آثارِ شجاعت و مردانگی بظہور آوردہ اکثرِ صفوفِ خانِ اعظم شمس الدین محمد خاں اتگہ را برہم زدند - امّا آخر الامر کفرانِ نعمت کارِ خود کردہ - چوں خانِ اعظم شمس الدین محمد خاں بر قلب بیرمخاں حملہ آوردہ - ولی بیگِ ذو القدر و دیگر مردمِ معتبر کشتہ شدہ - بیرمخانِ ترکماں بجانبِ کوہستانِ سوالک گریخت + و بعد ازیں فتح عرش آشیانی خواجہ عبد المجید ہروی را بخطاب آصف خاں نواختہ ضبطِ دہلی در عہدۂ او مقرر فرمود - و خود عازم لاہور شدہ - چوں بہ لدھیانہ رسید منعم خاں از کابل آمدہ بہ خطاب خان خاناں و منصب وکالت سرافراز گشت + و چوں موکبِ پادشاہی نزدیک کوہستانِ سوالک رسید - جمعے از مردمِ منقلاے بیمحابا بکوہستانِ سوالک در آمدند - و زمینداران آنجا بحمایتِ بیرمخانِ ترکماں در جاے تنگ ایستادہ جنگ کردند - و چوں مغلوب گشتند - بیرمخاں عاجز شدہ جمال خاں نامے غلامِ معتمدِ خود را بدرگاہ فرستاد - و حقوقِ سابقہ را شفیع گناہانِ خویش ساختہ اماں خواست + عرش آشیانی ملّا عبد الله سلطان پوری الملقب مخدوم الملک را جہتِ استمالت نزدِ وے فرستاد + بیرمخاں باتفاق ملا عبد الله سلطان پوری در ماہِ ربیع الثانی ۹۶۸ سنۂ ثمان و ستّین و تسعمائۃ متوجہ ملازمتِ پادشاہ شد - و بموجبِ حکم امرا و ارکانِ دولت باستقبال رشتافتہ باعزاز و اکرام تمام بمجلسِ پادشاہی درآوردند + بیرمخاں دستار در گردن افگندہ و سر در پاے ولی نعمت نہادہ

به ہاے ہاے بگریست + پادشاہ بدستِ مرحمت سرش را برداشتہ بجاے قدیم او بنشانیدند - و براے رفع خجالت بخلعتِ خاص مشرف گردانیدہ گفت - اگر میلِ سپاہیگری داشتہ باشی - ولایتِ کالپی و چندیری را بتو ارزانی مے دارم - و اگر خواہی مصاحب مجلسِ علیہ باشی - نزدِ خود نگاہداشتہ مصاحبانہ سلوک مے نمایم - و اگر عزیمتِ طوافِ حرمینِ شریفین داشتہ باشی - باحسنِ وجوہ روانۂ مکۂ معظمہ مے سازم + بیرم خاں گفت - کہ در قواعدِ اخلاص و اعتقاد ہنوز قصورے و فتورے راہ نیافتہ - و این ہمہ تردد - بواسطۂ آں بود - کہ بملازمت رسیدہ غبارِ ملال از خاطرِ اقدس زائل سازم - الحمد للہ چنانکہ مے خواستم - میسر شد - اکنوں داعیۂ خیر اندیش آنست - کہ بہ اماکنِ شریفہ رفتہ بدعاے ازدیادِ جاہ و جلال مشغول باشم + پادشاہ پنجاہ ہزار روپیہ دادہ رخصتِ حج فرمود - و خود ازو جدا شدہ از راہِ حصارِ فیروزہ شکار کناں بہ آگرہ تشریف برد + و بیرم خاں متوجہ گجرات شد - تا در یکے از بنادرِ آں ولایت بکشتی نشستہ روانۂ مکۂ معظمہ گردد - و چوں بہ پٹن گجرات کہ حکومتِ آنجا از جانبِ پادشاہِ گجرات بموسے خاں لودھی تعلق داشت - رسید - و در ظاہرِ آں فرود آمد - در شبِ چہاردہم جمادی الاولےٰ سالِ مذکور با جمعے از سازندہ و خوانندہ بتفریح کولاب سہسنیک رفت - و در کشتی نشستہ بر روے آب سیر فرمود + و سہسن بزبانِ ہندی ہزار را گویند و یک بتخانہ را خوانند - و

چوں یک ہزار بتخانہ در آں کولاب واقع شدہ - بایں نام موسوم گشتہ + بیرم خاں بعد از استیفاے تفرج و تماشا وقتِ صبح از کشتی بر آمدہ متوجہِ منزلِ خود شد - در آں اثنا مبارک خاں نامے افغانِ لوحانی کہ پدرش در جنگِ ہیموے بقال بدستِ نوکرانِ بیرمخاں کشتہ شدہ بود - خیال انتقام کردہ بہ بہانۂ ملاقات پیش آمد — و بوقتِ مصافحہ بیرم خاں را چند خنجر زدہ شہید ساخت +

قطعہ

بیرم بطوافِ کعبہ چوں بست احرام
در راہ شد از شہادتش کار تمام
در واقعہ ہاتفے پے تاریخش
گفتا کہ شہید شد محمد بیرام

افغاناں بعدہٗ ہجوم آوردہ اردوے خانِ شہید را تاراج کردند - پس محمد امین دیوانہ و بابا زنبور و دیگر ملازمانِ بیرم خاں پسرش میرزا عبد الرحیم را کہ چہاردہم صفر ۹۶۴ سنۂ اربع و ستین و تسعمائۃ متولد شدہ - و در آں وقت چہار سالہ بود - با والدہ اش کہ دخترِ جمال خاں عم زادۂ حسن خانِ میواتی باشد - بہ احمد آبادِ گجرات بردند - و اعتماد خاں حاکمِ احمد آباد گجرات میرزا عبد الرحیم را بخدمتِ اکبر بادشاہ فرستاد - چنانچہ احوالِ او و بتقریبات بعد ازیں مذکور خواہد شد + القصہ بیرمخاں از امراے بزرگِ ایں خاندانست - و آبا و اجدادِ او در خدمتِ اولادِ امیر تیمورِ صاحب قران صاحبِ جاہ و منصب بودند + و

نسبتِ او بریں نہج است - محمد بیرم خانِ ترکمان بنِ سیف علی بیگ بنِ یار علی بیگ بنِ شیر علی بیگ و شیر علی از احفادِ علی شکرِ ترکمانِ بہارلو شت + وقتیکہ زوزن حسن سلطان بر عراق مستولی شد - و سلطان ابو سعید میرزا شہادت یافت - شیر علی بیگ ازاں حدود بحصار و شادمان نزدِ میرزا سلطان محمود بنِ سلطان ابو سعید میرزا رفت - و چوں از میرزا التفاتے ظاہر نشد - بولایتِ کابل آمدہ بعد از شش ماہ با ہشتصد جوانِ کار آمدنی بقصدِ تسخیرِ شیراز و ارادۂ پادشاہئے آنجا روانۂ فارس شد - و در اثنائے راہ جمعے دیگر از ترکمانان و سیستانی وغیرہ با او ہمراہ شدہ با جمعیتِ خوب بشیراز رسید + و جماعتے از امرائے زوزن حسن بمدافعہ برخاستہ - شیر علی بیگ شکست یافت - و اموال و اسباب باختہ با حالِ پریشان متوجہِ خراساں شد - لیکن در راہ ہر جا کہ مے رسید - دشت انداز کردہ سامان و سرانجام سپاہ مے نمود + و امرائے میرزا سلطان حسین حاکمِ ہرات واقفِ آں شدہ بر سرِ راہِ او آمدند - شیر علی بیگ در جنگ کشتہ شد - و فرزندان و ملازمانِ او متفرق شدہ - پسرِ بزرگش یار علی بیگ بقندز رفت - و نوکرِ خسرو شاہ شد + و چوں بابر پادشاہ چنانچہ گذشت - جمعیتِ خسرو شاہ را متصرف شد - یار علی بیگ و ولدش سیف علی بیگ ملازمِ بابر پادشاہ شدند - و بعد از فوتِ یار علی بیگ سیف علی بیگ قائم مقامِ پدر شدہ غزنیں را باقطاع یافت - و چوں او

نیز در غزنیں در گذشت - پسرش محمد بیرم خاں کہ طفلِ خُرد سال بُود - نزدِ خویشانِ خوُد بہ بلخ رفت - و بمیامنِ برکتِ ایشان بقدریکہ باید - تحصیلِ علُوم و کسبِ کمالات کرده - چوُں بسنِ رُشد و تمیز رسید - بکابُل آمده در سلکِ نوکرانِ شاہزاده نصیرُ الدّین محمّد ہمایوُں منتظم گشت - و بواسطۂ حسنِ سُلوک و اخلاقِ پسندیده و طبعِ موزُوں و وُقوُف در علمِ موسیقی منظُورِ نظرِ التفاتِ شہزاده نصیرُالدین شُده از مُصاحباں گردید - و در شانزده سالگی در یکے از معارک لوازمِ شجاعت و دلاوری بجا آورده شہرتِ عظیم پیدا کرد - و بابر پادشاه آں خبر شنیده محمّد بیرم خاں را پیشِ خوُد طلبید - و بمکالمہ و ہمزبانئِ خویش سرفراز ساخت - و چوُں آثارِ قابلیّت در وَے مُشاہده کرد - حُکم فرمُود - کہ پیوستہ ہمراہِ شاہزاده بمجلسِ بہشت آئین مے آمده باشد و بعد از آں رسید بجائیکہ رسید + بیرم خانِ ترکماں بغایت رعیّت پرور و پرہیزگار بُوده ہمیشہ با اہلِ فضل و دانش صُحبت مے داشت - و خوانندہ و سازنده دائم الاوقات زنگِ غم از آئینۂ خاطرِ حُضّارِ مجلسِ او میزُدودند - و ہم ترتیب و آدابِ پادشاہی بغایت نیکو میدانست - و در زیب و زینت کہ لازمۂ اہلِ دُنیا ست - بسیار میکوشید - و در نظم و نثر بے نظیر بُود - و دیوانِ ترکی و فارسیئے او مُتداولست - و در منقبتِ ائمّۂ معصُومین علیہمُ السّلام قصائدِ غرّا بسیار دارد + قصّہ کوتاه خاقانِ اکبر در اواخرِ ایں سال ادہم خاں انگہ را باستعدادِ تمام بتسخیرِ مالوه نامزد

فرمود - و باز بهادر کہ در سارنگ پور اوقاتش بعیش و عشرت مے گذشت - وقتے مطلع شد - کہ لشکر مغل بدہ کروہی رسید - پس ازآں از صحبت زنانِ مغنیہ برخاستہ در ظاہر آں بلدہ عزیمت جنگ نمود - امّا ہمیں کہ بہادرانِ چغتائی کمانِ گوشہ نشیں و تبرِ فتنہ آزمیں گرفتہ روے بوے آوردند - در حملۂ نخستیں تابِ صدماتِ آنہا نیاوردہ یا دیدۂ گریان و دلِ بریاں بجانبِ برہان پور گریخت - ادہم خاں ولایتِ مالوہ را بامرا تقسیم کردہ جمیع اسبابِ شاہیۂ باز بہادر را با کنیزانِ مغنیۂ او متصرف شد - و ازانہا بجز چند زنجیر فیل چیزے دیگر بجہتِ پادشاہ نفرستاد - بنابراں پادشاہ روانۂ آں طرف شد - چوں بنواحیِ قلعۂ کاگروں رسید - حاکم آں قلعہ کہ از نوکرانِ باز بہادر بود - قلعہ را تسلیم نمود + عرش آشیانی ازآنجا اوّلِ شب ایلغار کردہ وقتِ صبح بحدودِ سارنگ پور آمد - و ایں نخستیں ایلغارِ آں حضرت بود + ادہم خاں کہ بحسبِ اتفاق در ہماں روز بقصدِ تسخیرِ کاگروں روانہ شدہ بود - در سہ کروہیِ سارنگ پور شرفِ زمیں بوس دریافت + عرش آشیانی بسارنگ پور درآمدہ درمنزلِ ادہم خاں فرود آمدند + ادہم خاں غرضِ آمدنِ آں حضرت را فہمیدہ جمیع غنائم را بنظرِ اقدس گذرانیدہ معذرت خواست + پادشاہ نیز رقمِ عفو بر جرائم او کشیدہ عازم مراجعتِ آگرہ شد - و در نواحیِ نرور شیرے بغایت قوی ہیکل بر سر راہ آمد - و پادشاہ بنفسِ نفیس مقابلِ او شدہ بضربِ شمشیر آں را بکشت - امرا و منصبداران آنچہ در آں وقت حاضر داشتند - برسم نثار افشاندہ بر سلامتیِ

پادشاه لوازمِ شکر بجا آوردند + دریں ایام شیر خاں ولد محمد شاہ عدلی با چہل ہزار سوارِ افغاں بقصدِ انتزاعِ جونپور از آبِ گنگ بگذشت + و علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں با دوازدہ ہزار سوار مقابلہ اش اختیار کردہ بعد از جنگِ صعب شیر خاں را مغلوب گردانید + و بہادر خاں برادرِ علی قلی خاں سیستانی کہ داستانِ ہفتخوانِ اسفندیار را معتبر نمیدانست - در آں معرکہ چند جوانِ افغاں را کہ ہر کدام خود را با ہزار جواں برابر مے گرفتند - بضربِ نیزہ و شمشیر بر خاکِ ہلاک انداختہ بہ بہادری و صف شکنی ہر دو برادر مشہورِ آفاق گشتند - و بغایت مغرور شدہ از فیلہائے نامی کہ در آں کارزار بدست آوردہ بودند - ہیچ بدرگاہ نفرستادند - و ایں ادا موافقِ مزاجِ پادشاہ نیفتاد - بہ بہانۂ شکار از راہِ کالپی عازمِ آں طرف شد - چوں بیک کروہئے کڑہ مانک پور رسید - ہر دو برادر سعادتِ ملازمت دریافتہ پیشکشہائے لائق گذرانیدند - و فیلانِ خوب نامی ہر قدر در جنگ گرفتہ بودند - داخلِ سرکارِ پادشاہی نمودند - و بالطافِ خسروانہ نوازشِ بسیار یافتہ مطمئن خاطر گشتند - و پادشاہ روانۂ آگرہ شدہ در منزلِ سوم علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں و برادرش بہادر خاں را رخصتِ جاگیر فرمود + و بعد از آنکہ بآگرہ رسید - خانِ اعظم شمس الدین محمد خاں اتگہ حاکمِ پنجاب و ادہم خاں اتگہ حاکمِ مالوہ بموجبِ حکم بدرگاہ آمدہ پیشکشہائے لائق گذرانیدند + و عرش آشیانی حکومتِ مالوہ بملا پیر محمد المخاطب بہ پیر محمد خاں

عنایت فرمودہ منصب وکالت بخانِ اعظم شمس الدین محمد خاں اتگہ ارزانی داشت + و در ۹۶۹ سنۂ تسع و ستین و تسعمائۃ بعزمِ زیارت خواجہ معین الدین چشتی قدس سرہٗ روانۂ اجمیر شد + و چوں بقصبۂ سنبھر رسید - راجہ پورن مل کہ زمیندارِ معتبرِ آں حدود است - دخترِ خود را بہ پادشاہ دادہ نوکری اختیار کرد - و پسراو بھگوان داس نیز ملازم شدہ در سلکِ امرائے کبار منتظم گردید + و موکبِ عالی چوں باجمیر رسید - پادشاہ لوازمِ زیارت بجا آوردہ میرزا شرف الدین حسین حاکمِ اجمیر را بتسخیر قلعۂ میرٹھ کہ از ممالکِ راجۂ مالدیو بود - تعین فرمود - و خود در سہ شباں روز یک صد و سی کروہ راہ طے کردہ با پنج شش کس باگرہ آمد + میرزا شرف الدین حسین چوں بمیرٹھ نزدیک شد - جگ مل و دیوان داس کہ از اُمرائے راجہ مالدیو بودند - در قلعہ تحصن جستہ بمدافعہ قیام نمودند + میرزا لوازمِ محاصرہ بجا آوردہ بحفرِ نقب پرداخت - چنانچہ روزے یکے از نقبہا کہ زیرِ برج رسیدہ بود - داروے تفنگ پُر کردہ آتش دادند - و آں برج ویراں شدہ رخنہ در حصار پدید آمد - و بہادرانِ مغل متوجہِ رخنہ شدند - و راجپوتاں بمدافعہ قیام نمودند - در آں شب جنگے در کمالِ صعوبت واقع شدہ - چوں کارے ساختہ نشد - برگشتند - و راجپوتاں فرجہ و فرصت دیدہ در آں شب ہمگی رخنہ را مسدود ساختند - و آخرش از طولِ ایامِ محاصرہ بجاں آمدہ طالبِ صلح شدند + میرزا شرف الدین حسین باین شرط کہ بجز اسپ و تنچی چیزے بیروں نبرند - اماں دادہ از

سرِ راہ برخاشت + جگمل قطعِ نظر از اسباب و اموالِ خود کردہ با مردمِ خویش موافقِ شرط بیروں رفت - امّا دیوان داس را غیرت و تہوّر دامنگیر شدہ جمیعِ جہاتِ خود را بسوخت - و با پانصد سوار راجپوت بیروں آمد + و میرزا بر آں مطلع شدہ سرِ راہ برو گرفت - و جنگے در نہایتِ شدّت روے نمودہ دو بہشت و پنجاہ کس از راجپوتاں بقتل آمدند - و دیوان داس زخمی شدہ چوں قوتِ سواری او را نماند - سرش بریدہ از معرکہ بیروں بردند + و بعد از چند سال شخصے در لباسِ جوگیاں دعوے نمود - کہ منم دیوان داس - بعضے قبول کردند - و بعضے تکذیب نمودند - تا او ہم در یکے از معارک کشتہ شد + میرزا شرف الدین حسین قلعہ را متصرّف شدہ فتحنامہ مرسولِ درگاہ گردانید - ملّا پیر محمّد المخاطب بہ پیر محمّد خاں کہ سردارِ صاحب داعیہ بود - شادی آبادِ مندو را مقامِ قرار و آرامِ خود گردانیدہ عرصۂ مالوہ را یکبارہ از خارِ تعرّضِ متعلقانِ باز بہادر مصفّا ساخت - و قلعۂ بیجا نگر کہ از قلعہاے مستحکمِ مالوہ است - بجبر و قہر گرفتہ سپاہیانِ آنجا را باہتمام قتل نمود + و بنابر آنکہ باز بہادر بحمایتِ حاکمِ برہان پور در سرحدِ خاندیس نشستہ گاہ و بیگاہ مزاحمت باطرافِ مالوہ میرسانید - ملّا پیر محمّد المخاطب بہ پیر محمّد خاں بر ولایتِ خاندیس لشکر کشیدہ بلدۂ برہان پور را قتلِ عام کرد - و بسیارے از سادات و علما و مشائخ در آں روز شربتِ شہادت چشیدند + ملّا پیر محمّد المخاطب بہ پیر محمّد خاں ہنوز در

برہان پور بود۔ کہ باز بہادر و میراں مبارک شاہِ فاروقی تفال خان حاکم برار را بمدد طلبیده بجنگِ وے شتافتند و سپاہیانِ ملا پیر محمد از تجبّر و سوءِ خلقِ او بہ تنگ آمده بے رخصت راہِ مندو پیش گرفتند۔ و از آبِ نربده گذشتند۔ و امرائے کُمکی نیز اظہارِ کدورت کرده خود را یکسو کشیدند۔ ملا پیر محمد ناچار شده عازمِ مراجعت گشت + تفال خان کہ مردِ شجاع و متہوّر بود۔ دنبال کرد + و ملا پیر محمد سراسیمہ بہ طےِّ مسافت مشغول شد۔ و در وقتِ عبور از آبِ نربدۂ پُر عربده قطارِ شترِ بار دار پہلو بر اسپِ ملا پیر محمد زده۔ پائے اسپِ او از زمیں جدا شد۔ و ہر چند نزدیکانِ او سعے کردند۔ کہ باو رسیده دستگیری نمایند۔ چوں اجل دست بکمرِ بیانِ حیاتش محکم زده بود۔ اثرے بر آں مترتّب نشد۔ و ملا پیر محمد المخاطب بہ پیر محمد خان غریقِ بحرِ فنا گردید + دریں وقت چوں مخالفان از تعاقب رسیدند۔ امرائے مغل بشادی آبادِ مندو گریختند۔ و از تعاقبِ ایشاں در آنجا نیز توقف میسّر نگشتہ متوجہِ آگره شدند + و باز بہادر بارِ دیگر در ۹۶۹ سنۂ تسع و ستّین و تسعمائۃ مالوه را متصرّف شده تفال خان و میراں مبارک شاہِ فاروقی بجا و مقامِ خود رفتند + عرش آشیانی عبد اللہ خانِ اوزبک حاکمِ کالپی را بدفعِ فتنۂ باز بہادر تعیّن فرمود + و باز بہادر طاقتِ جنگِ او نیاورده بکوہستانِ کمبل میر گریخت + و عبد اللہ خانِ اوزبک کامروا گشتہ در شادی آبادِ مندو رخت کش کرد +

دریں ایام سید بیگ ولد معصوم بیگ صفوی کہ از قرابتیان قریبہ و وکیل مطلق العنان شاہ طہماسپ بود۔ برسم ایلچی گری آمدہ تحف و نفائس بسیار آورد۔ و قریب بدو لک روپیہ کہ پنجہزار تومان عراق باشد۔ انعام یافت + و در ہماں اوان چوں خان اعظم شمس الدین محمد خان اتگہ در امر وکالت استقلال بحد کمال بہم رسانیدہ بود۔ ادہم خان اتگہ رشک برو بردہ خواشت۔ کہ بطریق بیرم خان ترکمان اورا از نظر پادشاہ بیندازد۔ و باوجود غیبت و رعایت چوں آں معنی صورت نہ بست۔ بتحریک بعضے امرا خان اعظم شمس الدین محمد خان اتگہ را در سنہ ۹۷۰ سبعین و تسعمائۃ بر سر دیوان وقتیکہ بہ قرأت مصحف مجید مشغول بود۔ بہانۂ آنکہ بتواضع او قیام ننمود۔ بقتل رسانید۔ و از اعتمادے کہ بر عنایت پادشاہ داشت۔ نگریختہ۔ بر ایوان مرتفع کہ برابر حرم پادشاہی بود۔ بایستاد + و ازیں غوغا عرش آشیانی کہ دروں حرم سرا خوابیدہ بود۔ بیدار شدہ سبب آں پرسید۔ و بر آں قضیہ مطلع شدہ ہمچناں بلباس آسایش بکنار بام آمد۔ چوں چشمش بر خان اعظم شمس الدین خان اتگہ مقتول افتاد۔ غضب بر او مستولی شدہ۔ با شمشیر خاصہ بر ایوانے کہ ادہم خاں اتگہ ایستادہ بود۔ آمد۔ و متوجہ ادہم خاں گشتہ گفت۔ کہ خان اعظم را چرا کشتی؟ ادہم خاں پیش دویدہ ہر دو دست پادشاہ را گرفت و شروع در تضرع نمود۔ پادشاہ ازآں بے ادبی بیشتر بر آشفت۔ و دستہاے خود را خلاص کردہ چناں

مُشتے بر رُخسارِ او زد - کہ بیہوش اُفتاد - آنگاہ بموجبِ حکمِ پادشاہی از بالاے ایوانے کہ قریبِ دُوازدہ گز اِرتفاع داشت - پایین انداختند - و چُوں ہنوز رمقے ازو باقی ماندہ بود - دِیگر بارہ بالا بُردہ چُناں انداختند - کہ کارش تمام شُد + ماہم اتگہ جسدِ فرزند بدہلی فرستاد - تا در آنجا مدفُوں کردند - و خُود نیز قرینِ حُزن و الم گشتہ بعد از چہل رُوز در گذشت + و اتگہ یتاے منقوط شوہرِ مُرضعہ و قرا بتیانِ او را گویند - و اتکہ یا تُون مُرضعہ را خوانند - و کوکہ برادرِ رضاعی را نامند + و مُنعم خاں کہ محرّکِ ادہم خاں بود - طرفِ کابل کہ پسرِ عمش حاکمِ آنجا بود - بگریخت - و میر مُنشیِٔ جاگیردارِ پرگنۂ سُورت او را دستگیر ساختہ بدرگاہ فرستاد + پادشاہ در مقامِ عفو شُدہ ہمچُناں در عزّتِ او کوشید - و خطاب و منصبِ اتگہ خانی بہ پسرِ بزرگش میرزا عزیز کوکہ عنایت فرمُودہ پایۂ دولتش بلند گردانید + گویند طائفۂ گکھراں چُوں ہمیشہ اطاعتِ دُودمانِ تیمُوریہ مے نمُودند - شیر شاہ در عہدِ خُود چند مرتبہ لشکر بر ولایتِ ایشاں فرستادہ خرابیِٔ بسیار کرد - و چُوں اطاعت نکردند - خُود بر سرِ آں جماعت رفتہ سارنگ خاں سردارِ آں قبیلہ را بمکر و حیلہ بدست آوردہ بکشت - و پسرش کمال خاں را ہمراہ بُردہ در قلعۂ گوالیار محبُوس ساخت + پس از آں سُلطان آدم گکھر برادرِ سارنگ خاں گکھر حاکمِ قومِ خُود شُدہ ہمچُناں با افغاں در مقامِ مخالفت بود + و چُوں نوبتِ پادشاہی بسلیم شاہ

رسید - او نیز بر آں دیار لشکر بُرد - و گکھراں بانواع حیل افغاناں را چناں تنگ آوردند - کہ مردم بدشواری از اُردُو بدر مے شُدند - و ہر کس کہ از لشکرگاہ بیرُوں مے آمد - گکھراں گرفتہ اورا بقندھار و کابُل و بدخشاں مے فرستادند - و مے فروختند - و گاہے کہ ترحمُ بخاطر ایشاں مے رسید - بمردُم اُردُو بہ بہاے قلی مے فروختند + سلیم شاہ اعراضی شدہ ولایتِ ایشاں را بتاخت و تاراج خراب کرد - و اُمراے پنجاب را باستیصال آنہا مامور ساختہ خود بپاے تخت گوالیار آمد - و حکم کرد - کہ جمیع بندیانِ گکھر را در خانۂ کردہ پایانِ آں خانہ را داروے تفنگ پُر کردہ آتش دہند و بپرانند - چنانچہ ہمہ را بدیں طریق ہلاک کردند - مگر کمال خانِ گکھر کہ بحکم خالقِ اکبر در گوشۂ خانہ ماندہ - اصلاً ضررے باو نرسید + سلیم شاہ آں خبر یافتہ و کمال خانِ گکھر را در بابِ متابعت سوگند دادہ رخصتِ پنجاب داد + و کمال خاں باتفاقِ اُمراے پنجاب در تسخیرِ ولایتِ گکھراں ساعی بود - کہ سلیم شاہ فوت شد - و دریں وقت کہ ہمایوں پادشاہ داخلِ مُلکِ پنجاب گشت - ملازمت نمودہ خدماتِ پسندیدہ بتقدیم رسانید + در زمانِ اکبر پادشاہ در سرکارِ کڑہ مانک پور جاگیر یافتہ در جنگِ خانِ زماں با افغاناں آثارِ شجاعت بظہور رسانید - بدیں سبب حکم شد - کہ اُمراے پنجاب دفعِ سُلطاں آدمِ گکھر کہ بہمایوں پادشاہ ایل نشدہ بود - نمودہ - کمال خانِ گکھر را قائمِ مقامِ او سازند + اُمراے پنجاب در سنۂ مذکورہ

باتفاقِ کمال خانِ گکّھر ولایتِ گکّھران را متصرّف شده سلطان آدم را زنده دستگیر کردند۔ و کمال خانِ گکّھر را حاکمِ آن قبیلۂ سرکش ساختند ٭ و دریں سال خواجہ معین پدرِ میرزا شرفُ الدّین حسین کہ از احفادِ خواجہ ناصرُ الدّین عبدُ اللّٰہ بود۔ از ترکستان بلاہور آمد ٭ میرزا شرفُ الدّین حسین بموجبِ حکمِ اقدس بلاہور رفتہ ہمراہِ پدر متوجّہ آگرہ شد۔ و پادشاہ باستقبالِ او سوار شدہ او را باگرہ در آورد ٭ دریں اثنا میرزا شرفُ الدّین حسین توہّمے بخود راہ دادہ باجمیر گریخت ٭ و چوں از رفتنِ او خللے در آں طرف پیدا شد۔ حسین قلی خاں ذوِ القدر خواہر زادۂ بیرمخانِ ترکمان را بحکومتِ ناگور تعیّن فرمود ٭ و میرزا اجمیر را بہ یکے از معتمدانِ خودِ سپردہ بجانبِ جالور کہ سرحدِ گجرات است۔ رفت۔ و حسین قلی خاں ذوِ القدر باجمیر رفتہ بصلح گرفت ٭ و شاہ ابُو المعالی کہ از حبسِ پادشاہ نجات یافتہ بمکّۂ معظمہ رفتہ بود۔ دریں وقت برگشتہ بمیرزا شرفُ الدّین حسین پیوست۔ و باشارۂ او در سنۂ ۹۷۱ احدیٰ و سبعین و تسعمائۃ بناگور آمدہ دست اندازی نمود ٭ حسین قلی خاں ذوِ القدر احمد بیگ و یُوسف بیگ را کہ از نوکرانِ او بودند۔ بتعاقبِ شاہ ابُو المعالی روانہ ساخت۔ و خودِ بدفعِ میرزا شتافت ٭ شاہ ابُو المعالی در اثناے کوچ کمیں کرد۔ و چوں احمد بیگ و یُوسف بیگ غافل پیش افتادند۔ شاہ ابُو المعالی حملہ کردہ ہر دو را بقتل آورد ٭ و خاقانِ اکبر کہ در متہر پور بشکار مشغول بود۔ ایں خبر شنیدہ

جمعے از اُمرا را بر سرِ او تعیّن فرمود + شاہ ابُو المعالی
بہ پنجاب رفتہ از انجا نزدِ مُحمّد حکیم میرزا بہ کابُل شتافت
و این بیت خواند ۔ **بیت**

ما بدیں در نہ پئے حشمت و جاہ آمدہ ایم
از بد حادثہ اینجا بہ پناہ آمدہ ایم

مُحمّد حکیم میرزا ہمشیرۂ خُود را بعقدِ او در آوردہ صاحب جاہ
ساخت + و شاہ ابُو المعالی بخیالِ پادشاہیِ کابُل اُفتادہ
نخُست مادرِ زنِ خُود راکہ صاحبِ اختیارِ مُلک بُود ۔ بزجر
و عُنف بحرم در آوردہ بکُشت ۔ و زمامِ وکالتِ میرزا
کہ کوچک سال بُود ۔ بکف آورد ۔ تا بتدریج او را نیز
مُستاصل سازد + و سُلیمان میرزا بکابُل آمدہ شاہ ابُو المعالی
را بعد از جنگ گرفتہ بکُشت ۔ القصہ میرزا شرف الدّین حُسین
چُوں بگریزِ شاہ ابُو المعالی اطّلاع یافت ۔ از جالور گریختہ
باحمد آبادِ گجرات رفت + و پادشاہ از شکار فارغ گشتہ
چُوں داخلِ بلدۂ دہلی شُد ۔ و بچہار سُو رسید ۔ قتلق فُولاد
کہ از غُلامانِ میرزا شرف الدّین حُسین بُود ۔ قاصدِ قتلِ
پادشاہ گردید ۔ و در حینِ ازدحام نزدیکِ مدرسۂ ماہم انگہ
تیرے در خانۂ کمان نہاد ۔ و دست بلند داشتہ بکشید ۔
مردُم را گُماں شُد ۔ کہ مے خواہد ۔ بجانورسے بیندازد ۔ و
او دست پایین کردہ بجانبِ پادشاہ کہ بر فیل سوار بُود ۔
انداخت ۔ و بے خطا بر شانۂ آں حضرت رسیدہ قریب
یک وجب در گوشت دوید ۔ امّا ہنوز تیر در شانہ بُود ۔ کہ
قتلق فُولاد را پارچہ پارچہ کردند ۔ و آنگاہ تیر را بر آوردہ

قبائے پشم دار پوشانیدند ۔ و پادشاہ اصلاً بیتابی نکردہ
ہمچناں سوارہ بدولتخانہ رفت ۔ و حکیم عین الملک گیلانی در
تداوی ید بیضا نمودہ در یک ہفتہ آثارِ صحت بظہور
رسانید + بعد ازآں پادشاہ باگرہ رفتہ آصف خان ہروی
را بحکومت کرہ مانک پور روانہ ساخت ۔ و خود بشکارِ
فیل طرفِ قلعۂ نرور رفتہ در گرفتنِ فیلاں تصرفات و
اختراعات نمود + و ازآنکہ عبد اللہ خاں اوزبک حاکم مالوہ
فیلانِ بسیار بہم رسانیدہ برائے پادشاہ نفرستادہ بود ۔
چہرہ در موسم برسات بایلغار روانۂ مندو شد + و محمد قاسم خاں
نیشاپوری جاگیر دارِ سارنگ پور بملازمت آمد ۔ و چوں
پادشاہ باوجین رسید ۔ عبد اللہ خاں اوزبک متوہم شدہ
با کوچ و اسباب روانۂ گجرات شد ۔ و پادشاہ بیست و
پنج کروہ دنبالِ او ایلغار فرمود ۔ و ہراولِ پادشاہی
بعبد اللہ خاں رسیدہ ۔ چوں کار برو تنگ شد ۔ برگشتہ
جنگ کرد ۔ و غالب آمدہ بفراغِ خاطر بہ گجرات رفت + و
پادشاہ بمندو رفتہ تفرجِ عماراتِ پادشاہانِ خلجیہ نمود + و
میراں مبارک شاہ فاروقی والیٔ برہان پور اطاعت کردہ
دخترِ خود را بپادشاہ داد + آنگاہ حکومتِ مندو بہ قرا
بہادر خاں رجوع فرمودہ رایاتِ اجلال بجانب دار السلطنتِ
آگرہ متوجہ شد ۔ و در راہ نزدیکِ قصبۂ سیری کلارس
گلۂ فیلے کہ یکے از فیلانِ مستِ کوہ پیکر در آں میاں بود ۔
بنظر در آمد ۔ لشکریاں بموجب فرماں راندہ بقلعۂ سیری کلارس
در آوردند ۔ و فیلِ مست دیوارِ قلعہ را شکستہ راہِ صحرا

پیش گرفت۔ و وقتیکہ فیلے از فیلانِ خاصہ بر سرِ راہ او بودند۔ سرِ فیلِ وحشی بجنگ ایستادہ گرفتار گشت۔ و در ۹۷۲ سنۂ اثنین و سبعین و تسعمأتہ خواجہ معظم برادرِ اعیانیِ جولی بیگم کہ خالوے پادشاہ مے شد۔ بسبب بے اعتدالی گرفتار گشتہ در حبس وفات یافت۔ و در ہمیں سال قلعۂ آگرہ کہ از خشتِ پختہ بود۔ شکستہ از سنگِ سرخ بنا نہادند۔ و در چہار سال صورتِ اتمام پذیرفت۔ و بعد از فتحیۂ عبداللہ خاں اوزبک چناں بر زبانہا افتاد۔ کہ پادشاہ از امراے اوزبک رنجیدہ مے خواہد۔ کہ ہمہ را مستاصل سازد۔ ازیں سبب سکندر خاں اوزبک و ابراہیم خاں اوزبک وغیرہ کہ طرف بہار و جون پور اقطاع داشتند۔ سر از اطاعت پیچیدند۔ و علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں و بہادر خاں سیستانی اگرچہ مادرِ ایشاں اصفہانی و خود ایشاں زائیدۂ عراق بودند۔ امّا چوں اجدادِ ایشاں از طائفۂ اوزبکاں بودند۔ و ہم از گناہانِ سابق نیز توہمے داشتند۔ خود را در سلکِ اوزبکاں در آوردہ سردارِ طائفۂ باغیہ گشتند۔ و آصف خانِ ہروی کہ در جوارِ ایشاں اقطاع داشت۔ او نیز بواسطۂ فتحیۂ خزائن بایشاں پیوست۔ و قریب سی ہزار سوار عمدہ یکبارہ علمِ مخالفت افراشتند۔ و آں قدر ممالک کہ توانستند۔ متصرف گشتند۔ عرش آشیانی کہ تعجیل در مہماتِ او نبود۔ از آں مقولہ حرفے بر زباں نیاورد۔ و بہ بہانۂ شکار در سنۂ مذکور بطرفِ نرور گرڈھ نہضت فرمود۔ و بشکار مشغول گشتہ اشرف خاں

منشی را نزد سکندر خاں اوزبک فرستاد - تا تسلّیِ او نموده بحضور بیاورد + و لشکر خاں بخشی را پیشِ آصف خاں ہروی گسیل کرد - کہ از جملۂ خزائن و غنائم آنچہ لائقِ سرکار باشد - گرفتہ برگردد + و حکایتِ خزائن چنین است - کہ آصف خاں ہروی چوں از امرائے پنجہزاری شده ولایتِ کرّه مانک پور جاگیر یافت - بواسطۂ ہمسائگی عازمِ تسخیرِ گرّهہ کہ ہرگز مسخرِ پادشاهِ اسلام نشده بود - گردید + و عورتے مسمّات بہ رانی درگاوتی کہ بصورت و سیرت آراستگیِ تمام داشت - حاکمِ آں ولایت بود + آصف خاں ہروی چند مرتبہ لشکر بآں حدود فرستاده در خرابی تقصیرے نکرد - و آخر خود با پنج شش ہزار سوار و پیادۂ بسیار بولایتِ گرّهہ رفت + و رانی با یک ہزار و پانصد زنجیل و ہشت ہزار سوار و پیاده استقبال نمود - و دریں صورت جنگے در غایتِ صعوبت روے داد - و تیرے بچشمِ رانئے مزبوره رسیده از تردّد باز ماند - و از غایتِ ناموس کہ مبادا دستگیر شود - دل از جاں برداشتہ خنجر از فیلباں گرفت - و خود را بکشت - و عروسِ ملک کہ ہر روز در کنارِ شوہرے و ہر شب در عقدِ دیگرے است - ہم آغوشِ آصف خاں گشت - بقلعۂ چوڑا گرّهہ کہ مسکنِ رانی بود - رفت - و پسرِ خردسالِ رانی کہ در قلعہ بود - وقتِ ہجوم در زیرِ دست و پاے مردم ہلاک شد - و خارج جواہر و تماثیلِ طلا و مرصّع و امتعۂ نفیسہ کہ در سرکارِ بزرگاں مے باشد - یک صد عدد دیگِ کلانِ مس کہ باصطلاحِ ہند

آں را کنکال گویند - مملو از اشرفیِ طلاے احمر وا رسیل سرکارِ آصف خاں گشت - و آصف خاں سی صد فیل دیانہ از جملۂ یک ہزار و پانصد فیل جہتِ پادشاہ فرستاد - و چیزہاے دیگر را بمیاں نیاورد + عرش آشیانی شکار کناں چوں بولایتِ گڑھہ در آمد - از گردشِ ہوا و بادہاے مخالف بیمار شدہ بجانبِ آگرہ بر گشت + و چوں سخنانِ اشرف خاں منشی و لشکری خاں بخشی در قومِ منتمرد اثر نکرد - بحکمِ پادشاہ شاہم خاں جلائر و شاہ بداغ خاں و محمد امین خاں دیوانہ وغیرہ کہ از جاگیرداران آں طرف بودند - بدفعِ سکندر خاں اوزبک و ابراہیم خاں اوزبک متوجہ شدند - در وقتِ جنگ چوں بہادر خاں سیستانی بہ کمکِ مخالفاں رسید - شاہم خاں جلائر منہزم گشتہ محمد امین دیوانہ و شاہ بداغ خاں دستگیر شدند + عرش آشیانی بر حقیقتِ حال واقف شدہ منعم خانِ خان خاناں را با لشکرے عظیم برسمِ منقلاے روانہ نمود - و خود نیز در ماہِ شوال ۹۷۳؁ سنہ ثلث و سبعین و تسعمائۃ متوجہِ آں صوب گردید - و چوں بہ قنوج رسید - از اُردو جدا شدہ بر سرِ سکندر خاں اوزبک کہ در قلعۂ لکھنوتی بود - ایلغار کرد + سکندر خاں اوزبک خبر یافتہ نزدِ علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں گریخت - و علی قلی خاں و بہادر خانِ سیستانی بہ گذرِ نرہن رفتہ از آبِ گنگ گذشتند + و پادشاہ بہ جونپور آمدہ - آصف خانِ ہروی در مقامِ اطاعت شد - و باتفاقِ مجنوں خاں قاقشال جاگیر دارِ کرّہ مانک پور بملازمت رسیدہ نوازش یافت +

و بعد از چند روز آصف خانِ سیستانی کہ پنجہزار سوارِ خاصہ داشت - با جمعے از اُمرائے مُعتبر بدفعِ مُخالفاں تعیّن شُد - و آصف خاں بہ گُزرِ ترہن رفتہ مُقابلِ لشکرِ علی قُلی خان المخاطب بخانِ زماں فرود آمد - و با او زبان و دل یکے کردہ بہ لیت و لعل وقت میگُزرانید + پاؔدشاہ بر آں حالت واقف گشتہ جاگیرش را تغیُّر کرد + و آصف خاں نیم شبے ہمراہِ برادرِ خُود وزیر خاں از اُردُو بجانبِ گڑھ رفتہ + عرش آشیانی مُنعم خاں خان خاناں را بہ سرداریئے آں لشکر بجائے آصف خانِ ہروی روانہ ساخت + و علی قُلی خاں المخاطب بخانِ زماں سِکندر خاں اُوزبک و بہادُر خاں سیستانی را بمیانِ دوآب فرِستاد - کہ تا آگرہ تاختہ خلل در آں حُدُود انداز شد + پاؔدشاہ شاہ بُداغ خاں و پسرش مطلب خاں و اِقبال خانِ لنگ و حُسین خاں و سعید خاں و راجہ ٹوڈر مل و محمّد امین دیوانہ و محمّد خاں افغانِ سُور و محمّد معصُوم خاں و لشکر خانِ بخشی را بسرداریئے میر مُعِزُّ الملک کہ از اکابرِ ساداتِ مشہدِ مُقدسِ طُوس بُود - بر سرِ راہِ بہادُر خانِ سیستانی فرِستاد + دریں وقت علی قُلی خاں المخاطب بہ خانِ زماں مُنعم خاں خانخاناں را شفیعِ گناہانِ خُود گردانیدہ والدۂ خویش و ابراہیم خاں اُوزبک را کہ بجائے عمِّ خویشتن میداشت - با فیلانِ نامی بدرگاہ فرِستاد + عرش آشیانی در مقامِ عفو شُد - و چوں بلوُر جاگیرِ ایشاں را بایشاں مُقرّر داشت - امّا میر مُعِزُّ الملک بہ بہادُر خاں سیستانی و سِکندر خاں اُوزبک رسیدہ در صددِ جنگ بُود - کہ بہادُر خاں پیغام کرد - کہ برادرم

علی قلی خاں المخاطب بخانِ زماں والدہ را بخدمت پاؤشاہ فرستادہ التماسِ عفوِ جرائم نمودہ است۔ این قدر صبر کنند۔ کہ جواب برسد۔ و میر معز الملک این معنی را قبول نکردہ صفوفِ جنگ بیاراست۔ و سکندر خاں اوزبک را کہ ہراول بود۔ گریزانیدہ بسیارے از لشکریانش را بقتل رسانید+ بہادر خاں سیستانی کہ تا آں زماں بافواجِ خود ایستادہ بود۔ حملہ بُردہ افواجِ پاؤشاہی را بہم زد+ و میر معز الملک بہ قنوج گریخت۔ غنیمتِ بسیار بدستِ لشکریانِ بہادر خاں سیستانی در آمد+ و چوں مصلح شد۔ عرش آشیانی جون پور را بوالدۂ علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں گزاشتہ بعزمِ سیرِ قلعۂ چنار گڑھ و بنارس رواں شد۔ در آں وقت علی قلی خاں خانِ زماں باغواے سکندر خاں اوزبک از آب گنگ گزشتہ غازی پور و بسیارے از پرگنات را متصرف شد+ پاؤشاہ علی قلی خاں خانِ زماں را مخاطب و معاتب ساختہ حکم فرمود۔ کہ اشرف خاں بہ جون پور رفتہ والدۂ علی قلی خاں خانِ زماں را محبوس سازد۔ و خود بایلغار روانۂ غازی پور شد+ و علی قلی خاں خانِ زماں بہ دامنِ کوہہا کہ جنگلہاے پُر درخت است۔ گریخت+ و بہادر خاں باتفاقِ سکندر خاں اوزبک و ابراہیم خاں اوزبک بتعجیل بے خبر وقتِ شب بہ جون پور آمدہ نردبانہا نہادہ بر قلعہ سوار شدہ مادر را خلاص کرد۔ و اشرف خاں را مقید ساختہ بجانب بنارس شتافت+ عرش آشیانی از استماعِ این خبر بہ جون پور آمدہ باحضارِ لشکر و سپاہِ ممالکِ محروسہ فرماں داد+ خانِ زماں

تمائف گشت - دیگر بار بعجز و زاری در آمد و این بیت در عریضه نوشت - بیت

بایں امید ہاے شاخ در شاخ کرمہاے تو مارا کرد گستاخ

و پادشاہ بنا بر آنکہ بہادر خاں سیستانی را از ہنگام کوچکی برادر مے گفت - و علی قلی خاں خانِ زماں را نیز بواسطۂ خدماتِ سابقہ بسیار دوست مے داشت - و نمے خواست - کہ بالکلیہ ایشاں را مستاصل سازد - دیگر بار گناہانِ ایشاں بخشیدہ جاگیرہا را مسلّم داشت - بیت

گرچہ مے گفت کہ زارت بکشم مے دیدم
کہ نہانش نظرے با منِ دل سوختہ بود

القصہ یکے از نزدیک پیشیں مے گفت - کہ اگر خلائق بدانند - کہ مرا در عفو گناہاں چہ لذّت است - بجز گناہ تحفۂ دیگر وسیلۂ تقرب من نسازند - و فی الواقع مصرعہ

در عفو لذّتے است کہ در انتقام نیست

عرش آشیانی بعد از عفو کلیتِ منصور فرمودند - خانِ زماں کثرتِ خجالت را مانع آمدنِ خود ساختہ گفت - بعد از آنکہ آں حضرت بدولت و سعادت تشریف برند - بندہ مع برادر سر قدم ساختہ باستاں بوسی خواہد رسید + آں حضرت عذرش پذیرفتہ از و منوگند گرفت - و عازم دار السلطنت آگرہ شدند - و بعد از وصول مہدی قاسم خاں را با چہار ہزار سوار بدفع آصف خانِ ہروی و حکومت گڑھ روانہ فرمود + و علی قلی خاں المخاطب بخانِ زماں کہ ہمچناں در دل ارادۂ مخالفت داشت - آصف خانِ ہروی را بجانب خویش

در جون پور کشید + و آصف خاں از نخوت و تکبر علی قلی خاں بجاں آمده بعد از شش ماه باتفاق برادر خود وزیر خاں بطرف گڑھ گریخت + و بهادر خاں سیستانی تعاقب نموده با آصف خانِ هروی جنگ کرد - و او را مغلوب ساخته دستگیر نمود + وزیر خاں فرصت دیده با فوج خود بر بهادر خاں تاخت - و اورا منهزم گردانیده برادرِ نیم کشتهٔ خود را خلاص ساخت - و هر دو باتفاق به گڑھ رفته در آنجا مقام کردند + و در خلالِ ایں احوال ایلچیانِ محمّد حکیم میرزا آمده عرضه داشتند - که بعد از کشته شدنِ شاه ابو المعالی سلیمان میرزا خطبهٔ کابل بنامِ خود کرده - و میرزا سلطان نام شخصے را از جانبِ خود در کابل گذاشته خود به بدخشاں رفت + و چوں محمّد حکیم میرزا سلطان را از کابل بدر کرده است - اکنوں سلیمان میرزا لشکر جمع کرده میخواهد - بکابل آید - و متصرف شود - اگر دریں وقت کمک عنایت شود - کمالِ ذرّه پروری خواهد بود + پادشاه فرامین بنامِ اُمراے پنجاب و محمّد قلی خاں حاکمِ ملتان صادر فرمود - که هرگاه سلیمان میرزا قصدِ تسخیرِ کابل نماید - بداں جانب رفته دفعِ مزاحمتِ او نمایند + و فریدوں خاں کابلی که از اُمراے پادشاهی بود - و خالِ محمّد حکیم میرزا مے شد - مرخص گشت - که نزدِ محمّد حکیم میرزا رفته ممدّ و معاونِ او باشد - امّا پیش از آنکه فرامین برسد - سلیمان میرزا به کابل آمده قلعه را محاصره کرده بود - و محمّد حکیم میرزا چوں تاب مقاومت نداشت - گریخته به نیلاب

آمد + فریدوں خاں بر لبِ آبِ نیلاب محمد حکیم میرزا را ملازمت نمودہ خاطر نشاں کرد - کہ پادشاہ گرفتارِ خرخشۂ علی قلی خاں المخاطب بخانِ زماں و اوزبکان است - و فرصتِ آمدنِ لاہور ندارد + پس مناسب آن است - کہ بہ لاہور رفتہ متصرف شوند - و امرایِ پنجاب را از خود ساختہ بہ احسن وجہے دفعِ مضرتِ سلیماں میرزا را نمایند - بنا بر آن محمد حکیم میرزا فریب خوردہ روانۂ لاہور گشت + و قطب الدین محمد خاں اتکہ و میر محمد خاں و دیگر امرا در لاہور متحصن گشتہ در مقامِ مدافعہ شدند + و محمد حکیم میرزا در باغِ مہدی قاسم خاں نشستہ ہر چند سعے کرد - کہ امرایِ پنجاب باو ایل شوند - صورت نیافت + پادشاہ مہماتِ علی قلی خاں خانِ زماں را بتعویق انداختہ و آگرہ را بہ منعم خاں خان خاناں سپردہ شبِ چہاردہم جمادی الاولی ۹۷۴ سنۂ اربع و سبعین و تسعمائۃ بسرعت متوجہ لاہور شد - و ہنوز از سرہند نگذشتہ بود - کہ خبر بلاہور رسید + متحصناں بیکبار نقارۂ شادیانہ بہ نواختن در آوردند + میرزا کہ در خواب بود - بیدار شدہ پرسید - کہ نقارۂ شادیانہ را سبب چیست ؟ گفتند - چوں پادشاہ بایلغار نزدیک آمدہ است - شادیانہ مے نوازند + میرزا تصور کرد - کہ مگر پادشاہ بہ یک کروہے لاہور رسیدہ است - بے توقف سوار شدہ تا کابل واپس ندید + و چوں موسم زمستان رسید - سلیماں میرزا از کابل بہ بدخشاں رفت - و بحکومتِ آن جا قناعت نمودہ غنیمت دانست + پادشاہ بہ لاہور

آمده در آن حدود شکارِ قمرغه نمود - و وزیر خاں در شکارگاه
به ملازمت آمده عذرِ گناهِ آصف خانِ ہروی درخواست کرد۔
عرش آشیانی از تقصیراتِ او در گذشته وزیر خاں را
پنجہزاری ساخت - و حکم فرمود که آصف خانِ ہروی بارتفاقِ
مجنوں خان قاقشال در کڑه مانک پور بوده محافظتِ آن
حدود نمایند + ہنگامے که رایاتِ عالیات عازم پنجاب شد
اولاد و احفادِ محمد سلطان میرزا مصدرِ اعمالِ ناشایسته شده
فتنها انگیختند + و نسبتِ محمد سلطان میرزا از جانب پدر
بامیرِ تیمورِ گورگاں در واقعاتِ بابر ظہیر الدین محمد پادشاه
تحریر یافته - و مادرش دخترِ سلطان حسین میرزا است -
و در زمانِ نصیر الدین محمد ہمایوں پادشاه حرام خواریہا
کرده مقرون بعفو شد - و الغ میرزا پسرِ بزرگش در
کابل در جنگِ ہزاره کشته شد - و شاه میرزا پسرِ خوردش
به اجلِ طبیعی در گذشت - لیکن از الغ میرزا دو پسر ماندند +
یکے سکندر سلطان - و دیگرے محمود سلطان - و نصیر الدین
محمد ہمایوں پادشاه سکندر سلطان را الغ میرزا و محمود سلطان
را شاه میرزا نام کرده در تربیتِ ایشاں کوشید + و
محمد سلطان میرزا با سائرِ احفاد وقتِ جلوسِ اکبر پادشاه
باز بہند آمده پرگنهٔ آدم پور را از سرکارِ سنبھل در وجهِ
مددِ معاش یافت + و در آن پیری او را چہار پسر اندر آن
پرگنه حاصل شد - محمد حسین میرزا و ابراہیم میرزا و
مسعود حسین میرزا و عاقل میرزا - و اینہا ہنوز کوچک سال
بودند - که پادشاه تربیت کرده از جملهٔ امرا گردانید - و

بعد از یورش جون پور رخصت گرفته در سنبھل بجاگیرہاے خود رفتند۔ و در آں مدت کہ پادشاہ بدفع فتنۂ محمد حکیم میرزا بہ پنجاب روانہ شد۔ با بنی اعمام خود سکندر سلطان و محمود سلطان الموسوماں بالغ میرزا و شاہ میرزا یکے شدہ عصیاں ورزیدند۔ و جمعے از اراذل و اوباش را جمع کردہ در مقام دشت اندازی شدند۔ جاگیرداران آں نواحی ایشاں را مغلوب ساختہ بجانب مالوہ گریزانیدند۔ و آں عرصہ چوں از سردارئے صاحب وجود خالی بود۔ در تصرف ایشاں در آمد ٭ و منعم خاں المخاطب بخان خاناں محمد سلطان میرزا را از سرکار سنبھل مقید نمودہ در قلعۂ بیانہ محبوس ساخت۔ و او در آنجا در گزشت۔ و ہمچنیں علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخان زماں و سکندر خاں اوزبک و دیگر امرا از آمدن محمد حکیم میرزا بلاہور آگاہ شدہ نقض عہد نمودند۔ و بر سرکار خود رفتند و قنوج و اودھ و دیگر ولایات و پرگنات را قابض گشتہ جمعیت عظیم بہم رسانیدند ٭ عرش آشیانی از لاہور بہ قصد دفع ایشاں بسرعت باگرہ آمد۔ و باحضار لشکر فرماں دادہ با دو ہزار فیل و لشکرے افزوں از قیاس متوجہ جونپور شد ٭ و خان زماں کہ سید یوسف مشہدی را در قلعۂ شیر گڑھ محاصرہ کردہ بود۔ ایں خبر شنیدہ چوں در آں زودی گمان مراجعت پادشاہ نداشت۔ ایں بیت خواند ٭ بیت

سمند تند و زریں نعل او خورشید را ماند
کہ از مشرق بمغرب رفت و یک شب درمیاں ماند

و از پایۂ آں قلعہ برخاستہ نزدِ بہادر خاں سیستانی کہ در قلعۂ کڑہ مانک پور مجنوں خاں قاقشال را محاصرہ داشت رفت + عرش آشیانی تعاقبِ او کردہ متوجہِ آں جانب شد۔ و چوں بہ پرگنۂ رائے بریلی رسید۔ شنید کہ علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں از آبِ گنگ عبور نمودہ ارادۂ مالوہ دارد۔ تا باولادِ محمد سلطان میرزا پیوستہ آں محدود را متصرف شود۔ و اگر زورے باو رسد۔ پناہ بہ شاہانِ دکن برد + عرش آشیانی وقتِ شب بگذرِ کڑہ مانکپور آمد۔ و چوں کشتی حاضر نبود۔ بر فیلِ تیز بال سندر نام سوار شدہ ہرچند اُمرا مانع آمدند۔ قبول نکردہ متوکلاً علی اللہ بآبِ تھاہ گنگ در آمد۔ قضا را از قوتِ اقبال پایاب بہم رسیدہ فیل را احتیاج بشناوری نشد۔ و پادشاہ با برخے از فیلانِ نامی و صد سوار از آب گذشت۔ و قریب بصبح بے توقف بحوالئ اُردوے علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں رسید۔ و در آں وقت آصف خانِ ہروی و مجنوں خاں با جمعیتِ خوب بہ پادشاہ پیوستند + علی قلی خاں و بہادر خاں کہ گمانِ عبورِ پادشاہ با اندک مردم در آں شب نداشتند۔ ہمہ شب بہ شراب خوردن و لولی رقصانیدن مشغول بودند۔ تا آنکہ شخصے از مردمِ پادشاہی بہ کنارِ اُردوے ایشاں رفتہ فریاد کرد۔ کہ اے غافلاں! پادشاہ بہ قصدِ شما از آب گذشتہ اینک رسید + ایشاں ایں خبر را از مکر و حیلۂ آصف خانِ ہروی و مجنوں خاں دانستہ پروا نکردند۔ ناگاہ آوازِ کوس و کورگۂ پادشاہی بہ گوش آمد

خوں گرفتگاں رسید - سراسیمہ از مجلس برخاستہ بہ صف آرائی مشغول گشتند - و وقت چاشت روز دوشنبہ غرۂ ذی الحجہ الحرام ۹۷۴ سنہ اربع و سبعین و تسعمائۃ جنگ در گرفت + و بابا خاں قاقشال کہ ہراول پادشاہ بود - جمعے را کہ از جانب مخالفاں بہ مقابلۂ او آمدہ بودند - در حملۂ اول برداشتہ بہ فوج علی قلی خاں رسانید + بہادر خاں سیستانی دریں وقت بر بابا خاں قاقشال تاختہ بہ صف مجنوں خاں رسانید + و بہادر خاں با اینکہ در آں تردد فوج او از ترتیب افتادہ بود - بے محابا بر صف مجنوں خاں حملہ بردہ بہ یک طرفۃ العین از ہم درید - و مے خواست - کہ بر فوج خاصۂ پادشاہی زنیر رساند - در آں اثنا جمعے از مردم معتبر کہ پیش فوج پادشاہی بودند - بہ مدافعہ قیام نمودند - و پادشاہ کہ خان اعظم میرزا عزیز کوکہ را ردیف خود ساختہ بر فیل سوار بود - بنابر احتیاط از فیل فرود آمدہ بر اسپ سوار شد - امّا شامت کفران نعمت کار خود کردہ - اسپ بہادر خاں بہ زخم تیر از پاے در آمد - و بہادر خاں پیادہ گشت - و ہنوز ایں خبر بہ پادشاہ نرسیدہ بود - کہ آں حضرت بہ نفس نفیس خود متوجہ جنگ شدہ فیلاں را بہ ہیئت مجموعی بر افواج علی قلی خاں سیستانی راند + نخست یکے از فیلاں پادشاہی کہ ہیرانند نام داشت - بر فوج علی قلی خاں دوید - و رودیانہ نام فیلے را کہ از طرف مقابل آں آمدہ بود - چناں کلہ زد - کہ در لحظہ بر زمیں افتاد - آنگاہ از جانبین جواناں دست بہ آلات حرب بردہ

بہ کارزار پرداختند ۔ و از قضا تیرے بہ علی قلی خاں رسیدہ در مقامِ بر آوردن بود ۔ کہ تیرے دیگر باسپش رسید ۔ و چناں بے طاقتی کرد ۔ کہ علی قلی خاں از پشتش جدا شد ۔ یکے از متعلقانِ او اسپِ دیگر حاضر ساخت ۔ و خواشت ۔ کہ سوار کند ۔ ناگاہ نرسنگھ نام فیلے باو رسیدہ پایمال کرد ۔ و لشکرش روے بگریز نہادند ۔ در آں اثنا نظر بہادر نام شخصے بہادر خاں را زندہ گرفتہ پیشِ پادشاہ آورد ۔ پادشاہ گفت ۔ کدام بدی از ما بشما رسیدہ بود ۔ کہ شمشیر بر روے من کشیدید ؟ بہادر خاں از کمالِ خجالت جواب نداده ہمیں قدر گفت ۔ کہ الحمد للہ در آخرِ عمر دیدارِ حضرتِ پادشاہ کہ ماحیِ گناہان است ۔ میسر شد ۔ پادشاہ از غایتِ مروت امر بمحافظتِ او فرمود ۔ امّا چوں ہنوز کشتہ شدنِ علی قلی خاں خانِ زماں متحقق نشدہ بود ۔ دولت خواہاں صلاح در وجودِ او ندانستہ بے رخصتِ آں حضرت بہ قتل آوردند ۔

آرے ۔ **نظم**

بہ کفرانِ نعمت دلیری کہ کرد
کہ اسپِ مرادش سکندر نخورد
بہادر کہ بد رستمِ روزگار
ز کفرانِ نعمت چنیں گشت خوار

و ہم ازیں دو بیت کہ از نتائجِ طبعِ قاسم ارسلان است مستفاد می گردد ۔ کہ خانِ زماں بزخمِ تفنگ در گذشت ۔ **قطعہ**

چو شد خانِ زماں یاغی و باغی
ز اکبر شہ کہ مثلش نیست دیگر

تفنگ خورد و ز عالم رفت و گردید
بہادر کشتہ از گفتِ برادر
برائے فتح شہ تاریخ جستم
خرد گفتا مبارک فتحِ اکبر

عرش آشیانی سرِ علی قلی خان خانِ زماں و بہادر خاں را به پنجاب و کابل فرستاد - و جان علی اوزبک و یار علی بیگ و میرزا بیگ و خوش حال بیگ و میرزا شاه بدخشی و علی شاه بدخشی وغیرہم را کہ از توابعِ خانِ زماں بودند - بدشت آورده به جون پور رفت - و در آنجا جہتِ عبرتِ دیگراں ایشاں را زیرِ پائے و دشتِ فیلِ بد مست بیاسا رسانید - و منعم خاں المخاطب بخان خاناں را حکومتِ آں بلده داد + و چوں سکندر خاں اوزبک کہ در قلعۂ اوده حصاری شده بود - در کشتی نشستہ بگورکھ پور گریخت - در ماہِ محرم سنۂ ۹۷۵ خمس و سبعین و تسعمائۃ مظفر و منصور بآگره تشریف آورد + و چوں تا آں غایت رانا اودے سنگھ اطاعت نکرده بود - باوجودِ سفرِ پیاپے در ہماں زودی روانۂ آں طرف شده - چوں به قلعۂ شیو پور رسید - حاکم آں جا قلعه را خالی کرده نزدِ صاحب خود سورجن راجۂ رنتھنبور رفت + پادشاه آں حصار را بملازمانِ درگاه سپرده بقلعۂ کاکرون کہ سرحدِ مالوه است - توجہ فرمود + اولادِ شاہاں محمد میرزا کہ قلعۂ مندو را متصرف بودند - ایں خبر شنیده مضطرب گشتند - و چوں در آں زودی الغ میرزا فوت شد - باقی میرزایاں به تعجیل تمام جانبِ گجرات گریختند + عرش آشیانی

مالوہ را بہ شہاب الدین احمد خاں نیشاپوری سپردہ از قلعۂ کاکروں عازم دفع رانا گردید۔ + و رانا ہشت ہزار راجپوت، کار آزمودہ و ذخیرۂ بسیار در قلعۂ چتوڑ کہ بالاے کوہے واقع شدہ است۔ گزاشتہ۔ خود با اہل و عیال بجاہاے قلب رفت + پادشاہ عازم تسخیر قلعۂ چتوڑ گشتہ محاصرہ فرمود۔ و پنج ہزار نجار و سنگ تراش و آہن گر و نقاب و گلکار و بیلدار بساختن ساباط کہ مخصوص ہند است۔ معین فرمود۔ و آنہا بساختن ساباط و حفر نقب مشغول گشتہ دادِ سعے دادند۔ + و ساباط عبارت است از دو دیوار کہ بہ فاصلۂ یک تفنگ انداز بنیاد مے کنند۔ و در پناہ تختہا و سبدہا کہ در چرم گاو گرفتہ باشند۔ آں دیوارہا را نزدیک بہ قلعہ مے رسانند۔ و آتشبازاں و نقاباں از کوچۂ وسیع آں دیوارہا بفراغ خاطر زیر پاے قلعہ آمدہ بحفرِ نقب مے پردازند۔ و داروے تفنگ در نقب پُر کردہ چوں رخنہ در قلعہ مے اندازند۔ از رشتۂ ہماں ساباط لشکر بداندروں رسیدہ بحصار در مے آیند + القصہ۔ چوں دو ساباط مستعد شد۔ و دو نقب زیر برجہا رسید۔ ہر دو را از داروے تفنگ پُر کردہ بیکبار آتش دادند + بحسب اتفاق در یکے زود تر آتش گرفتہ آں برج بہوا رفت۔ و رخنۂ عظیم پدید آمدہ۔ دو ہزار کس کہ مسلح شدہ در کمیں بودند۔ بخیال آنکہ ہر دو نقب کار خود ساختہ رخنہ در حصار افگندہ شدہ است۔ بیکبار از ساباطہا بہ جانب حصار دویدند۔ و یک ہزار کس باں رخنہ رسیدہ با راجپوتاں

به حرب پیوستند - و یک هزار کس به بُرج دوم رسیده چوں رخنه ندیدند - برخے به حیله بیروں آمدند + و مردم اندرونی به مدافعۂ ایشاں قیام نموده در عینِ جنگ بودند که ناگاه نقب ایں برج نیز آتش گرفته بپرید - و اعضاے دوست و دشمن پریشاں شده بهر طرف افتاد - چنانچه پانزده نفر از امراے پادشاهی مثلِ سید جمال الدین بارهه و مردان قلی شاه وغیرهما با پانصد لشکریِ انتخابی ضائع شدند - و از اهالیِ قلعه نیز جمعے کثیر هلاک گشتند + و چوں معامله چنیں شد - از آں رخنه سپاهیاں مجال در آمدن نیافته درآں روز قلعه مسخر نشد - و بعد ازیں و ارقعه سابلطے دیگر ساخته + روزے پادشاه در جائیکه درآں ساباط ترتیب داده بودند نشسته تفرج جنگ میکرد - چیتل راجپوت که سردارِ مردمِ درونی بود - و با رانا خویشی داشت - تمام روز گردِ قلعه جهتِ اهتمام گشته وقتِ نمازِ خفتن برابرِ مورچلِ خاصۂ پادشاهی آمد - و از روشنیِ مشعل محسوس گشت - پادشاه تفنگِ خاصه که در دست داشت - برابرِ روشنی داشته آتش داد - از اتفاقاتِ حسنه گلولۂ تفنگ بر پیشانیِ چیتل آمده هلاک شد + و قلعگیاں چوں سردار راکشته دیدند - دست از جنگ برداشته نخست جسد او را سوختند - و بمنازلِ خود رفته جوهر کردند - و جمیع مال و اسباب و عیال و اطفال را سوخته خاکستر ساختند + و چوں از روشنیِ آتش معلوم گردید - که آنها جوهر کرده اند - سپاهِ اسلام در همال شب متوجه حصار گشت - و چوں

کسے بمعارضہ پیش نیامد۔ بقلعہ در آمدند۔ و پادشاہ نیز
ہنگامِ صُبح بر فیل سوار گشتہ با جمیعِ اُمرا و امیر زادگان
کہ پیادہ بُودند۔ داخلِ قلعہ گشت + و جمعے از ہندُوانِ
مُتہوِر کہ در منازلِ خُود و بُتخانہاے مُحکم در آمدہ بُودند۔
چنداں جنگ کردند۔ کہ تا وقتِ نیم رُوز دہ ہزار کس
از ہمہ قسم کُشتہ شُدند۔ و از لشکرِ نُصرت اثر غیر از
نُصرت علی تواچی کسے شہادت نیافت۔ و بعد از سہ رُوز
حکُومتِ آں جا بآصف خانِ ہروی رُجُوع شُدہ + و خاقانِ
اکبر منصُور و مُظفر عازمِ مراجعت گشت۔ و در اثناے
راہ شیرے سہمناک از زیرِ درختاں بر آمدہ بحُکمِ پادشاہ کسے
مُزاحمِ آں نشُد۔ آں حضرت تیرے برآں انداخت۔ شیر زخمی
شُدہ زیرِ پُشتۂ رفت و بایستاد۔ پادشاہ بارِ دیگر تُفنگ
برآں انداخت۔ و زخم کاری نیُفتادہ۔ شیر مُتوجہِ آنحضرت
شُد۔ دریں حال عادِل نام شخصے فدائی وار خُود را بشیر
رسانیدہ در آویخت۔ و مُقارِنِ آں مردُمِ دیگر ہم رسیدہ
شیر را ہلاک ساختند۔ و بر سلامتئِ پادشاہ لوازمِ شُکر
بجا آوردند۔ و پادشاہ چُوں بآگرہ آمدہ قرار گرفت۔ بعد از
چند گاہ خبر رسید۔ کہ ابراہیم حُسین میرزا و محمد حُسین
میرزا از چنگیز خاں گجراتی رُوے گرداں شُدہ باز بہ مالود
آمدہ اند۔ و اُنوں اوجیّن را مُحاصرہ دارند + پادشاہ قلیچ خاں
اندجانی و خواجہ غیاثُ الدّین بخشی قزوینی را بدفعِ ایشاں
تعین نمُود + میرزایاں بجانبِ آب نربدہ فرار نمُودند۔ و
سراسیمہ از آب گزشتہ از طرفِ گجرات رفتند + و در شہرِ

رجب ۹۷۶ سنۂ ست و سبعین و تسعمأتہ عرش آشیانی بعزیمتِ فتحِ قلعۂ رنتھنبور از مرکزِ دائرۂ خلافت حرکت نمودہ شکار کناں چوں بہ رنتھنبور رسید۔ راجہ سورجن کہ آں قلعہ را از حجاز خاں غلام سلیم شاہ خریدہ بود ۔ تحصّن جستہ بمدافعہ قیام نمود ۔ و مردم پادشاہی آں قلعہ را قبل کردہ راہِ دخول و خروج مسدود ساختند ۔ و بہ فرمودۂ پادشاہ بر کوہِ مدن نام کہ نزدیک قلعہ است ۔ سرکوب ساختہ چند توپ و ضرب زن کہ بواسطۂ کثرتِ ارتفاع ہیچ پادشاہے بالا نبردہ بود ۔ بردند ۔ و چوں ہر توپ کشاد مے یافت ۔ چندیں خانۂ اندروں خراب مے شد ۔ راجہ سورجن عاجز گردیدہ اماں خواست ۔ و با اہل و عیالِ خود بیروں رفتہ ۔ قلعہ با ذخائر و خزائن بتصرفِ پادشاہ در آمد ۔ آنگاہ آں حضرت بہ اجمیر شتافتہ زیارتِ خواجہ معین الدین چشتی قدس سرہٗ دریافت ۔ و بہ آگرہ تشریف حضور فرمود ۔ و بدیدنِ حضرت شیخ سلیم چشتی قدس سرہٗ بہ قصبۂ سیکری رفت ۔ و چوں چند مرتبہ عرش آشیانی را فرزنداں تولد شدہ نماندہ بودند ۔ شیخ مژدۂ قدومِ فرزندانِ طویل العمر دادہ خوش حال ساخت ۔ قضارا در ہماں زودی آثارِ حمل ظاہر شدہ صباحِ روزِ چہار شنبہ ہفدہم شہرِ ربیع الاوّل در ۹۷۷ سنۂ ثمان و سبعین و تسعمأتہ کوکبِ ولادتِ شاہزادہ سلطان سلیم بطالعِ ہشت و چہار درجۂ میزان بمقامِ سیکری در منزلِ شیخ سلیم چشتی قدس سرہٗ از افقِ جاہ و جلال طلوع نمود ۔ و خاقانِ اکبر

به شکرانهٔ آں موہبتِ عظمے جمیع زندانیاں را خلاص ساخت +
و خواجہ حسینِ ثنائی قصیدهٔ گفت - که مصرعِ اوّل تاریخ
جلوسِ جلال الدّین محمّد اکبر پادشاه است و مصرعِ ثانی
تاریخ ولادتِ شاہزادهٔ جم جاه - و ایں مطلع از آن است -

مطلع

للّٰہِ الحمد از پئے جاه و جلالِ شہریار
گوہرِ مجد از محیطِ عدل آمد در کنار

عرش آشیانی جہتِ ایفاے نذرے که در باب فرزند کرده بود -
پیاده به اجمیر شتافت و زیارتِ خواجه معین الدّین چشتی
بجا آورده دستِ زر فشاں به انعام و احساں کشاد - و از
راهِ دہلی شکار کناں بر گشت + و در آں مدّت راجه رام چند
والیِ قلعهٔ کالنجر که شیر شاه در ہواے آں سوخت - و
بعد از سلیم شاه باز به تصرّفِ ہندواں در آمده بود - از
قصبهٔ چتوڑ ترسیده آں قلعه را بے جنگ پیشکش پادشاه
کرد + و در سوّم محرّم سنهٔ ۹۷۸ ثمان و سبعین و تسعمأتہ
باز در منزلِ شیخ سلیم اخترے نمایاں گشت موسوم به محمّد مراد
و ملقّب به پہاری گردید + و دریں سال پادشاه دیگر بار
جہتِ زیارت به اجمیر رفت - و گردِ شہر حصارے از گچ و
سنگ بنا فرموده به ناگور شتافت + و چندر سین ولدِ مالدیو
و راے کلیان مل راجهٔ بیکانیر بملاقات آمده پیشکش فراواں
گذرانیدند + پادشاه دختر از راجه کلیان مل گرفته از آنجا
شکار کناں به قصبهٔ اجودھن رفت - و زیارت شیخ فرید شکر گنج
قدّس سرّه دریافته به دیپال پور آمد - و میرزا عزیز کوکه

جاگیر دار آنجا طوے دادہ پیشکش گزرانید * چوں بہ لاہور رسید ۔ حسین قلی خاں ترکماں حاکم آں بلدہ نیز بدستور میرزا عزیز کوکہ پیشکش لائق بنظر در آوردہ * در غرۂ صفر سنہ ۹۷۹ تسع و سبعین و تسعمایۃ بہ تفرج حصار فیروزہ تشریف بردہ باز بہ اجمیر آمد ۔ و شرائط زیارت پیر بزرگوار بتقدیم رسانیدہ باگرہ تشریف برد * درآں ہنگام سکندر خاں اوزبک کہ در جنگلہاے بنگالہ سرگرداں میگشت ۔ منعم خاں المخاطب بخان خاناں اورا بپاے بوس پادشاہ آوردہ شفاعت گناہان او نمود * درآں سال چوں مقام سیکری بہ آنحضرت مبارک شدہ بود ۔ در آنجا شہرے عظیم بنا فرمود * و در آں زودی چوں گجرات فتح شدہ ۔ آں را موسوم بہ فتح پور گردانید ۔ چہ کہ در شہر صفر سنہ ۹۸۰ ثمانین و تسعمایۃ چوں در ملک گجرات خلل و فساد کلی بہم رسید ۔ پادشاہ عازم تسخیر آں شد ۔ و چوں گزار بہ اجمیر افتاد ۔ زیارت کردہ از روح پر فتوح خواجہ سید حسن خنگ سوار کہ از اولاد امام ہمام زین العابدین علیہ و علے آبائہ الکرام و اولادہ العظام آلاف التحیۃ و السلام است ۔ استمداد نمودہ خان کلاں را با بسیارے از امرا برسم منقلاے بداں سو رواں ساخت ۔ و راے سنگھ را بحکومت جودھ پور کہ وطن مالدیو بود ۔ مقرر کردہ خود نیز روانۂ گجرات گردید * و در دو منزلے ناگور خبر رسید ۔ کہ شب چہار شنبہ دوم ماہ جمادی الاولے سنۂ مذکورہ در منزل شیخ دانیال قدس سرہٗ شاہزادۂ نیکو خصال دانیال بوجود آمد ۔ آں حضرت لوازم خوشحالی

بتقدیم رسانیده آں مولود را موسوم بدانیال گردانید * و چوں پٹنِ گجرات محلِ نزولِ پادشاہ گشت - شیر خاں فولادی کہ از امراے کبارِ گجرات بود - جاں بتگِ پا بیروں برد * و بعد از یک ہفتہ سیّد احمد خاں بارہہ بحکومتِ پٹن مقرر شدہ راباتِ عالیات متوجہ احمد آباد گشت - و ہنوز دو منزل کوچ نشدہ بود - کہ سلطاں مظفر گجراتی باتفاقِ میرزا بوتراب کہ شیرازی الاصل بود - و اباً عن جدٍ در گجرات اعتبارِ تمام پیدا کردہ بود - بملازمت رسیدہ شرفِ بساط بوسی در یافت * و روزِ دیگر اعتماد خاں و سیّد چاند خاں بخاری و اختیار الملک و ملک اشرف و وجیہ الملک و الف خاں حبشی و حجاز خاں حبشی و دیگر سرداراں با تجمّل و سامانِ تمام آستاں بوسی سرافرازی یافتند - و رقمِ نفاق چوں از جبہۂ حبشیاں محسوس مے شد - ہمہ محبوس گشتند - و بلدۂ احمد آباد کہ آیۂ کریمہ اَلَّتِیْ لَمْ یُخْلَقْ مِثْلُهَا فِی الْبِلَادِ - در شانِ آن است بے جنگ مسخر شد - چنانچہ در وقائعِ شاہانِ گجرات مرقوم گشتہ است و چوں ابراہیم حسین میرزا در نواحے بھروچ و محمّد حسین میرزا در حوالیِ سورت بود - عرش آشیانی عازمِ دفعِ ایشاں گشتہ * دریں وقت اختیار الملک کہ عمدۂ امراے گجرات بود - چوں بجانبِ جون بگریخت - سائرِ امراے گجراتی بطریقِ حبشیاں مقیّد گردیدند * و بعد از آنکہ سایۂ چترِ دولت سایہ بر بندرِ کھمبایت افتاد - خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ را حاکمِ احمد آباد گجرات ساخت - ابراہیم حسین میرزا از قربِ وصولِ پادشاہ خبر یافتہ

رُستم خانِ رُومی را از ترسِ آنکه مبادا بملازمتِ پادشاه رود - به قتل آورد - و خواست - که از چهل کروہے اُردوے ظفر قرین گزشتہ به پنجاب رود و فتنه بر انگیزد - یک پهر از شب گزشته بُود - که عرش آشیانی این خبر شنیده خواجه جهان و قلیج خاں را در خدمتِ شاهزاده سلیم به ضبطِ اُردو گزاشت - و با جمعے قلیل بایلغار عازم تادیبِ ابراهیم حُسین میرزا گردید - و روزِ دیگر با چهل سوار بآبِ مهندری که نزدیکِ قصبۂ سنتر بال مے گزرد - رسید + ابراهیم حُسین میرزا چُوں با هزار سوار بُود - گریخته همانجا ماند - و پادشاه ساعتے توقف کرد - در آں اثنا سیّد محمود خانِ بارهه و راجه بهگوان داس و مان سنگهه و شاه قلی خاں محرم و سُورجن راجۂ رنتهنبور و دیگر اُمرا که جانبِ سُورت تعیُّن گشته بُودند - بمُوجبِ حُکم از اثنائے راه برگشته با هفتاد سوار بملازمت آمدند - و با وُجود آنکه اگر پادشاه یک لحظه صبر مے کرد - جهاں جهاں لشکر جمع مے شد - عرش آشیانی تعجیل کرده با جماعتے که از یک صد و پنجاه متجاوز نبُودند - متوجّهِ جنگِ ابراهیم حُسین میرزا گردید - و مان سنگهه را براوّل ساخت - و از آب بگزشت - و در ظاهرِ آں قصبه با غنیم که هزار سوار داشت - مقابل شده جنگ در داد - چُنانچه ابراهیم حُسین میرزا حمله آورده اکثراں را بیجاں ساخت + و چُوں پادشاه با راجپُوتاں بواسطۂ قلّتِ لشکر در جائے ایستاده بُود - که دو طرف دیوارِ زقّوم بُود - و زیاده از سه سوار پهلوے یکدیگر نمے توانستند ایستاد - در آں وقت سه سوار از لشکرِ مخالف شوخی کرده

تا جائے کہ پادشاہ ایستادہ بود۔ زدہ زدہ آمدند۔ و راجہ بھگوان داس کہ نزدیکِ آں حضرت بود۔ با برچھ با یکے از ایشاں مقابل شدہ او را منہزم گردانید۔ و متوجہِ دیگرے گشت۔ و پادشاہ کہ عقبِ زقّوم ایستادہ بود۔ و تیر اندازی مے کرد۔ بہ مددِ راجہ بھگوان داس اسپ را جہانید۔ و دشمن طاقتِ صدمۂ آں حضرت نیاوردہ با رفیقِ دیگر روے بفرار نہاد + و برادرِ راجہ بھگوان داس بر اعدا تاختہ داستانِ رستم و اسفندیار را بر طاقِ نسیاں گزاشت۔ و تنہا چند کس را از پاے در آوردہ خود نیز کشتہ شد + دریں وقت پادشاہ با تیر اندازاں و راجپوتاں از میانِ زقّوم برآمدہ بر ابراہیم حسین میرزا تاخت۔ و اقبالِ اکبر شاہی مدد کردہ ابراہیم حسین میرزا بے آنکہ کار برو تنگ شود۔ روے بگریز نہاد + و از ابتداے آفرینش تا آں زماں معلوم نیست۔ کہ ہیچ پادشاہے چنیں کردہ باشد۔ کہ عالم عالم لشکر و سپاہ گزاشتہ خود با جمعے قلیل در مقابلِ چنیں دشمنے قوی در آید۔ و خویشتن را در مخاطرۂ عظیم افگند + و بعد ازیں واقعہ بہ اردوے بزرگ پیوستہ متوجہِ تسخیرِ قلعۂ سورت گشت + و گل رخ بیگم دخترِ کامراں میرزا کہ زوجۂ ابراہیم حسین میرزا بود۔ قلعہ را بمردمِ جنگی سپردہ با پسرِ خود مظفر میرزا نام بہ دکن رفت۔ و رایاتِ عالیات بہ قلعہ رسیدہ مورچل قسمت شد + و چوں میرزایاں در نواحِ پٹن یک جا شدہ قرعۂ مشورت درمیاں انداختند۔ راے ہمہ بر آں قرار یافت۔ کہ ابراہیم حسین میرزا با برادرِ کوچکِ خود مسعود حسین میرزا بہ پنجاب رفتہ فتنہ بر انگیزد۔

و محمد حسین میرزا و شاہ میرزا با شیر خاں فولادی ملحق
شدہ بر سرِ پٹن روند۔ شاید کہ قلعۂ سورت بواسطۂ ایں
خللہا از محاصرہ خلاص شود۔ پس ازآں چوں ابراہیم حسین
میرزا بہ ناگور رسید۔ رائے سنگھ حاکم جودھ پور تعاقب نمودہ
قریب بہ شام باو رسید۔ و چوں آبے کہ درآں حدود بود۔
ابراہیم حسین میرزا متصرف شدہ بود۔ رائے سنگھ مضطرب
گشتہ ہم درآں شب بہ جنگ پرداخت۔ و خلقے کثیر از
طرفین کشتہ شدند۔ و چوں اسپ ابراہیم حسین میرزا بزخمِ
تیر از پائے در آمد۔ شکست بر مردمِ او افتادہ روئے بہ گریز
نہادند۔ و ابراہیم حسین میرزا پیادہ پارۂ راہ رفتہ۔ چوں
بہ یکے از نوکراں رسید۔ بر اسپِ او سوار شدہ بدر رفت۔
و چوں بدہلی رسید۔ چند روز مقام کردہ خیل و حشم جمع
نمود۔ و فسخ عزیمتِ لاہور نمودہ بہ سنبھل آمد۔ و محمد حسین
میرزا و شاہ میرزا و شیر خاں فولادی با ہشت ہزار سوار
سید احمد خانِ بارہہ را در قلعۂ پٹن محاصرہ نمودند۔ خانِ اعظم
میرزا عزیز کوکہ کہ بہ دفعِ ایشاں از احمد آباد متوجہِ پٹن
شدہ بود۔ چوں بہ پنج کروہیِ پٹن رسید۔ مخالفاں استقبال
نمودہ جنگ در دادند۔ و حربے در کمالِ شدت واقع شدہ
جرنغار و برنغارِ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ متفرق گردید۔
فاما خانِ اعظم ہمچناں ثباتِ قدم از دست نداد۔ دریں
اثنا رستم خاں و مطلب خاں خود را دریافتہ دیگر بار حملہ
آوردند۔ و سلکِ جمعیتِ محمد حسین میرزا و سائرِ مخالفاں
را از ہم گسیختہ بجانبِ دکن گریزانیدند۔ و چوں سر کوب

قلعۂ شورت ساختہ شد۔ اہالیِ حصار امان خواستہ آں حصار را بملازمانِ درگاہ سپردند۔ و پادشاہ کامیاب شدہ روانۂ احمد آباد گجرات گردید + دریں ایام راجہ بہار جیو راجۂ بگلانہ کہ از راجہائے نامیِ سرحدِ دکن است۔ شرف الدین حسین میرزا را کہ قبل از آں بدہ سال از ناگور گریختہ بہ دکن رفتہ بود۔ و بواسطۂ بے اعتدالی در آنجا نیز مجالِ توقف نیافتہ از کوہستانِ بہار جیو مے خواست۔ کہ خود را بہ محمد حسین میرزا رساند۔ گرفتہ پیشِ پادشاہ آورد۔ و او بعد از شلاق و بے عزتیِ بسیار در قلعۂ گوالیار محبوس گشتہ در گزشت + و مادرِ چنگیز خاں در اثنائے طے مسافت بر سرِ راہ آمدہ از حجاز خاں حبشی کہ قاتلِ پسرش بود۔ شکایت کردہ دعوے خوں نمود + پادشاہ کہ بہانہ طلب بود۔ حجاز خاں حبشی را زیرِ پائے فیل انداختہ بہ قصاص رسانید۔ و تمامیِ ولایتِ گجرات با اینکہ خیل و قرابتیانِ میرزا عزیز کوکہ بے شدند۔ قسمت کردہ از راہِ اجمیر دوم ماہِ صفر سنۂ ۹۸۱ احدی و ثمانین و تسعمائتہ بمرکزِ دولت آمد + و ابراہیم حسین میرزا چوں بہ سنبھل رسید۔ شنید۔ کہ امرائے پنجاب بہمراہیِ حسین قلی خاں بہ کوہستانِ پنجاب در آمدہ قلعۂ نگر کوٹ را محاصرہ دارند۔ بنا بر آں متوجہِ پنجاب شد۔ کہ چوں آں ولایت خالی است۔ دست انداز کردہ از راہِ سند باز خود را بہ برادراں رساند + و حسین قلی خاں ترکِ محاصرۂ قلعۂ نگر کوٹ کردہ باتفاقِ سید یوسف خاں و محب علی خاں وغیرہ دنبالِ او شتافتند۔ و در حوالیِ ٹھٹھہ بہ اردوئے او

نزدیک شُده چوُں خبر یافتند ـ کہ میرزا بشکار رفتہ است ـ
بر اُردوے وَے تاختند + و مسعود حُسین میرزا بہ دفعِ
ایشاں سوار شُده خبر بہ برادر فرستاد ـ فاماّ پیش از
رسیدنِ برادر جنگ کرده دستگیر گشت ـ و از مردُمش
بسیارے بہ قتل آمدند + و ابراہیم حُسین میرزا از شکار
بر گشتہ چوُں احوال بریں منوال دید ـ دل بر مرگ نہاده
بجنگ ایستاده ـ و بعد از حربِ صعب مُنہزم گشتہ بجانب
مُلتان رواں شُد ـ و بلوچاں سر راه برو گرفتہ او را زخمی
ساختند + میرزا عاجز گردیده پناه بہ یکے از بلوچاں بُرد ـ
و مخصُوص خاں حاکمِ مُلتان او را از آں بلوچ گرفتہ و سرش
از تن جُدا کرده باتّفاقِ حُسین قُلی خاں باگره آمدند ـ و
ہر دو سردار آنچہ داشتند ـ بنظرِ پادشاه در آوردند ـ و سر
را بدروازهٔ قلعهٔ آگره آویختہ مسعُود حُسین میرزا را در قلعهٔ
گوالیار محبُوس ساختند ـ چنانچہ ہماں جا در گزُشت + و در
شہرِ ربیعُ الاوّل سالِ مذکُور عرضہ داشتِ خانِ اعظم میرزا
عزیز کوکہ رسید ـ کہ اختیارُ المُلکِ گجراتی و محمّد حُسین میرزا
بایکدیگر یک جا شُده اکثرِ ممالکِ گجرات را متصرّف گشتند ـ و
با جمعیّت و لشکرِ بسیار اکنُوں آمده بلدهٔ احمد آباد را محاصره دارند ـ

بیت

سرِ فتنہ دارد دِگر رُوزگار ہمین است او را شب و روز کار

اگر پادشاه خُود توجّہ فرماید ـ مقرُوں بہ صواب خواہد بُود ـ

بیت

بجز صرصرِ بادپایانِ شاه کس ایں گرد را بر ندارد زِ راه

و چوں موسمِ برسات بود و لشکرِ بسیار بسرعت نمے تواںنشت رفت۔ عرش آشیانی دو ہزار سوار را انتخاب کردہ جریدہ و سبکبار برسمِ منقلاے پیش فرستاد۔ و خود نیز با سہ صد کس کہ اکثر امیران و منصب داراں نامی بودند۔ بر شترانِ جمازۂ سریعُ السّیر سوار گشتند و اسپاں را کوتل کردہ راہی شدند۔ و چہار منزل را یکے کردہ در پٹن گجرات بہ لشکرِ منقلاے رسیدند + و پس از آں سہ ہزار سوار در ظلِ رایتِ فتح آیت مجتمع گشتہ در مقامِ ترتیب افواج شدند۔ و قول را بہ میرزا عبدُ الرّحیم ولدِ بیرم خاں ترکمان المخاطب بخان خاناں سپردہ جرانغار و برانغار و ہراول تعین نمود۔ و خود با صد سوار طرح شدہ روانۂ احمد آباد گردید۔ و ہم یکے از قراول را بجہتِ رسانیدنِ مژدۂ قربِ وصول و طلبِ لشکرِ گجرات فرستادہ۔ چوں بہ دو کروہیِ احمد آباد رسید۔ کوس و کورکہ را بنواختن در آوردند + محمد حسین میرزا و اختیارُ الملک کہ از ایلغارِ پادشاہ خبر نداشتند۔ از صداے کوسِ پادشاہی سراسیمہ شدہ بہ ترتیبِ اسباب جنگ پرداختند۔ پس محمد حسین میرزا با دو سہ ہزار سوار بجہتِ تحقیقِ معاملہ بہ کنارِ آبِ احمد آباد آمدہ از سبحان قلی خاں نامے کہ از طرفِ پادشاہ او نیز بہ کنارِ آب رسیدہ بود۔ پرسیدہ کہ ایں چہ لشکر است؟ و سردارِ ایں جماعت کیست؟ سبحان قلی خاں جواب داد۔ کہ افواجِ پادشاہی و کوکبۂ شاہنشاہی است + محمد حسین میرزا گفت۔ کہ امروز روزِ چہاردہم است۔ کہ جاسوسانِ من آں حضرت را در آگرہ

رسیده آمده اند - اگر احیاناً افواجِ خاصۂ پادشاہی باشد - فیلانے
کہ ہرگز از رکاب جدا نمے شوند - کجا شدند ؟
سبحان قلی خاں گفت - کہ امروز روزِ نہم است - کہ
پادشاہ پا در رکاب آوردہ - دریں صورت یقین است - کہ
بایں سرعت فیلاں ہمراہی نمے تواند کرد + محمد حسین
میرزا اندیشناک شدہ بہ تسویۂ صفوف پرداخت - و
اختیار الملک را با پنج ہزار سوار بہ محافظتِ دروازہاے
احمد آباد باز داشتہ خود باتفاق شیر خاں فولادی با ہفت
ہزار سوار مغل و راجپوت و گجراتی و حبشی بمقابلۂ پادشاہ
پرداخت - و پادشاہ در کنارِ آب ایستادہ زمانے ممتد انتظارِ
وصولِ لشکرِ گجرات کشید - چوں دروازہا در دستِ دشمناں
بود - ایشاں را فرصتِ بیروں آمدن نشد - پادشاہ از آب
گزشتہ بہ میداں در آمد + و محمد حسین میرزا با ہزار
و پانصد مغلِ فدائی کہ در اکثرِ معارک از ایشاں لوازمِ
شجاعت و دلاوری بہ ظہور آمدہ بود - بر ہراولِ پادشاہی
تاخت - و شاہ میرزا بر برنغار و حبشیان و گجراتیاں بر
برنغار بیکبار حملہ آوردہ بازارِ جنگ را گرم ساختند +

بیت

دو لشکر بیکبار بر خاستند
برابر صفِ کیں بیارا ستند

دریں اثنا کہ ہر دو فریق بہ یکدیگر آویختہ بگیر و دار
مشغول بودند - پادشاہ ہمچو شیرِ خشمناک با صد سوار از
یک پہلو بر آمدہ بر محمد حسین میرزا حملہ آورد + محمد حسین

میرزا بمجردِ شنیدنِ نامِ پادشاه دشت و پا گم کرده و دل باخته روے بگریز نهاد- امراے جرنغار و برنغار محمد حسین میرزا را منهزم دیده ایشان نیز سلامتی را در فرار دانستند + و محمد حسین میرزا که زخم بر رخساره داشت- و اسپش نیز زخمی بود- در اثناے گریختن به بوتهٔ زقوم رسیده خواست- که اسپ بالاے آں جهاند- بے طاقتیِ اسپ و اضطرارِ شعارِ کارِ خود کرده محمد حسین میرزا از خانهٔ زین جدا شده- مردم پادشاهی در رسیدند- و او را گرفتار نموده پیشِ پادشاه آوردند- و هر کدام دعوے گرفتن نمودند- پادشاه از محمد حسین میرزا پرسید- که کدام کس ترا گرفت؟ او گفت- غیرِ نمکِ پادشاه کسے مرا نگرفته- و الحق راست گفته است + درین وقت پادشاه با جمعے قلیل که عددِ آنها به دو بیست نمے رسید- بزیرِ پشتهٔ که در حوالیِ جنگ گاه بود- نشسته انتظارِ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکه مے کشید- که فوجے بزرگ نمودار شد + و چوں از افواجِ ظفر امواج دور تر بودند- اضطرابے درمیانِ مردمِ پادشاهی پدید آمده شخصے بجهتِ تحقیقِ آں رفت- و خبر آورد- که اختیار الملک گجراتی است- که بسببِ شنیدنِ خبرِ شکست بقصدِ جنگ مے آید + پادشاه آں دو بیست کس را حکم کرد- که بضربِ تیر روے ایشاں بگردانید + و نقارچیاں را که از دهشت دست از کار رفته بود- بنفسِ نفیس بانگ بر آنها زده بعنف بنقاره نواختن باز داشت + اختیار الملک نیز همیں که شنید- پادشاه درمیانِ آں مردم است- هراسان

و ترساں راہ گریز پیش گرفت + و از قصۂ محمد حسین میرزا و ابراہیم حسین میرزا و علی قلی خاں سیستانی المخاطب بخانِ زماں و بہادر خاں سیستانی شہرتِ عظیم یافت - کہ پادشاہ چوں تسخیرِ آفتاب کردہ است - دشمناں بمجردِ شنیدنِ نام او رفتار بر فرار اختیار مے کنند - ازیں سبب دیگر کسے بمقابلِ او نیامد + و در آں وقت - کہ پادشاہ بدفعِ اختیار الملک متوجہ بود - رائے سنگھ محمد حسین میرزا را بے حکمِ پادشاہ بہ قتل آورد + و اختیار الملک نیز ہنگامِ گریز بقوم نارے رسید - و بوقتِ اسپ جہانیدن بر زمیں افتاد - و بدستِ یکے از مردمِ پادشاہی کشتہ شد + آنگاہ خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ راہ یافتہ بملازمت رسید + و آں حضرت ہماں روز بہ احمد آباد در آمد - و مہماتِ گجرات را باز بخانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ رجوع نمودہ از راہِ اجمیر بایلغار متوجہِ دار الخلافت شد - و چوں نزدیک رسید - با جمیع مردم کہ ہمراہ بودند - نیم نیزہا کہ بہ لغتِ ہندی برچھ گویند - در دست گرفتہ داخلِ بلدۂ آگرہ شد + و در سنۂ مذکور داؤد بنِ سلیماں افغانِ کرارانی کہ بنگالہ را در تصرف داشت سر از اطاعت بپیچید + و منعم خاں المخاطب بخان خاناں بموجبِ فرماں بمقابلِ او رفتہ بعد از چندیں جنگ میانِ ایشاں صلح واقع شد - پادشاہ قبولِ صلح نکردہ راجہ ٹوڈرمل را صاحبِ اہتمام بنگالہ کردہ نزدِ منعم خاں فرستاد - کہ داؤد بنِ سلیمان افغانِ کرارانی را مستاصل سازند - یا خراج گزار کنند + داؤد بنِ سلیماں چوں لودی نام افغاں غنیم خانگی

بهم رسانیده بود - ناچار گردن به حلقهٔ باج و خراج درآورد
و لودی نام افغان را بخشش سلوک و تدبیر بدست آورده
بکشت + و قوت گرفته عهد بشکست - و کنارِ آبِ سون آمده
جائے که آبِ سون و گنگ بهم ملحق شده - بر روے آب
با منعم خان خان خانان جنگ کرد - و چند کشتی تاخته منهزم
گشت - و بجاے دور دست رفت + و منعم خان خانان
از آبِ سون گذشته قلعهٔ پٹنه را محاصره کرد + و عرش آشیانی
چون دانست - که بے توجهٔ او فتح آن قلعه ممکن نیست - خود
با جمیع شاهزادها و امرا در هزار کشتی نشسته و پوششهاے
رنگارنگ بر کشتیها افگنده در عینِ بارش متوجهِ آن طرف
شد - چنانچه محاذیِ قلعهٔ چنار بعضے کشتیها بگرداب هائل
رسیده بسلامت بیرون رفتند + و بعده در خطهٔ بنارس
نزول فرموده - چون افواجے که از راهِ خشکی روانه شده بودند
آمدند - شاهزادهاے کامگار و اهلِ حرم را به جونپور فرستاده خود
عازمِ پٹنه شد + و در آن وقت کبیر خان که به تسخیرِ قلعهٔ
بهکر رفته بود - فتح نامهٔ بهکر را فرستاد - پادشاه آن را
به فالِ نیک گرفته از راهِ دریا چون به حوالیِ پٹنه رسید -
معلوم شد - که عیسے خانِ نیازی که از سردارانِ معتبرِ افغانان
بود - از قلعه برآمده در جنگِ منعم خان المخاطب بخان خانان
کشته شد - و مردمِ دیگر در قلعه در فکرِ گریز اند - پادشاه
خانِ عالم را با سه هزار سوار به فتحِ قلعهٔ حاجی پور تعیین
نمود + و او بدانجا رسیده قلعه را از دستِ فتح خان بگرفت +
و داؤد بن سلیمان افغان از آن خبر ترسیده ایلچیان بدرگاه

فرستاد- و طلبِ عفو نمود + پادشاه فرمود- کہ بعد از ادراکِ ملازمت تقصیراتِ تو بعفو مقرون خواہد شد- و اگر نخواہی آمد- یا آنکہ مارا از ہزار نوکر مثلِ تو ہست- تنہا مقابلہ تو اختیار مے کنم- ہر کہ ظفر یابد- قلعہ ازو باشد + داؤد بن سلیمان ازیں جواب بیشتر سراسیمہ شد- و وقتِ شب از دروازۂ گڑھی بکشتی در آمدہ بجانبِ بنگالہ رفت + عرش آشیانی جہتِ بدست آوردنِ فیلاں وقتِ صبح تعاقب کردہ بیست و پنج کروہ را طے نمود- و چہار صد فیل گرفتہ برگشت- و ضبطِ پٹنہ و اہتمام کارہا بہ منعم خاں خان خاناں رجوع کردہ مسرور و مبتہج بدارالسلطنتِ آگرہ مراجعت فرمود + خانِ اعظم میرزا عزیز کوکہ از گجرات و خانِ جہاں از لاہور جہتِ تہنیت جریدہ آمدہ بہ محالِ خود معاودت نمودند + دریں ہنگام پادشاہ خواجہ مظفر علی ترمذی را کہ از نوکرانِ بیرم خاں ترکمان بود- خطابِ مظفر خانی دادہ بہ فتحِ قلعۂ رہتاس و بنگالہ نامزدِ بہار کرد- و خود بہ اجمیر رفتہ قریب دو لک از نقد و جنس بہ خادمانِ حظیرۂ خواجہ معین الدین چشتی قدس سرہ و سید حسن خنگ سوار و مستحقین رسانیدہ بہ آگرہ باز آمد + و خواجہ مظفر علی المخاطب بہ مظفر خاں کہ عازمِ بنگالہ شدہ بود- چوں بہ قلعۂ گڑھی کہ دروازۂ بنگالہ است- رسید- داؤد بن سلیمان افغاں تابِ مقاومتِ او نیاوردہ بجانبِ اوڑیسہ گریخت + و راجہ ٹوڈر مل و بسیارے از امرا بہ اوڑیسہ شتافتند- جنید پسرِ داؤد بن سلیمان در مرتبہ ایشاں را شکست دادہ +

اِنتخاب از ناسخ التواریخ

ذِکرِ جلوسِ شاہنشاہِ اِیران سلطان ناصر الدین شاہ قاجار در تبریز

چوں شب سہ شنبہ ششم شوّال شاہنشاہِ غازی محمّد شاہ قاجار بدار القرار سفر کرد- ارکانِ دولت و شناختگانِ مملکت کہ در دار الملکِ طہران اقامت داشتند- ہمدل و ہمزبان ولیعہدِ گردوں مہد سلطان ناصر الدین شاہ را چشم براہ نشستند+ مہدِ علیا و بشرِ کبرٰے والدۂ شاہنشاہ نخستین بجانبِ فرزند مکتوبے فرستاد- و آگہی بداد- وزیرانِ مختارِ دولتِ روس و انگلیس نیز ہر یک بقونسلِ خویش نامہ کردند- تا شاہنشاہِ نو را از قصّہ آگاہ کنند+ بالجملہ نخست نامۂ دالغورکی وزیرِ مختارِ روس بہ انشکوف کہ در تبریز قونسل بود- رسید بدیں شرح- کہ محمّد شاہ سخت مریض است- و مرضِ او چناں صعب افتادہ- کہ طبیبانِ دانشمند از مداوا و معالجتِ او دست باز داشتند+ انشکوف کہ ایں وقت در نعمت آباد از بہرِ ییلاق اوتراق داشت- چوں ایں مکتوب بر خواند- بر اسپے رہوار بر نشستہ شتاب کناں بہ تبریز آمد- و در شش ساعتِ شب یازدہم شوّال

بدرِ سرایِ سُلطان ناصرُ الدّین شاه حاضر شُده - و بدشتبانِ سرایِ دربان و حاجب معروض داشت - کہ مرا امرے واجب اُفتاد - کہ در این نیم شب خویشتن را بدین رنج و تعب انداختہ - و تا بدین جا تاختہ ام - لاجرم شاہنشاہ اجازت کرد - تا حاضرِ پیشگاه شد - پس مجلس را از بیگانہ بپرداخت - و انشکوف مضمونِ نامہ را مکشوف ساخت * شاہنشاہِ ایران کہ آیتِ یزداں بود - چوں کوہ پا بر جاے ہیچ آشفتہ راے نگشت و انشکوف را رُخصتِ انصراف داد - و از پس آں کس بطلبِ میرزا فضلُ اللہ نصیرُ الملک کہ ایں ہنگام منصبِ وزارت داشت - فرستاد - و او را حاضر کردہ قصۂ ایں غائلہ را با او حدیث کرد - نصیرُ الملک از اِصغاے ایں خبر پاے از سر ندانست - ہمے خواست دیوانہ شود - و اگر نہ از ہوش بیگانہ گردد - شاہنشاہ بانگ بر او زد - کہ با خویش باش - و راے خویش زیرہ مکن - ایں ہنرے نباشد - کہ روزِ آسایش خردِ مردم را آزمایش کنند - مردِ عاقل آن باشد - کہ در مہالکِ پُر آفت و مسالکِ مخافت عقلِ خویش را پریشیدہ نسازد - و از طریقِ حزم و رویّت بچارہ پردازد - اگرچہ در مُصیبتِ پدرے مانندِ محمّد شاہ ہرگاہ در تمامتِ عُمر مرا تعزیت گویند - و تسلیت فرستند - ہنوز اندک باشد - امّا متواں طریقِ سوگواری برداشت - و زمامِ مُلک و مملکت را از کف فرو گذاشت - تا بندگانِ خُداے را قدر و ارج برود - و پایمالِ ہرج و مرج شوند - و اگرچہ مرا آں قدرت

اشت - کہ یکتنہ بر اسپ خویش برنشینم - و تا دار الخلافہ برانم - و بر تختِ مُلک جاے کنم - چہ مردم ایران را خاطر بخیالِ من گلشن اشت - و چشم بموکبِ من روشن - امّا این گونہ حرکت حشمتِ سلطنت را نقصانے باشد - باید با قورخانہ و توپخانہ و لشکرے لائقِ دار الخلافہ کوچ داد - اگرچہ خراجِ آذربایجان را من بتمامت بذل کردم - امّا ہنوز معادلِ سی ہزار تومان زرِ مسکوک در نزدِ گنجورِ من حاضر اشت - آں را نیز برگیر و اعدادِ لشکر و بسیجِ سفر کن + نصیر الملک زبینِ خدمت ببوسید - و باز خانۂ خویش شد - و میرزا تقی خان وزیرِ نظام ہم دریں وقت بر حسبِ فرمان بخانۂ نصیر الملک آمد - و اللہ وردی خان پسرِ قاسم علی خان را کہ یاورِ توپخانہ بود - با خود بیاورد - و بے اینکہ دیگر مردم را ازیں واہیۂ دہیا آگہی دہند - باعدادِ لشکر و بسیجِ سفر پرداختند - نخستین ہفصد تن توپچی بہار لو کہ در دِہخوارقاں سکون داشتند - طلب نمودند - و کارِ شانزدہ عرّادۂ توپ و قورخانہ راشت کردند - و فرمان کردند - تا از سربازانِ فوجِ مراغہ و فوجِ ناصریہ و فوجِ مرندی برگ و سازِ خود را کردہ فرازِ درگاہ آیند - و ایں کارہا را در روزِ یازدہم بشوّال بساز کردند - و ہیچکس را آگاہ ازیں راز نساختند + شبِ دوازدہم منرعے کہ وزیرِ مختارِ انگلیس بقونسلِ خویش فرشتادہ بود - برسید - او نیز نوشتہ بود - شاہنشاہِ غازی را مرضے صعب طاری شدہ - و واجب افتادہ - کہ سلطان ناصر الدین شاہ بقدمِ عجل و شتاب راہ برگیرد - و ہمچناں حاجی میرزا آقاسی

مکتوبِ علی خاں ماکوئی کہ ایں وقت سردارِ کل عساکرِ منصورہ بود - رفرستاد - او نیز در شدّتِ مرضِ شاہنشاہ و سُرعتِ سیرِ سُلطان ناصرُ الدّین پادشاہ شرحے بلیغ راندہ بود - و آصل واصلی نائبِ سفارت خانۂ روسیہ و ایبٹ صاحب نائبِ سفارتِ انگلیس نیز برسیدند - واز شدّتِ مرضِ شاہنشاہ خبر آوردند - عصرِ روزِ دوازدہم شوّال مُشرعے ناعی در رسید - و از ستر کبرے و مہدِ علیا و سُلیماں خاں خانِ خاناں مکتوبے آورد - در آں کتاب بوفاتِ شاہنشاہ غازی تصریح شدہ بود - و ایں خبر نیز در شہرِ تبریز پراگندہ شدہ - دریں وقت سُفرائے دوَل خارجہ بدرگاہ آمدند - و چنیں رائے زدند - کہ شاہنشاہِ ایراں اگر ہمہ با صد تن مُلازمِ رکابی باشد - باید دو اسبہ سفرِ طہراں فرماید + شاہنشاہ گفتارِ ایشاں را پذیرُفتار نشد - و فرماں کرد - تا فوجِ چہارم و فوجِ مُخبرانِ شقاقی حاضر شوند - و چہار ہزار سوار از جماعتِ طالش و شاہیسوں نیز انجمن کرد - و بفرمود - تا ہزار و پانصد بابِ خیمہ در مُدّتِ ہفت روز از بہرِ سپاہ بساختند + چوں ازیں کارہا بپرداختند - بصوابدیدِ ستارہ شناساں ساعتے فرخندہ و مُبارک اختیار کردند - و در سالِ یک ہزار و دویست و شصت و چہار ہجری چوں چہار ساعت از شبِ چہاردہم شوّال سپری شد - در دارُ السّلطنتِ تبریز بر تختِ سلطنت جاے کرد - و تاجِ پادشاہی بسر بر نہاد + قاطبہ عُلما و فُضلاے آں بلد و تمامتِ اُمرا و بزرگانِ آں اراضی در پیشگاہِ سُلطانی حاضر شدند - و جلوسِ مبارکش را

تحیّت و دُرُود فرستادند - و از شاہزادگانِ بُزُرگ حسن علی میرزاے شُجاعُ السّلطنت و محمّد تقی میرزاے حُسامُ السّلطنت به تقبیلِ آستانۂ شاہانه شاکر و شادمانه گشتند + روزِ دیگر میرزا تقی خاں وزیرِ نظام و میرزا جعفر خاں مُشیرُ الدّوله مُبلغے از زر و سیم از بازرگاناں بوام گرفتند - و تجہیزِ لشکر کردند - و فرماں رفت - که میرزا جعفر خاں مُتوقِّف در تبریز بوده اُمُورِ دوَلِ خارجه را نگرانِ نیک و بد باشد + دریں وقت کارداران حضرت معروض داشتند - که بُزُرگانِ ماکوئی در مُدّتِ وزارتِ حاجی میرزا آقاسی اِمارتِ بُلدان و امصار داشتند - و از طریقِ اِجحاف و اعتساف مالِ فراواں فراہم کرده بجانبِ ماکو حمل دادند - و گنجینها نهادند - صواب آن است - که علی خانِ ماکوئی را ماخوذ داشته فرماں رود - تا اندوختۂ ایشاں را بمصادره اخذ کنند - چه ایں جماعت افزوں از تعدّی با رعیّت بحکمِ اوارجه نگاراں حملے گراں از مالِ دیواں ماخوذ ساخته - و کس به جمع و خرجِ ایشاں نپرداخته - شاہنشاهِ دریا دل فرمود - ما را چشم بر کشودنِ بلاد و فتحِ مسالک است - نه بر جریدۂ حساب و فردِ فذالک - و علی خاں را رخصت کرد - تا مراجعت به ماکو کرده در سراے خویش اِقامت کند + و ایں علی خاں را دو ماه ازیں پیش شاہنشاهِ غازی بصوابدیدِ حاجی میرزا آقاسی بسردارئ کُلِ عساکرِ منصوره فرماں فرستاد - و ورا بشمشیرے که قبضۂ آں مُرصّع با لماس بود - و نشانئِ مُکلّل بجواہرِ شاہوار - تشریف کرد - و میرزا تقی خاں

وزیرِ نظام مبارکبادِ این محل و منصب در تبریز بساطے در خورِ بگسترد۔ و طوئے لائق بکرد۔ مع القصّہ روزِ نوزدہم شوال دہ ہزار تن از ابطالِ رجالِ سوارہ و پیادہ التزامِ رکاب را آمادہ شدند۔ و شاہنشاہِ ایران از تبریز بیروں شدہ در باسمنج آمد۔ و فرماں کرد۔ کہ در ہمہ راہ چہاردہ عرّادۂ توپہائے بارہ کوب را با قورخانہ از پیشِ روئے لشکر عبور دہند۔ و دو عرّادۂ توپ کہ بوزن ثقیل نباشد۔ با شبہائے جنیبت جنبش دہند + بالجملہ در باسمنج از امرائے ایران و صنادیدِ مملکت عرائض و ذرائع متوالی گشت۔ کہ ما ہمہ بندگانیم خسرو پرست۔ چشمہا براہ گشادہ است۔ و جانہا بہرِ نثار آمادہ۔ ہرچہ زود آئی۔ ہنوز دیر است۔ و ہرچہ شتاب گیری۔ بصواب باشد۔ و قصّۂ کراہتِ خویش را از حاجی میرزا آقاسی و فرارِ او را بشاہزادۂ عبدُ العظیم نیز معروض داشتند۔ و خروجِ سیفُ الملوک را با دعوتِ بلکانہ و سلوکِ او را تا بزندان خانہ ہم بنگاشتند۔ پس شاہنشاہِ ایراں روزِ دیگر از باسمنج کوچ دادہ بسعد آباد براند۔ و ازآں جا بہ اوجاں آمدہ یکروزہ اوتراق فرمود۔ تا سوارۂ طالش الحاق یافت۔ و ازآں جا تا چمن تو بچی طےّ مسافت فرمود۔ و ہم درآں جا یکروزہ لشکرگاہ کرد۔ و احمد خاں نوائی نائبِ ایشیک آقاسی را مامور کرد۔ تا از پیشِ روئے سفر کند۔ و در ہر منزل علف و آذوقۂ سوارہ و پیادہ را آمادہ بدارد۔ و سپاہِ خمسہ را نیز حاضر کند۔ تا بعد از ورودِ موکبِ پادشاہی بزنجان ملتزمِ رکاب

شُدند + و دریں وقت چوں محمّد خاں زنگنہ امیرِ نظام جائے به جہانِ جاوید داشت - و علی خانِ ماکوئی نیز رُوئے بوطن گزاشت - ہیچکس بر نمامتِ سپاہِ ایراں نافذِ فرماں نبُود - میرزا تقی خاں وزیرِ نظام کہ ہم دریں سفر در تجہیزِ لشکر تقدیمِ خدمتے کردہ بُود - وقت را غنیمت شمرد و از کارداران دربار خواستار شُد - تا منصب و لقبِ محمّد خانِ زنگنہ با او تفویض شود - و در آں منزل منصبِ جلیلِ امیرِ نظامی یافت - و بدیں نام بُزُرگ نامی گشت - و دریں جا شاہنشاہ را کارے بُزُرگ پیش آمد - زیراکہ حاجی میرزا آقاسی در وزارتِ شاہنشاہِ غازی محمّد شاہ خراجِ ایراں را چناں بدل کرد - و بذُول و سیُورغال و اکرام و افضالِ مردُم مقرّر داشت - کہ ہر سال دو کرور تُوماں خرجِ ایراں از دخلِ ایراں بر زیادت بُود - نہ شاہنشاہِ مبرُور را دریں امر از کثرتِ جُود پُرسشے رفت - نہ وزیرِ مغرور را دریں کار نکوہشے بُود - دریں ہنگام سُلطاں ناصر الدّین شاہ با خُود ہمے گفت - کہ اگر کار چُوں دولتِ ماضی نہ کُنم - مردُمِ ایراں از نیافتنِ حقِّ خویش ناراض باشند - و اگر بر خراجِ ایراں بیفزایم و حملِ رعیّت را گراں کُنم - در یومِ یقوم حساب چہ جواب خواہم گفت - پس صواب آنشت - کہ از میانِ مردُمِ ایراں یک تن را کہ بحُرُونتِ خُلق و خشُونتِ خلق و سَورتِ خُوئے و غلظتِ طبع بر ہمہ کس افتخار کند - اختیار کُنم - کہ نہ از لُطفِ جواناں شکوہ بیند -

و نه بر ضعفِ پیران اندوه خورد- حشمتِ امیران و نقمتِ
فقیران را بیک میزان سنجته کند- و حیلهٔ لئیمان را با نالهٔ
یتیمان بیک امتحان سنجیده آرد- تا چون قطع رسوم شاهزادگان
معمول کند- طبعش علیل نشود- و چون بر تیول مردے دبیر
خطِّ ترقین کشد- از تدبیرِ او خاطرش ملول نگردد- بلکه
تا آنگاه که جمع و خرجِ ایران را برابر نکند- رحم بر مادر
و برادر نکند + در میانِ همه مردمِ ایران این هنر را در
ناصیهٔ استعدادِ میرزا تقی خان امیرِ نظام مطالعه فرمود-
عجب آنکه اگر در میانِ بزرگانِ ایران صد کس را
از بهرِ وزارت نامزد مے کردند- هنوز نوبت باو نمے افتاد-
و این نبود جز از کیاستِ طبع و فراستِ خاطرِ شاهنشاه-
چه گفته اند- دلِ پادشاه را با ملکوتِ خدائے راه باشد و
اربابِ دول در بیش و کم ملهم باشند- بالجمله شاهنشاهِ
ایران دل بر آن نهاد- که صدارتِ اعظم را میرزا
تقی خان مفوض دارد- و این از فتحِ اقلیمے و گشودنِ کشورے
نامبردار تر بود- چه مهدِ علیا و سترِ کبرے و تمامتِ
شاهزادگان و قاطبهٔ اعیان و بزرگان و جمهورِ قوادِ سپاه
و صنادیدِ درگاه جز این مے نمودند- و خواستارِ جز این
بودند- با اینکه شاهنشاهِ ایران هنوز هفده و اگر نه هیجده
ساله بود- همان که خود خواست- کرد- و همان راهِ راست بود-
امّا هیچکس را از مکنونِ خاطر آگهی نداد + اکنون با سرِ
سخن رویم- بخش علی خان یوز باشیِ قراباغی بفرمانِ مهدِ
علیا و صوابدیدِ امرا با دو عرّادهٔ توپ و هزار و پانصد

تن سوار از دار الخلافہ تا چمن تو بچی راہ بُر بد - و پیوستۂ لشکر گاہ گشت + و میرزا نظر علی حکیم باشی قزوینی در حضرت مامور بہ اقامت در قم گشت + و تاکنوں در بلدۂ قم روزگار مے گزاشت - ایں ہنگام حرکت موکب پادشاہی را از آذر بایجان بدانست - از قم بقزوین براند - و در آں جا شش صد تن سوار افشار قزوین را تحریص دادہ با خود بر داشت - و او نیز در چمن تو بچی بکنارِ لشکر گاہ آمد + شاہنشاہ فرمود - میرزا نظر علی را کہ گفتہ بود - بے فرمانی کند ؟ و از قم بدیں حضرت راہ بر گیرد ؟ پس حسن خاں پسرِ حاجی بیژن خاں را کہ غلامانِ تفنگچی در تحتِ حکمِ او بودند - بفرمود - کہ نصیرُ الملک را بگو - تا منشورے صادر کند - و بداں حکم چند تن غلام تفنگچی میرزا نظر علی را بر داشتہ تا بارضِ قم کوچ دہند - و در آں جا سکوں فرمایند لاجرم چند تن از غلام تفنگچیاں ببسیج سفر و تربیتِ میرزا نظر علی حکیم باشی را ماخوذ داشتہ او را بدار الامانِ قم تحویل دادند + چوں دریں وقت خبرِ ورودِ میرزا آقا خاں وزیرِ لشکر بدار الخلافہ معروض افتاد - و امرائے درگاہ باتفاق از ورودِ او اظہارِ وحشت و دہشت کردہ بودند - شاہنشاہ دانا ہمے خواست - کہ تا ورودِ موکبِ پادشاہی امرا از خشیت و تباہی آسودہ خاطر باشند - ہم خطّے بدار الخلافہ فرستاد - کہ میرزا آقا خاں وزیرِ لشکر دیگر بارہ سفرِ کاشاں کردہ بماند - تا شاہنشاہ بعد از ورود بہ طہرانش بخواند + چوں ایں حکم را بدار الخلافہ آوردند - وزیر لشکر گفت -

من از ایں آمدن بداں خاطر بودم - کہ تسکین رفتۂ ما ازدل کنم - و نگذارم بدشت اُمرائے ایران کہ در طہران اقامت دارند - کارے افتد - کہ موجبِ ندامت باشد - منّت خدائے را کہ برایں ہر دو آرزو فائز شدم - و اکنوں کہ شاہنشاہ در سے رسد - ازیں دو غائلہ قلب مبارکش را ہیچ اکرا نخواہد بود - پس وقت باشد - کہ اطاعتِ فرمانِ سلطان کنم - و مراجعت کاشان گیرم + چوں کار بدینجا پیوست - صاحبانِ مناصبِ سفارت خانۂ انگلیس بمیانِ ارکِ سلطانی در آمدند - و در خدمتِ مہدِ علیا و سترِ کبرے معروض داشتند - کہ سالہا شد دولتِ انگلیس و ایران باہم از درِ مودّت و موالات شدہ و سودِ یک دیگر را از دست نے گذارند - ما از قبلِ دولتِ خود ابلاغ ایں خبرے کنیم - کہ ہرگز رضا نخواہیم داد - کہ کسے مانندِ وزیرِ لشکر ازیں در دور باشد - و از آنسوے کارداران مہدِ علیا نیز مراجعت او را راضی نبودند - وزیرِ لشکر چوں درمیانِ بوک و مگر افتاد - و بیم کرد - کہ از مراجعت او دولتِ انگلیس رنجیدہ شود - و از اقامتِ او اُمرا زبانِ ملامت باز دارند - و بگویند - چرا بے اجازت طریق حضرت گرفت - پس تدبیرے نیکو بیندیشید - در ہنگامیکہ صاحبانِ مناصبِ سفارت خانۂ انگلیس و تمامت اُمرائے کہ در ارک جائے داشتند و ہمچناں خادمانِ حضرتِ مہدِ علیا ہمہ انجمن بودند - روے باں جماعت کرد - کہ ایں جنگ و جوش بگذارید - ایں اختلافِ کلمہ از آں در اشت - کہ من بے فرماں بدیں در آمدہ ام -

و این رائے بر خطا باشد - ہمانا من بفرمان آمدہ ام - و
دشت در نگہ بیاں بُردہ دستخطِ مبارکِ شاہنشاہ را کہ در
ایامِ ولایتِ عہد بدو داد - و بموقعِ منیع امارت بیعاد رہاد -
بیرون کرد - و گفت - من بحکم این منشور تا بدین جا
تاختہ ام - و ہم اکنوں بسرائے خویش در خواہم رفت -
و اُستوار خواہم نشست - تا آنگاہ کہ شاہنشاہ فراز آید -
گر بکشد - حاکم است - ور بنوازد - روا شند + دوست و
دُشمن چوں آں خط بدیدند - زبانہا بکام در کشیدند - تنہا
وزیر لشکر از ارک سلطانی بسرائے خویش در رفت - و
برادرِ او میرزا فضلُ اللہ امیرِ دیوان ہم در خانۂ خویش
جائے گرفت + اکنوں بداستانِ خویش باز گردیم - الغرض
توپچی موکبِ سلطانی کوچ بر کوچ تا بسلطانیہ طے مسافت
کرد - و درمیانِ زنجان و سلطانیہ خسرو خاں گرجی
باتفاقِ علی خاں سرتیپِ قراگوزلو و دو فوجِ سرباز
بہ تقبیلِ سُدۂ سلطنت جبینِ مسکنت بر خاک نہادند -
چہ از آذربائیجان فرماں شدہ - کہ خسرو خاں گرجستان
را بہ رضا قلی خاں بگذارد - و طریقِ حضرت بردارد -
بالجملہ روزِ ورودِ شاہنشاہ بزنجاں دو فوجِ قدیم و
جدید خمسہ با ہزار و پانصد تن سوار بپیوستۂ رکاب
شدند - و ہزار و پانصد سوار شاہسیون نیز از راہ
برسید + شاہنشاہِ ایراں در سلطانیہ یک روز لشکر گاہ
کرد - و عرضِ سپاہ دید - توپ خانہ و قورخانہ و تمامت
سوارہ و پیادہ را از پیشگاہِ حضور عبور داد - ہم در

اراضیِ خمسه مجیب علی خانِ ماکوئی چنانکه مذکور شد - از
کرہ ماشاہاں بدرگاہ پیوسته - بے فرمانی کردن و بے حکم
طلب بحضرت آمدنِ او موجبِ سخط و غضب گشت - فرمان
رفت - تا او را ماخوذ داشته بند بر نهادند - و ادات حشمت
و ثروتِ او را باز گرفتند + آنگاه فوجِ خمسه را مامور
بتوقف زنجان فرمود - و افواجِ قراکوزلو را اجازتِ مراجعت
بخانه داد - تا خویشتن را برگ و ساز کرده ساختهٔ سفرِ
خراساں باشند - و عمّ خویش عبدُ اللّٰه میرزا را بحکومتِ
خمسه باز گذاشت - و میرزا شفیع توبیسه کانی را بوزارتِ
او برداشت - آنگاه از اراضیِ خمسه رهسپارِ قزوین گشت -
فوجِ افشارِ قزوینی و سوارِ ایل و اُلوسے کہ در نواحیِ قزوین
سکوں دارند - بہ تمامت حاضرِ رکاب شدند - و چوں ایشاں
را ملازمتِ رکاب واجب نبود - مامور بتوقف در قزوین آمدند -
و ہم از آنجا طریق دار الخلافہ برداشت + مردمِ طہراں -
تمامت شاہزادگاں - جمہورِ امرا و قاطبہ اعیاں استقبالِ
شاہنشاہ را راہ بر گرفتند جز محمّد حسن خاں سردارِ ایروانی
کہ در عرضِ راہ از دربارِ سلطانی بدو خطّے آمد - کہ مارا
مسموع افتاد - کہ بیرونِ قانونِ چاکری جنبشے ہمے کنی -
اگر ازیں پس سر از سراپے خود بدر کردۂ - بفرمایم - تا
سرت بر گیرند - لاجرم محمّد حسن خاں ملازمِ سراپے خویش
بود - و دیگر مردم فوج از پسِ فوج شتاب مے گرفتند -
و در عرضِ راہ برکاب مے پیوستند - من بندہ باتفاقِ
میرزا شفیع صاحبِ دیواں بداں سوے سلیمانیہ تاختیم -

و خاکِ پاے اسپِ سلیمانِ زمان را توتیاے دیده ساختیم۔
و به عواطفِ شاهانه قرینِ مفاخرتِ بیکرانه آمدیم۔ مع القصه
موکبِ پادشاهی بدین شکوه و فرّهی از سلیمانیه به قریهٔ
یافت آباد نزول فرمود۔ و سرا پردهٔ سلطنت افراشته
گشت ÷ امرائے که در ارک جاے داشتند ۔ بدین
حجّت که ارکِ سلطانی را نتوانستیم تهی گذاشت ۔ تا
بدین وقت پذیرهٔ سلطان نکرده بودند۔ در یافت آباد
زمین بوس درگاه کردند ÷ میرزا نصر الله صدر الممالک
هنوز خود را صدرِ اعظم مے پنداشت۔ و آرزوے اقامت
در سراے حاجی میرزا آقاسی داشت۔ در یافت آباد که نوے
امر و نهے پادشاه با میرزا تقی خان امیرِ نظام گشت۔ و
سراے حاجی میرزا آقاسی براے مقام او تعیین یافت۔
مردمان تفرّس کردند۔ که امارتِ نظام و صدارتِ اعظم
خاصِ او خواهد بود۔ صدر الممالک و جماعتے دیگر از بزرگان
در تخریبِ این امر از قدرتِ خویش بر زیادت جنبش کردند۔
و کوششِ ایشان را با تشییدِ حکمِ پادشاه مناطحتِ کوه و
کاه بود۔ و درین منزل چون صدقِ نیّت و حسنِ طویّتِ
میرزا سعید خان که اکنون وزیرِ دولِ خارجه است مکشوف
افتاد و مکانتِ او را در فضل و ادب و استقراے نظم
و نثرِ عجم و عرب و استیفاے چند گونه خط و استقصاے
چند گونه لغت باز دانستند۔ شاهنشاهِ ایران بصلاح
و صوابدیدِ میرزا تقی خان تحریرِ رسائلِ خاصه و
ترقیمِ اسرارِ مکتوبه را با او مفوّض داشت ÷ بالجمله روزے

دیگر که جمعهٔ بیست و یکم شهر ذیقعدة الحرام بود -
شاهنشاه ایران از یافت آباد بشهر طهران در آمد - و
میرزا تقی خان را هر ساعت برافتی دیگر خلعت کرد -
و نام بزرگان و اشراف را جریده کردند - که شب
شنبه بیست و دوم ذیقعده میان سرای سلطنت پیش
روی عمارت کلاه فرنگی حاضر شوند + و بحکم ارصاد
ستاره شناسان و رصد دانان چون هفت ساعت و
بیست دقیقه از شب سپری شد - شاهنشاه جوان بخت
رخت سلطنت را که از هفت پدر بمیراث داشت - طلب
فرمود - و تاج کیانی را که چهار من تبریز از یاقوت رمانی
و دیگر جواهر شاهوار ترصیع یافته - بر سر نهاد - و بازوبندهای
دریای نور و تاج ماه را که بعضی از جواهرش را از تحدید
قیمت بیرون نهاده اند - بر بست - و رشته های لآلی
منضود را که هر دانه با بیضهٔ کبوتر در برابری ترازو دارد -
حمایل کرد - و شمشیر الماس را که در دست چنین
پادشاهی جهان بگشاید - بر میان بست - و بر تختی
مرصع و مکلل برنشست + حاضران حضرت رده بستند -
و رکوع و سجدهٔ تحیت و تهنیت گفتند - من بنده نیز
چون کوکب شب تاب بر دیدار آفتاب نگران بودم - و
بر آن جلوس مبارک یاسین و تبارک می شمردم +
و هم در آن شب میرزا تقی خان وزیر نظام را بجامهٔ
که حواشی آن تمام از مروارید آبدار تنضید داشت -
خلعت شاهوار رسید - و نام اتابکی و صدارت اعظم

با امیرِ نظام توام گفت - و رتق و فتقِ تمامتِ امور بخط و خاتمِ او مسلّم آمد + و از پسِ آن روزِ دو شنبهٔ بیست و چهارمِ ذیقعدهٔ الحرام شاهنشاهِ ایران بارِ عام در داد - و در سرایے فسیح سلطانی و ایوانِ بزرگِ جهانبانی بر تختِ مرمر با تاجِ کیانی جلوس فرمود - و صنادیدِ امرا بشربتِ جلّاب و شیلانِ کامیاب و شیرین روان شدند - و از پسِ آن میرزا تقی خان بر وسادهٔ وزارت جاے ساخت - و بنظمِ مملکت و نقویمِ امورِ سلطنت پرداخت - محمّد حسن خان سردار را خواستار شد - تا شاهنشاه گناهش را معفو داشته از ملازمانِ درگاهش ساخت + آنگاه بزرگانِ ایران را یک یک و دو دو در محضرِ خویش طلب داشته با ایشان سخن در انداخت - و گفت - نخست بگوئید - آیا ما بوزارتِ اعظم پذیرفته اید - و بر آنچه حکم کنم - گردن نهاده اید - یا پردهٔ مخالف خواهید نواخت + ایشان چون دیدند - اکنون این کار بر دو دشوار گشته و بر مسندِ حکمرانی کامگار نشسته - ناچار بدین قضا رضا دادند - و به اطاعت و متابعتِ او مواضعه نهادند + میرزا تقی خان از آن جماعت خاطر آسوده کرد - و حفظِ امورِ جمهور و نظمِ حدود و ثغور را وجههٔ همّت ساخت + و چون بیشتر در آذربائیجان روزگار برده بود - بر امرِ عراق و مملکتِ ایران احاطتے لائق نداشت - و از پیش شناخته بود - که در کارِ کشور و امرِ لشکر هیچکس چون

میرزا آقا خان وزیرِ لشکر دانا و بینا نباشد - چہ از
زمانِ پیش کہ مستوفیِ لشکر یا وزیرِ نظام بود - در
تختِ فرمانِ وزیرِ لشکر کار مے پرداخت - و ہنر
او را در ہر کار نیکو مے شناخت - و ایں ہنگام دانستہ
بود - کہ عقدہائے درہم بافتہ و برہم تافتہء امورِ
ایران را جز بہ سر انگشتِ تدبیرِ وزیرِ لشکر نتواند
گشود - ناچار با او طریقِ موافقت و مرافقت گرفت -
و شروطِ وداد و پیمانِ اتحاد محکم کرد - و در جزوی
و کلیہء امور مشورتِ او را مقدم داشت - و بدستِ
او مشکلاتِ مملکت و معضلاتِ دولت را سہل دانست -
• زبانِ او را مفتاحِ ابوابِ بستہء دولِ خارجہ شمرد +
و در ایں وقت بنیانِ امرِ خویش را بہ ترصیصِ ایں
قواعد و تشییدِ ایں مبانی استوار یافت - و باوردلِ
قوی دبیرانِ حضرت و مستوفیانِ درگاہ را طلب نمودہ
جریدہء جمع و خرج حسابِ ایران را از ایشاں بجست -
و دو کرور تومان خرج را بر جمع افزوں یافت +
پس طبقاتِ شاہزادگانِ بزرگ را تا چاکرانِ خرد
نامِ ہرکس را از مستوفیانِ درگاہ و عارضانِ سپاہ
ہمے بخواست - و از مرسوم و مواجبِ ایشاں لختے
بکاست - و دریں امر وضیع و شریف و قوی و ضعیف
را بیک دست بہرہ فرستاد - تا ہیچکس را باکس تسخرہ
نباشد - و من بندہ با اینکہ در حضرتِ شاہنشاہ بمنصب
استیفا نزلے بزرگ داشتم - و در انشادِ قصیدۂ لامیہ

فرائدِ نثارِ حضرت مے بُردم - و تاریخ اقالیم سبعۂ جہاں و اقسام خمسۂ زمین را از دہ زبان ترجمانی کردہ زنگار مے دادم - و روایتِ عرائضِ قریب و بعید را در بارِ عام بَین یدے الاعلیٰ بداں ذلاقت و طلاقت مے کردم - کہ مَورِدِ تحسینِ پادشاہ مے اُفتاد - و وقت آمد - کہ دو ہزار کس در پیشگاہِ حضور انجمن شد - و حاملِ فتحنامہ نرسید - من بندہ قرطاسے بیاض برگرفتم - و بے لکنتِ زباں تا بآخر رفتم - بالجملہ با تقدیم چندیں خدمت میرزا تقی خاں معادلِ دو ہزار تومانِ زرِ مشکوک از مرسوم و مواجب من بندہ بکاشت - اِلّا آنکہ میعاد نہاد - کہ چوں ایں کار بر میرزاں نہم - با تو دو چنداں دہم - و زبرِ لشکر نیز آنچہ وَے بر ذمّت نہاد - ضمانت کرد - مع القصّہ کار بدینگونہ کرد - چنداں کہ جمع و خرج ایران را باہم برابر بداشت - از پسِ آں بنظمِ بلداں و امصار پرداختہ بصوابدیدِ شاہنشاہِ ایراں فرماں کرد - تا اسکندر میرزا بحکومتِ قزوین بیروں شد - و میرزا موسیٰ مستوفی تفرشی وزارتِ قزوین یافت - و ایشاں در عشرِ آخرِ ذی حجّہ بجانبِ مقصد شتافتند - و شاہ رُخ میرزا پسرِ حسین علی میرزا فرمانفرمائے فارس مامور بحکومتِ کاشاں گشت - و محمّد کاظم خاں پسرِ محمّد حسین خاں کاشی بوزارتِ او تا نمبردار آمد - و در خدمتِ او طریقِ کاشاں گرفت +

اِنتخاب از انوارِ سُہیلی

بابِ ہشتم

رای جہاں آرای حکیم فرخندہ رای را گفت - فرد

اَے چو صُبحِ آخریں سرتا بپا صِدق و صفا
وَے چو عقلِ اوّلیں پا تا بسر فضل و ہُنر

بہ تقریرے از وصمت و عیب مُبرّا و توجیہے از سمتِ شک و ریب مُعرّا بیاں فرمودی مثلِ کسے کہ دُشمنانِ غالب و خصمانِ قاہر متوجّہِ او گردند - و از ہیچ جانب راہِ گریز نیابد - و ممرِ خلاص مُتصوّر نباشد - و او بہ یکے از ایشاں اِستظہار جستہ قاعدۂ صُلح را تمہید دِہد - و بمدد و مُصالحتِ او از مضرّتِ دیگراں برہد - و از خطرِ مخافت و فتنہ و آفت ایمن گردد - و عہدِ خُود در آں واقعہ با دُشمن بوفا رسانیدہ نفسِ خُود را ازو نیز صیانت نماید - و ببرکتِ حزم و میامنِ خرد از گردابِ آفات بہ ساحلِ فوز و نجات رسد + اکنوں اِلتماس آں دارم - کہ باز گوید داستانِ اصحابِ حقد و عداوت - کہ از ایشاں اِحتراز و اِجتناب نیکوتر - یا اِنبساط و اِختلاط بہتر + و اگر یکے از ایشاں گردِ اِستمالت بر آید - و ذریعۂ ملایمت از وَے

سر بزند - بداں اِلتفات باید نمود - یا آں را مُطلق در ضمیر جائے نباید داد + برہمن گفت - فرد

اَے چو وہم از اِفتتاحِ آزمایش دُور بیں
وَے چو عقل از اِبتدائے آفرینش کارداں

ہر کہ بہ فیضِ رُوحِ قُدسی مستظہر باشد - و بمددِ عقلِ کُل مستمسک بُود - ہر آئینہ در کارہا احتیاطے ہرچہ تمامتر واجب بیند - و مواضعِ خیر و شر و مواقعِ نفع و ضرر نیکو بشناسد - و بروپوشیدہ نماند - کہ از دوستِ آزردہ و قرینِ رنج دیدہ پہلو تہی کردن بسلامت نزدیکتر اشنت - و از مکامنِ مکرِ کینہ کوش و غوائلِ غدرِ گندم نمائے جو فروش مجتنب نمودن موجبِ ایمنی از خطر - خاصہ کہ تغیرِ باطن و تفاوتِ اعتقادِ او بہ چشمِ خرد معاینہ ببیند - و دغدغۂ دل و خدشۂ ضمیرِ او بہ نظرِ بصیرت مشاہدہ نماید -

مثنوی

چو آزردہ شُد خصم ایمن مباش
خراشیدہ را ہست قصدِ خراش
گر اوّل در آید بہ لُطف و خوشی
در آخر بسے محنت از وَے کشی

و ہر کہ از اہلِ کینہ علامتِ عداوت فہم کردہ باشد - باید - کہ آں را محملِ نیکو پیدا نسازد - و بہ چرب زبانی و تلطف فریفتہ نگردد - و جانبِ ہشیاری و بیداری و عاقبت اندیشی فرو نگذارد - چہ اگر خلافِ ایں معنی از وَے در وُجود آید - تیرِ آفت را از جاں ہدفے ساختہ باشد

و آتشِ بلا را در ساحتِ سینہ بر افروختند - **بیت**

یعنی از خصم محنت ہاے بسیار آورد
تخمِ غفلت ہر کہ کارد رنجِ دل بار آورد

و از جملہ حکایاتے کہ دریں باب بر دفترِ خاطرِ اولو الالباب مرقوم شدہ - حکایتِ ابنِ مدین و قبرہ مزیّتِ جمال و مزیدِ کمال دارد ٭ شاہ پرسید - کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت - گفت - آوردہ اند - کہ ملکے بود - نام او ابنِ مدین با ہمتے عالی و راے روشن قصرِ رفیعُ القدرِ سلطنت را بہ سعیِ معمارِ شوکت بہ قبۂ سماک رسانیدہ - و بناے وسیعُ الفضاے حرمت را بمددِ مہندسِ حشمت از ذروۂ فلکُ الافلاک گذرانیدہ ٭ **بیت**

ملک کوکبہ شاہِ جمشید بخت
فلک مرتبہ ماہ و خورشید تخت

و با مرغے کہ او را قبرہ خوانند - اُنسے تمام داشت - و آں مرغ بود با حسنے کامل و نطقے دلکشا و صورتِ مطبوع و ہیئتِ زیبا ٭ ہموارہ ملک باو سخن گفتے - و بجوابہاے شیریں و ثناہاے رنگینِ او منبسط گشتے ٭ **مثنوی**

سخنہاے زیباے رنگیں خوش است
حکایاتِ شیریں بسے دلکش است
کسے را کزیں ہا بود بہرہ مند
کنندش بزرگان و شاہاں پسند

قضا را قبرہ در کوشکِ شاہ بیضہ نہادہ بچہ بیروں آورد - ملک از غایتِ دلبستگی فرمود - تا او را بسراے حرم بردند -

و مُلازِمانِ حرم سرائے را حُکم شُد۔ تا در تعہّدِ او و بچّۂ او غایتِ جہد بجائے آرند۔ و ہماں رُوز بادشاہ را پسرے آمد۔ انوارِ نجابت از ناصیۂ او تاباں و شعاعِ سعادت بر صفحاتِ حالِ وے دُرخشاں۔ **قطعہ**

مہے بر اوجِ سپہرِ کمال طالع شُد

کہ کس ندید چُناں ماہ در ہزاراں سال

خجستہ طالع و روشن دِل و مُبارک پے

فرِشتہ طلعت و نیک اختر و ہمایُوں فال

از آں نہالِ شرف تازہ گشت گُلشنِ مُلک

چُنانکہ تازہ شود برگِ گُل زِ بادِ شِمال

چُنانچہ بچّۂ قُبّرہ مے بالید۔ شاہزادہ نیز نشو و نمائے یافتے و ایشاں را بایک دِیگر اُلفتے عظیم اُفتادہ بُود۔ پیوستہ ملک زادہ با آں مُرغک بازی کردے۔ و ہر رُوز قُبّرہ بہ کوہ ہا و بیشہ ہا رفتے۔ و از میوہ ہا کہ مردُم آں را ندانستندے۔ و اگر دانستندے۔ بداں رسیدن نتوانستندے۔ دو عدد بیاوردے۔ یکے ملک زادہ را دادے۔ و دیگر بچّۂ خُود را خُورانیدے۔ کودکاں بداں مُتلذّذ گشتہ بہ نشاط و رغبت مے خوردند۔ و اثرِ منفعتِ آں ہرچہ زُودتر در قُوّتِ ذات و تقویتِ جسمِ ایشاں مُشاہدہ مے رفتے۔ چُنانکہ در اندک مُدّت بِسیار ببالیدند۔ **فرد**

گشتند سر بلند بہ نشو و نمائے خویش

چُوں سبزۂ تر از اثرِ فصلِ نو بہار

و قُبّرہ را بوسیلۂ آں خدمت ہر رُوز جاہ و رِفعت زیادہ

مے شُد- و ساعت بساعت قُرب و منزلت مے افزُود +
یک چندے برِیں بگذشت - و زمانہ بسے اوراقِ سفید و
سیاہِ لیل و نہار در نوِشت + روزے قُبرۂ غائب بُود-
بچّۂ او در کنارِ شاہزادہ جست - بسر پنجۂ خشُونت دشتِ
او سا ریش گردانید + آتشِ خشم در اِشتعال آمدہ شاہزادہ
را بغرقابِ خفّت و حدّت افگند - تا خاک در چشمِ مردی
و مُروّت زدہ حقِّ اُلفت و صُحبتِ قدیم را برباد دادہ
پاے او گرِفتہ گردِ سر بگردانید - و چناں محکم بر زمیں
زد - کہ مفے الحال با خاک برابر گشت - و در شکنجۂ ہلاک
ناچیز شُد - فرد

دریغا کہ شاخِ گُلِ نَو شگُفتہ
فرو ریخت از تُندِ بادِ خزانی

چُوں قُبرہ باز آمدہ بچّہ را کُشتہ دید - نزدیک بُود - کہ مُرغِ
رُوحش از قفسِ قالب پرواز کُند - از ہولِ آں واقعہ نمودارِ
فزعِ اکبر در دلش پدید آمد - و از وُقوعِ آں ہائلہ اثرِ
اندوہ در سینہ اش کالنّقشِ مفے الحجر جاگیر شد + فریادِ
و نفیر بمنزلِ ماہ و مہر رسانیدہ مے گُفت - بیت

وہ کہ کحلِ روشنی در چشمِ عالم بیں نماند
برگِ عیش و شادمانی در دلِ غمگیں نماند

بعد از جزعِ بسیار و فزعِ بے شمار با خود اندیشید - کہ
ایں آتشِ بلا تو افروختۂ - و متاعِ فراغت را بغوغاے
محنت تو بفروختۂ - ترا در مُلکِ غارے یا بر سرِ دیوارے
آشیانہ باید ساخت - با حرم سراے سُلطاں چہ کار داشتی ؟

و بر تربیتِ بچّۂ خود مشغول شده با تا بعۂ پسرِ پادشاه چرا مشغول شدی؟ اگر بہ گوشہ و توشۂ خود قناعت مے داشتی - امروز بدیں بلا مُبتلا نا گشتی اِیں قصّہ غصّہ نے کشیدی + و حکما گفتہ اند - بیچارہ کسے کہ بصُحبتِ جبّاراں در ماند - کہ نِظامِ عہدِ ایشاں سخت سُست بُود - و بِنائے وفائے ایشاں قوی ضعیف اُفتادہ - ہمیشہ رُخسارِ مُروّت را بہ آسیبِ جفا خراشیدہ دارند - و سرچشمۂ فتوّت را بخاکِ بد عہدی و نا اِنصافی انباشتہ سازند - نہ اِخلاص و مُصاحبت نزدیکِ ایشاں حُرمتے دارد - و نہ سابقۂ خدمت و رابطۂ مُلازمت قدرے و قیمتے + بیت

براے خدمتِ آں کس کہ نشناسد حقِ خدمت
مکُن اوقاتِ خود ضائع کہ نے مُزد است و نے مِنّت

عفوِ جرائم را کہ صفتِ آزاد مردان است - در مذہبِ اِنتقام نا روا و حرام شناسند - و حق نا شناسی را کہ رسمِ اہلِ کُفران است - در شرعِ نخوت جائز و مُباح پندارند + آخر از صُحبتِ جمعے کہ سوابقِ خدمتِ مُخلصاں فراموش کُنند - چہ فائدہ تواں گرفت؟ و در مُلازمتِ گروہے کہ رابطۂ محبّتِ بے غرضاں را از یاد بگذارند - چہ سرمایہ حاصل تواں کرد؟

فرد

حیف است کہ در زُمرۂ مرداں برِیش نام
آں را کہ حقِ صُحبتِ یاراں نشناسد

و من با قومے در آمیختہ ام - کہ در جانبِ خود اِرتکابِ کارہائے بُزُرگ را حقیر شمرند - و از طرفِ دیگراں اندک

سہوے را بہشیار شناسند۔ **فرد**

عیبِ خود را بہ ہُنر باز نُمایند وگر
ہُنرے ہست تُرا عیبِ عظیمش خوانند

و من بارے فرصتِ مُجازات و زمانِ مُکافات فوت نخواہم کرد۔ و تا کینۂ بچّۂ خویش ازیں ظالمِ بے رحم و ستمگارِ خونخوار کہ ہمزاد و ہمنشیں و مُونس و قرینِ خویش را بے مُوجبے بکُشت۔ و ہمخانہ و ہمخوابہ را بے سببے ہلاک کرد۔ باز نجویم۔ آرام و قرار نخواہم گرفت۔ **بیت**

بہ یک سُو نہم مِہر و آزرم را
بہ جوش آورم کینۂ گرم را

پس آنگہ بے مُحابا بر رُوے ملک زادہ جست و چشمِ جہاں بینِ آں قُرّۃُ العینِ سلطنت بر کند۔ و پرواز نمودہ بر کُنگرۂ کوشک نشست + خبر بشاہ رسید۔ براے چشمِ پسر گریہا کرد۔ و خواست کہ بحیلت مُرغ را در دامِ فریب آورد۔ و در قفسِ بلا محبُوس ساختہ آنچہ سزاے او باشد۔ تقدیم فرماید۔ پس زیرِ کوشک آمدہ در برابرِ قُبّرہ بایستاد۔ و گُفت۔ اَے مونسِ رُوزگار! ازیں بالا فرود آے۔ کہ تو بجاں ایمنی + **ع**

گر زِ دشتِ زُلفِ مُشکینت خطائے رفت رفت

حالا صُحبتِ مرا برہم مزن۔ و نہالِ عیشِ مرا پژمُردہ مساز + قُبّرہ گُفت۔ اَے ملک! مُتابعتِ فرمانِ تو بر ہمگناں فرض است۔ امّا من مُدّتے در بادیۂ تامُّل سرگرداں شدہ بر سرحدِّ ایں اندیشہ رسیدہ بُودم۔ کہ بقیّۂ عمر

کعبهٔ آمال و قبلهٔ اقبال جز درگاه شاه نباید شناخت - و مرکب همت جز در ساحت ملازمت این حضرت نشاید تاخت - و گمان آن بود - که در سایهٔ عنایت تو چون کبوتران حرم مرفه و فارغ البال توانم بود - و در مروهٔ مروت سعی نموده به مرتبهٔ صفا توانم رسید - اکنون که خون پسرم در حریم سلطنت چون خون بادیهٔ حاجیان مباح داشتند - چگونه مرا آرزوی طواف این خانه باقی ماند ؟ و یار این همه اگر داشتمی - که جان شیرین را عوض است - لبیک زنان احرام حرم خدمت گرفتمی - لیکن بیت

مرغی که رمیده گردد از دام
من بعد به دانه کی شود رام

مرد زیرک باید - که یک چیز را دو بار نیازماید - و از زخم جانوری دو بار گزیده نشود + فرد

نشنودی این مثل را کارباب عقل گفتند
من جرب المجرب حلت به الندامة

و نیز بر ضمیر منیر ملک روشن است - که مجرم را ایمن نباید زیست - که اگر در عقوبت عاجل توقفی رود - عذاب آجل متوجه خواهد بود - و اگر بمساعدت بخت بلثم از آن بجهد - اولاد و احفاد وی را نتیجهٔ نکال آن بباید چشید و خوارهای عقاب و وبال بباید دید - چه طبیعت عالم صفت مکافات را متکفل است - و طینت روزگار خاصیت مجازات را متضمن - چنانچه پسر ملک با بچهٔ من غدری اندیشید - و از من بی اختیار نیز بطریق مکافات المی بوی

رسید۔ و ممکن نیست۔ کہ کسے از ساغرِ ستمگاری جرعۂ
نوشد۔ بہ خمارِ بلا مبتلا نگردد۔ و در چمنِ اعمال نہالِ
بیداد نشاند۔ ثمرۂ عقوبت و عذاب بر ندارد۔ بیت

ابلہے را کہ تخمِ حنظل کاشت   طمعِ نیشکر نباید داشت

دیگر ملک حکایتِ دانا دل و دزداں استماع نکردہ است؟
و رسیدنِ مکافاتِ بدکرداں بسمعِ شریف نرسیدہ؟ ملک
پرسید۔ کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت۔ گفت۔ آوردہ اند۔ کہ در شہرِ رقہ درویشے
بود باخلاقِ پسندیدہ و آدابِ ستودہ آراستہ و نہالِ
اقوال و افعالش بہ اثمارِ مکارمِ اوصاف و محاسنِ عادات
پیراستہ۔ و بواسطۂ آں کہ دلے داشت بحقائقِ معرفت
دانا۔ او را دانا دل گفتندے۔ و اہالیِ آں شہر او را
دوست داشتندے۔ بیت

آں را کہ کمالِ معرفت شد حاصل
ہم مونسِ جاں باشد و ہم محرمِ دل

وقتے از اوقات متوجہ زیارتِ بیتِ الحرام شد۔ و
بے رفیقے و ہمدمے روئے براہ آورد۔ جمعے دزداں
بوے رسیدند۔ و بگمانِ آں کہ با او مالِ بسیار است۔
قصدِ کشتنِ وے کردند۔ دانا دل گفت۔ با من از
مالِ دنیا چنداں چیزے بیش نیست۔ کہ توشۂ راہ حج
تواند بود۔ اگر غرضِ شما ہماں مقدار حاصل مے شود۔
مضائقہ نیست۔ مال ببرید۔ و مرا بگذارید۔ تا بطریقِ توکل
و تجرد ایں راہ را بسر برم۔ و دیدۂ انتظار کشیدہ را

از خاکِ آستانِ حرم توتیائے کشم + بیت

روم بکوئے وے و سر بر آستاں فگنم
غبارِ خاکِ درش توتیائے دیدہ کنم

دزدانِ بے رحم بداں سخن التفات نا نمودہ بہ قتلِ وے شمشیر کشیدند + بے چارہ متحیر وار بہر طرف مے نگریست۔ و چنانچہ رسمِ رفرو ماندگاں باشد۔ یارے و مددگارے مے جست۔ در آں بیدائے پُر وحشت و صحرائے با ہول و ہیبت ہیچ متنفسے بہ نظرِ وے در نیامد۔ مگر آں کہ بر سرِ ایشاں جوقے کلنگاں مے پریدند + دانا دل آواز داد۔ کہ اے کلنگاں! دریں بیاباں بدستِ ستمگاراں گرفتار شدہ ام۔ و جز حضرتِ عالم السر و الخفیات کسے از حالِ من خبر ندارد۔ شما کینۂ من ازیں جماعت بخواہید۔ و خونِ من از ایشاں باز طلبید + دزداں بخندیدند۔ و گفتند۔ چہ نام داری؟ گفت۔ دانا دل + گفتند۔ بارے دلِ تو از دانائی ہیچ خبر ندارد۔ مارا معلوم شد۔ کہ تو بے عقلی۔ و ہر کہ عقل ندارد۔ در کشتنِ او زیادہ وبالے نخواہد بود + دانا دل گفت۔ دریں جا کلمۂ از مکافات بگوشِ شما فرد مے خوانم۔ و شمۂ از مجازاتِ عمل بہ نظرِ شما در مے آرم۔ و لیکن گروہے کہ صفاتِ صُمٌّ بُکْمٌ عُمْیٌ فَھُمْ لَا یَرْجِعُوْنَ لازمِ ذاتِ ایشان است۔ ازیں معنی چہ خبر دارند + بیت

اگر گوش دارد خداوند ہوش
ازیں ساں سخنہا خوش آید بگوش

چنداں کہ دانا دل مے گفت - گوشِ ہوشِ ایشاں از اِستماعِ سخنِ حق بے بہرہ بود - و باصرۂ بصیرتِ شاں مشاہدۂ جلواتِ جمالِ حقیقت نمے نمود - او را بکشتند - و مالش را ببردند + و چوں خبرِ کشتنِ او باہلِ شہر رسید - ملول گشتند بر فوتِ او تاسفہا خوردند - و بجوشتند طالبِ آں بودند - کہ مگر کشندگانِ او را بیابند + آخر الامر بعد از مدتِ بعید بیشتر اہلِ شہر روزِ عید بہ مصلّٰی حاضر شدہ بودند - و کشندگانِ دانا دل نیز در ہماں مجمع گوشۂ گرفتہ - در اثنائے آں فوجے کلنگاں از ہوا در آمدہ بالائے سرِ دزداں پرواز مے کردند و بنوعے آواز مے دادند - کہ از شغب و فغانِ ایشاں خلق از اوراد و اذکارِ خود باز مے ماندند + یکے از آں دزداں بخندید - و بر سبیلِ اِستہزا بیارِ خود گفت - ہمانا کہ خونِ دانا دل را مے طلبند + قضا را یکے از اہلِ شہر کہ در جوارِ ایشاں بود - ایں سخن بشنید - و دیگرے را اِعلام دادہ ہم در ساعت بحاکمِ اِنہا کردند - و ایشاں را گرفتہ باندک مطالبہ معترف شدند - و مکافاتِ خونِ ناحق بدیشاں رسیدہ بہ قصاص رسیدند - **قطعہ**

کہ کرد در ہمہ عالم کمانِ ظلم بزہ
کہ تیرِ لعنتِ جاوید را نشانہ نشد
کہ در زمانۂ بے اِعتبار طرحِ ستم
خیال بست کہ خود عبرتِ زمانہ نشد

و ایں مثل برائے آں آوردم - تا ملک را معلوم گردد -

کہ جرأتِ من در زخمِ شاہزادہ بہ تقاضاے مکافات و اقتضاے مجازات بود۔ و الّا مرغے شکستہ بال را قوّتِ ایں کار از کجا تواند بود؟ و چوں ایں صورت از من در وجود آمدہ۔ حالا حکمِ حاکمِ خرد ایں است۔ کہ بفرمانِ تو کار نکنم۔ و اعتماد نا نمودہ بہ سخنِ مخادعت و فریب در چاہ نروم ⁘ ع

آں بہ کہ حذر نمایم از خدمتِ شاہ

ملک گفت۔ آنچہ گفتی۔ بصدق و صواب مقروں بود۔ و بفوائدِ حکمت و عوائدِ فضیلت مشحوں ⁘ و من میدانم۔ کہ بفحواے اَلبَادِیْ اَظْلَمُ گناہِ پسرِ من بود۔ کہ بے سابقۂ جرمے بجّۂ ترا بقتل آورد۔ و تو بر سبیلِ مکافات کہ جَزَاءُ سَیِّئَۃٍ سَیِّئَۃٌ مِّثْلُھَا عوض راست کردی۔ و ہنوز منّت دارم۔ کہ بر قتلِ او اقدام نہ نمودۂ۔ و ہمیں بہ نقصانِ باصرۂ او بسند کردۂ۔ اکنوں نہ ترا کراہتے متوجّہ است۔ و نہ مرا آزارے باقی۔ قولِ مرا باور کن۔ و بیہودہ در مفارقت و مہاجرت مکوش۔ و بداں کہ من انتقام را از معائبِ مرداں مے شمارم۔ و عفو را از ہنرہاے جوانمرداں مے شناسم۔ ہرگز دستِ ردّ بر پیشانیِ ہنر نخواہم زد۔ و روے قبول بجانبِ عیب نخواہم آورد۔ بلکہ مدّعاے من آن است۔ کہ در مکافاتِ بدی نکوئی کنم۔ و اگر از کسے ضررے بمن عاید شود در برابرِ آں نفعے بوے رسانم۔ رباعی

ما عادتِ خود بہانہ جوئی نکنیم

جز راستی روی و نیکخوئی نکنیم
آنها کہ بجاے ما بدیہا کردند
گر دست دہد بجز نکوئی نکنیم

قبرہ گفت - باز آمدنِ من ہرگز ممکن نیست - کہ خردمنداں از مصاحبتِ یارِ مشوّش پہلو تہی کردہ اند۔ و در تصانیفِ بزرگاں مذکور است - کہ مردمِ آزردہ را ہرچند لطف و دلجوئی زیادت واجب دارند - و از اکرام و احساں بہ نسبتِ ایشاں فریبہ شناسند - بدگمانی و نفرت بیشتر شود - و بر آں تقدیر احتراز لازم باشد۔ قطعہ

عزیزِ من چو آزردی کسے را
مراعاتش مکن تا مے توانی
کہ ہرچند از تو خدمت بیش بیند
مر او را بیش گردد بدگمانی

ملک گفت - اے قبرہ! ازیں کلمات در گذر - کہ تو مرا بجاے فرزندی - بلکہ عزیز تر - و انسے کہ مرا با تست - با ہیچکس از خویشان و متعلقاں نیست - کسے بہ نسبتِ کسانِ خود بد نیندیشد - و با مخصوصاں در مقامِ انتقام و مخاصمت نباشد۔ قبرہ گفت - حکما در بابِ اقربا سخن گفتہ اند - و حالِ ہر یک بہ تفصیل باز نمودہ - و بریں منوال فرمودہ - کہ مادر و پدر بمثابۂ دوستانند - و برادراں بمثابۂ رفقا - و یاراں و خال و عم در مرتبۂ آشنایاں - و زن در مقامِ ہم صحبتاں - و دختراں در موازنۂ خصماں - و سائرِ خویشاں در مرتبۂ بیگانگاں - امّا پسر را براے بقاے

ذکر خواهند - و با نفس و ذاتِ خویش یکتا شناسند - و
دیگرے را در حرمت و عزت با او شریک نسازند - و من
هرگز ترا بجاے پسر نتوانم بود - و بر تقدیرِ آنکه مرا بجاے
فرزند داری - در وقتِ نزولِ بلا و هجومِ آفت و عنا جانبِ
مرا فرو خواهی گذاشت - که هر چند کسے کسے را دوست
دارد و گوید - که خود را بر تو ایثار مے کنم - و بجاں در
مقامِ مضایقه نیستم - ع

جاں چه چیز است که بهرِ تو فدا نتواں کرد

لیکن وقتے که فتنه حادث گردد - و کار بداں رسد - که از
سر جاں بر باید خاست - بے شبه خود را از مضیقِ آں
خطر به عرصهٔ سلامت خواهد کشید - و به هیچ نوع نقدِ هستی
را نثارِ دیگرے نخواهد کرد + بیت

مردے باید که از بلا نگریزد
وز بهرِ کسے از سرِ جاں برخیزد

مگر حکایتِ پیره زن و مهستی نشنیده ؟ و بر مضمونِ
حالِ ایشاں اطلاع نیافته ؟ شاه فرمود - که بازگوے با
من - که چگونه بوده است آں ؟

حکایت - گفت - آورده اند - که زالے کهن سال فرسوده
حال دخترے داشت مهستی نام - ماه تمام از تابِ رخسارِ
رخشانِ او رشک مے برد - و مهرِ جهاں افروز از عکسِ عارضِ
دل‌آرایش در عرقِ خجلت مے نشست + مثنوی

شیریں سخنے که هوش مے برد   رونق ز شکر فروش مے برد
نازے و هزار فتنه در دهر   چشمے و هزار کشته در شهر

ناگاہ چشم زخمِ روزگارِ ناسازگار بداں سرو و گلعذار رسیدہ سر بر بسترِ بیماری نہاد - و در گلشنِ جمالش بجائے گلِ ارغواں شاخِ زعفراں رُستہ شد - سمنِ تازہ اش از تابِ حرارت بے آب - و سنبلِ پُر شکنش از تبِ عرق بے تاب گشت + بیت

چو زلفِ مشک سائے عنبرینش
تکشتر یافت چشمِ نازنینش

پیر زن گردِ سرِ دختر مے گشت - و از روئے نیاز و زاری با چشمے چوں ابرِ نو بہاری مے گفت - اے جانِ مادر! جانِ مادر فدائے تو باد - و سرِ ایں شکستہ در گوشۂ محنت در ماندہ خاکِ پائے تو - من خود را صدقۂ سرِ تو مے کنم - و نیم جانے کہ دارم - برائے بقائے تو فدا مے سازم ع

گرت دردِ سرے باشد مرا بر گردِ سر گرداں

ہر سحر گاہ با نالہ و آہ گفتے - خدایا! بریں جوانِ جہاں نا دیدہ ببخشائے - و ایں پیرِ فرتوت از عمر سیر آمدہ را در کارِ او کن! مثنوی

از عمرِ من آنچہ ہست بر جائے
بستان و بہ عمرِ او در افزائے
گرچہ شدہ ام چو موئے از غم
یک موئے مباد از سرش کم

القصہ پیرہ زن از آنجا کہ مہرِ مادری و شفقت مادراں باشد - روز و شب در دعا و زاری مے کوشید - و جانے کہ داشت - بہ فرزندِ دلبند مے بخشید + قضا را مادہ گاوے

از آں پیرہ زن از صحرا باز آمد۔ و بہ مطبخ درُوں رفت۔ و بہ بوئے شوربا سر در دیگ کردہ آنچہ بوُد۔ بخورد۔ و چوُں خواست۔ کہ سر از دیگ بیروُں آرد۔ نتوانست + گاو بے طاقت شُدہ ہمچناں دیگ در سر از مطبخ بدر آمد۔ و ازیں گوشہ بداں گوشہ مے رفت + پیرزن در وقت باز آمدنِ گاو در خانہ نبوُد۔ و از سرِ ایں قضیہ وُقوُفے نداشت۔ چوُں سحَانہ در آمد۔ و بداں شکل و ہیئت چیزے دید۔ کہ گردِ خانہ بر مے آید۔ تصوّر کرد۔ کہ عزرائیل است۔ بہ قبضِ روُحِ مہستی آمدہ۔ نعرہ برداشت۔ و بہ زاریئے تمام گفت۔ نظم

ملکُ الموت من نہ مہستی ام
من یکے پیر زالِ محنتی ام
گر تو خواہی کہ جانش بستانی
اندر آں خانہ است تا دانی
گر ترا مہستی است اندر کار
اینک او را ببر مرا بگذار
بے بلا نازنیں شمرد اورا
چوُں بلا دید در سپرد اورا
تا بدانی کہ نیست در خطرے
ہیچکس را ز خوُد عزیز ترے

و من امروز از ہمہ علائق مجرّد شُدہ ام۔ و از خلائق منقطع گشتہ + و از خدمتِ تو چنداں توشہ برداشتم۔ کہ راحلۂ قوّتِ من بداں گرانبار شُدہ تحمّلِ بارِ دیگر

ندارد ۔ مع

ترسم کہ تن ضعیف است ایں بار بر نتابد

وکدام جانور را آں طاقت تواند بود - کہ گوشۂ جگرِ اورا آتشِ بیداد کباب کردہ میوۂ دلش را بباد تاراج بر دہند- وروشنائے دیدۂ اورا در ظلماتِ فنا افگندہ راحتِ جانش را از پیش بر دارند ۔ و من چوں از فرزندِ ارجمند کہ نورِ دیدۂ پُر نم و سُرورِ سینۂ پُر غم بود - بر اندیشم - دریاے تاسف در موج آمدہ کشتیٔ شکیبائی را بگرداب اضطراب اندازد - و شعلۂ آتشِ تحیّر بالا گرفتہ متاعِ صبر و بُردباری را بہ یک بار بسوزد - قطعہ

اندر جہاں منم کہ محیطِ غمم مرا
پایاں پدید نیست چہ پایاں کنار ہم
گفتم بہ صبر ساحلِ دریا شود پدید
اکنوں شکست کشتیٔ صبر و قرار ہم

و با ایں ہمہ بجاں ایمن نیستم - و بدیں تواضع و تملق فریفتہ شدن از روشِ خردمنداں دور مے دانم - لاجرم آیتِ یَا لَیْتَ بَیْنِی وَ بَیْنَكَ بُعْدَ الْمَشْرِقَیْنِ مے خوانم ۔ بیت

وصلے کہ درد ملال باشد
ہجراں بہ ازآں وصال باشد

ملک گفت - آنچہ از جانبِ تو وقوع یافت - اگر بر وجہ ابتدا بودے - تحرّز و تجنّب از صحبت مناسب نمودے - ولیکن بر سبیلِ قصاص کارے کردی - و بہ طریقِ جزا عملے

بجا آوردی - و زبانِ معدلت نیز ہمیں حُکم ے فرماید - و حاکمِ اِنصاف در مُقابلۂ چناں فعلے کہ از فرزندِ من صادر شدہ - بہ چنیں مُکافات امر مے نماید - پس موجبِ ہجرت و سببِ نفرت چہ تواند بود؟ آخر بر اندیش - کہ پیش از وِلادتِ فرزند انیسِ اوقات و مونسِ روزگارِ من تو بودی - و چوں پسرِ من از کتمِ عدم بہ فضلے وُجود آمد - مہرِ پدری اِقتضائے آں کرد - کہ بہ دیدارِ وَے اُنسے پدید آید - در آں مادہ او را با تو شریک کردم - و بہ مُجالستِ تو و مُوانستِ وَے عُمرے بہ رفاہیت میگذرانیدم + و اکنوں کہ چشمِ زخمِ زماں نقصانے بہ گوہرِ باصرہ اش رسانید - ذوقے کہ بہ دیدارِ وَے داشتم - خلل پذیر شد - امّا مسرتِ گفت و شنید و بہجتِ صدا و ندائے تو باقی است - چناں مکن - کہ ایں نیز بہ کلّی مُنتفی گردد - و مرا بقیۃُ العُمر مُعتکفِ بیتُ الاحزان باید شد - و با اندوہ و ملال و غُصہ و کلال باید گذرانید + و مثلِ من با تو ہماں مثلِ مُطرب است و پادشاہ + قُبرہ پرسید کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت - ملک گفت - آوردہ اند - کہ پادشاہے مُطربے داشت خوش آواز و شیریں نواز - کہ بالحانِ دل فریب پائے عقل از رکیب بیروں بُردے و عنانِ تمالک از دستِ صبر و شکیب بدر کردے + شعر

اندو خوش گوئے تر در لحن و آواز
ندید ایں چنگ پُشتِ ارغنوں ساز

پادشاہ اورا بغایت دوست داشتے - و پیوستہ بسماعِ نغماتِ دل آویز و دستانہائے نشاط انگیزش خوش وقت بودے + فرد

نوائے مطربے بشنو کہ صوتِ راحت افزایش

بزیر و بم چو ناہید آورد در چرخ کیواں را

دریں مطرب غلامے قابل را تربیت مے فرمود - و در سازندگی و نوازندگی تعلیمہائے مشفقانہ مے داد - تا اندک زمانہ را کار از خواجہ بگذرانید - و آہنگ سازی و نغمہ پردازی بمقامے رسانید - کہ آوازۂ قول و غزلش از اندازۂ تصورِ وہم و خیال در گذشت - و از صوت و صدائے نقش و عملش مسامعِ جوامعِ اعزہ و اہالی پُر گشت + مثنوی

کردے بہ ترانۂ دل آویز

بازارِ نشاط و عیش را تیز

چوں گوشۂ عود ساز کردے

ناہید دو گوش باز کردے

شاہ از حالِ غلام آگاہ شدہ بتربیت و تقویتِ او التفات نمود - تا بحدے کہ ندیمِ خاص و مقربِ صاحبِ اختصاص گشت + و شاہ ہموارہ بنغماتِ فیض بخشش کہ از معجزۂ مسیح خبر دادے - مفتوں بودے و بنوائے عودِ عالم سوزش کہ آتش در دلہائے عشاق مے زد - آہنگِ بزمِ عشرت مے نمودے + عرقِ حسد در دلِ مطرب بہ حرکت آمدہ غلام را بکشت + و خبر بہ پادشاہ رسید - باحضارِ مطرب فرماں داد + و چوں مطرب را بہ موقفِ سیاست حاضر گردانیدند - سلطاں از روئے ہیبت با او عتاب آغاز کرد

وگفت - ندانستی کہ من نشاط دوست ام ؟ و نشاطِ من بدو قسم بود - یکے در صحبت از سازندگیٔ تو - و دیگر در خلوت از نوازندگیٔ غلامِ تو - چہ چیز ترا دریں داشت - کہ غلام را بکشتی - و نیمۂ نشاطِ من باطل کردی ؟ ہمیں ساعت بفرمایم تا ترا نیز از ہماں شربت کہ غلام را چشانیدۂ - بچشانند - تا دیگر بارہ کسے بر مثلِ ایں جرأت اقدام ننماید + مطرب را از قولِ شاہ شرودے بیاد آمد - و گفت - شاہا ! من بد کردہ ام کہ نیمۂ نشاطِ پادشاہ را باطل کردم - امّا آنکہ پادشاہ مرا بکشد - و تمام نشاطِ خود ضائع مے سازد - چگونہ است ؟ پادشاہ را خوش آمد - و او را نوازش فرمودہ از کشتن آزاد کرد + و غرض از ایرادِ ایں مثل آں بود - کہ بارۂ از طرب و خوش دلیٔ من بواسطۂ فرزند نقصاں پذیرفتہ - و تو نیز کہ سازِ فراق مے نوازی - نزدیک تر شدہ کہ پشتِ امیدم چوں قامتِ چنگ خمیدہ گردد - و سینۂ رنجورم بہ ناخنِ حسرت چوں دلِ عود خراشیدہ شود - و آخر الامر یاراں را مفارقت بہ ضرورت دست خواہد داد - بارے حالا در ہجرِ اختیاری مکوش - و دامنِ جمعیّت از دست مدہ + **فرد**

خود مکن بیگانگی بارے چو میدانی کہ چرخ
آشنایاں را ز یکدیگر جدائی مے دہد

قبرہ گفت - خشم در نہانخانۂ دلِ پوشیدہ است - و کینہ در زاویۂ سینہ مخفی ماندہ - و چوں کسے را بر آں اطلاع ممکن نیست - پس آنچہ زباں گوید - اعتماد را نشاید - چہ زباں

دریں معنی از مضمونِ آنچہ در ضمیر مکنون است۔ عبارتے راست ادا نکند۔ و بیاں در فحوائے مخزوناتِ خاطر حق امانت بجائے نیارد۔ امّا دلہا بہ حکمِ اَلقُلُوبُ تَشَاهَدُ بَعضُها بَعضاً یکدیگر را شاہدِ عدل و گواہِ راست اند۔ **فرد**

حدیثِ سِرِّ دل دل داند و بس
زبان و لب در آں محرم نباشد

و زبانِ تو در آنچہ مے گوید۔ دل با او موافق نیست۔ و دلِ تو آنچہ دارد۔ زباں در ادائے آں صادق نہ + **ع**

صد جاں فدائے آنکہ زبان و دلش یکے است

اے ملک! من صعوبتِ صولتِ ترا نیکو شناسم۔ و از رعبِ سیاستِ تو نیک با خبرم + **فرد**

از کوہ گاہِ زخم گراں تر کنی رکاب
وز باد وقتِ حملہ سبک تر کنی عناں

بہیچ وقت از ہیبتِ تو ایمن نتوانم بود۔ و یک نفس از ضربِ سطوتِ تو آرام نتوانم گرفت + و من از آں جملہ نیستم۔ کہ طبیب با مردے گفت۔ داروے چشم را بہ تو نسبت بیشتر است از داروے دردِ شکم + ملک پرسید۔ کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت۔ قبرہ گفت۔ مردے نزدِ طبیب آمد۔ و از دردِ شکم بے قرار گشتہ در زمیں مے غلطید۔ و از صعوبتِ الم زار زار مے نالید۔ و دوا مے طلبید۔ + **ع**

اے طبیب! آخر علاجے کن کہ کار از دست رفت:

طبیب بطریقے کہ اربابِ حکمت قانونِ معرفتِ اسباب و

علامات را مقدم دارند - تا بعد از تشخیصِ مرض به علاجے کامل که سببِ شفاے عاجل تواند شد - اقدام نمایند - از وے پرسید - امروز چه خورده؟ مردِ ساده دِل گفت - پارهٔ نانِ سوخته خورده ام - و بداں غذا که مشابهٔ انگشت بود - تنورِ معده را تافته + طبیب بملازماں فرمود - که داروئے که چشم را جلا دهد - و روشنئ بصر بیفزاید - بیارید تا چشمِ ایں کسے را دارو کشم + آں شخص فریاد بر کشید -

بیت

کاخر چه محلِ هزل بازی است
وقتِ اجل است و جاں گدازی است

اے طبیب! مسخرگی بر طرف نه و استهزا بگذار - من از دردِ شکم مے نالم - و تو جواهر دارو در چشمِ من میکشی - داروے دیده را با دردِ شکم چه نسبت؟ طبیب گفت - میخواهم که چشمِ تو روشن شود - و سیاه از سفید فرق توانی کرد - تا دیگر نانِ سوخته نخوری - پس ترا علاجِ چشم از مداواتِ شکم لازم تر است + و غرضِ من از ایرادِ ایں مثل آنست - تا ملک تصور نکند - که من از جملهٔ آنها ام - که سوخته از ساخته باز نشناسم - و خام از پخته امتیاز نکنم + بیت

بحمد الله که در دانش چنانم
که خیر از شر جدا کردن توانم

ملک گفت - میانِ دوستاں ازیں نوع که ترا با من واقع شده - بسیار حادث مے گردد - و امکاں ندارد - که راهِ

مخاصمت بکلّی از میانِ مردم بر افتد - و طریقِ نزاع و جدال مسدود گردد - امّا هر کہ بنورِ عقل آراستہ است - و بزیورِ خرد متحلّے - حسب المقدور در اطفاے نائرۂ غضب مے کوشد - و چندانکہ مے تواند - آبِ حلم بر آتشِ خشم میریزد - و مے داند کہ در نوشیدنِ شربتِ عفو اگرچہ بغایت تلخ نماید - حلاوتِ مسرت مندرج است + و تحمّل نمودن بر مشقّتِ بُرد باری ہر چند مزاجِ زہر دارد - تریاقِ بہجت را متضمّن است + مثنوی

غصّہ مخور زانکہ شقاوت دروست
خشم فرو خور کہ حلاوت دروست
شعشعۂ برق در آزردن است
قاعدۂ بحر فرو خوردن است
سینۂ دریا نشود پُر غبار
گرچہ کہ باراں کندش سنگسار

ثمرہ گفت - ایں مثل مشہور است - ہر کہ آساں گیرد - دشوار افتد - ایں کارِ دشوار را آساں نتواں گرفت - و دریں امرِ صعب تہاون نشاید ورزید + و من عمر در نظارۂ مہرہ بازیٔ چرخِ شعبدہ انگیز تلف ساختہ ام - و نفائسِ اوقات بہ تفرّجِ بوالعجبیہاے دہرِ حقّہ باز در باختہ + ہر آیینہ از ذخائرِ تجربہ استظہارِ وافر حاصل شدہ باشد - و بہ مکاسبِ کیاست و سرمایۂ فہم و فراست سودے تمام بدست آمدہ - و بحقیقت شناختہ ام - کہ شررِ اختیار و شرارۂ اقتدار بناے عہد و پیماں را مے سوزد - و

سوزنِ نخوت کامگاری بہ رِشتۂ سطوت و جباری دیدۂ آزرم و وفا را مے دوزد۔ و آنجا کہ شیرِ ہیبتِ شہریاری دُمِ انتقام بر زمین زند۔ تملق و روباہ بازی فائدہ نخواہد داد۔ ہماں بہ کہ خود را خوابِ خرگوش ندہم۔ و از خوفِ پلنگی ہراساں شدہ چوں آہو راہِ بیاباں گیرم۔ کہ خصمِ ضعیف را ہیچ وجہ با دشمنِ قوی مجالِ منازعت نیست ٭ چنانچہ آں پادشاہ برائے دشمنِ خود دریں باب مثلے ایراد کردہ است ٭ ملک پرسید۔ کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت۔ گفت۔ آوردہ اند۔ کہ در دیارِ ترکستان پادشاہے بود۔ کہ ہمائے ہمتِ بے ہمتائے او سایۂ صلاح و جناحِ فوز و نجاح بر مفارقِ عالمیاں مبسوط ساختہ۔ و عنقائے لوائے با اعتلایش سرِ رفعت از آشیانۂ طاؤسِ ریاضِ سپہر گذرانیدہ۔ عدلِ کاملش مہماتِ ملکداری را انتظامِ تمام ارزانی داشتہ۔ و بذلِ شاملش مصالحِ شہریاری را از روئے اہتمام بہ اِتمام رسانیدہ ٭ مثنوی

خسروِ تاج بخش تخت نشاں
بر سرِ تاج و تخت گنج فشاں
در جہانگیری و جہانبانی
جمِ وقت و سکندرِ ثانی

یکے از ارکانِ دولت را خدشۂ در ضمیر پدید آمدہ روئے از شدۂ سپہرِ اشتباہِ شاہ بتافت۔ و یکے از دشمنانِ ملک را فریب دادہ در مقامِ محاربہ و مخاصمہ آورد ٭ و چوں

شاه دانشت - کہ دشمن روے اطاعت از قبلۂ انقیاد برتافتہ - و وسوسۂ عصیان و دمدمۂ طغیان در بنیادِ اعتقادش راہ یافتہ - با سرے پُر جوش از سوداے خام خیالِ سرداری و سروری مے پزد - و با دلِ پُر کینہ از کدورتہاے دیرینہ تمناے کامگاری و برتری مے برد - نامۂ مشتمل بر نصائح مشفقانہ - و صحیفۂ منطوی بر مواعظِ ملوکانہ نزدیکِ وے فرستاد + و خصمِ مغرور از غایتِ نخوت و غرور بداں التفاتے نکرد - و بہ کمندِ دعوت ہر کجا تصوّرِ گروہے سرگرداں بود - بجانبِ خود جذب مے فرمود + بیت

پراگندۂ چند را گرد کرد کہ تا ورد جویند روزِ نبرد

القصہ چوں پادشاہ دید - کہ نوشداروے ملایمت مزاجِ کثیفِ ایشاں را کہ از منہجِ اعتدالِ حقیقی بکلّی منحرف شدہ - اصلاح نمے تواند کرد - بدیں گونہ پیغامے فرستاد - کہ من و تو بشیشہ و سنگ مانیم - خواہ سنگ بر شیشہ زن - و خواہ شیشہ بر سنگ - کہ در ہر دو حال شیشہ خواہد شکست - و سنگ را آسیبے نخواہد رسید + از ایرادِ ایں مثل فائدہ آنست - کہ بر ضمیرِ منیرِ شاہ روشن گردد - کہ من نیز حلمِ شیشہ دارم - و با خشمِ سلطانی کہ چوں سنگ پایدار و خصم شکن است - ملاقات کردن نیارم + فرد

بہ بتانِ آہنیں دِل نشوی دِلا مقابل
کہ تو آبگینہ داری و تہۂ حریف سنداں

ہر چند کہ ملک در مقامِ ملاطفت است - و میخواہد - کہ بہ سکنجبینِ اعتذارے صفراے وحشت را تسکین دہد - امّا

در مذہبِ خرد قبولِ عذرِ اربابِ حقد و حسد حرام است۔ و طلبِ صلحِ اصحابِ عداوت را بہ ردّ و انکار جواب دادن امرے واجب الالتزام ✤ قطعہ

ز دوستانِ سخنداں شنیدہ ام پندے
کہ بر ملایمتِ دشمن اعتماد مکن
چو اعتقادِ مضرّت بخصم پیدا شد
مشو فریفتہ و فسخِ اعتقاد مکن

ملک گفت بمجردِ گمانے انقطاعِ صحبت و بر انداختنِ دوستی روا نباشد۔ و بہ مظنۂ کہ از وہم زاید۔ رفیق را بر سوزِ فراق مبتلا ساختن نشاید۔ معرفتِ قدیم و صحبتِ مستقیم را باندک شائبہ بر طرف نہادن و سررشتۂ عہدِ یاری و پیمانِ دوستداری را بجزوے خدشہ از دست دادن طریق اربابِ تحقیق نیست ✤ قطعہ

وفائے عہدِ تو ایں بود من ندانستم
نویدِ مہرِ تو کیں بود من ندانستم
ہمہ سخن چو دلِ خویش سخت مے گوئی
دلِ تو سخت چنیں بود من ندانستم

آخر صفتِ وفاداری در سگے کہ از ہمہ جانوراں بہ قدر حقیر تر و بہ منزلت خسیس تر است۔ یافتہ مے شود۔ تو چرا از شیوۂ بے وفائی قدم باز پس نمے کشی۔ و پیمانے کہ در صحبت و مودّتِ ما بستۂ بپایاں نمے بری ؏

وفائے عہد نکو باشد ار بیاموزی

قبرہ گفت۔ من چگونہ بنیادِ وفا نہم؟ از آں جانب ارکانِ

ہواداری منہدم است۔ و آثارِ حسنِ عہد بکلی منعدم +
و امکاں ندارد ۔کہ ملک موجباتِ وحشت را فرو گذارد ۔
و از ترصدِ فرصتِ مکافات اعراض نماید + و حالا چوں
بہ زور و قوت بر من دست نمے تواند یافت۔میخواہد۔کہ مرا
بمکر و حیلہ در قبضۂ انتقام کشد + و بباید ترسید از کینۂ
کہ در ضمائرِ ملوک متمکن گردد۔چہ ایشاں بہ نخوتِ سلطنت
در بابِ انتقام متعصب باشند۔ و چوں فرصت یابند۔بہ ہیچ
تاویل مجالِ حجت گوئی و عذر خواہی ندہند + و مثلِ کینہا در
سینہا چوں انگشتِ فسردہ باشد ۔اگرچہ حالے اثر ظاہر
نگرداند۔چنانکہ شرارۂ غضبی بوے رسد۔افروختہ گردد۔
و فروغِ خشم بالا گرفتہ جہانے را بسوزد۔ و دود انتقام از
آتشِ کینہ خیزد۔پس دماغہا را خشک ساختہ بسیار دیدہ ہا تر
گردانیدہ + و ممکن نیست۔کہ تا ذرۂ از انگشتِ کینہ در کانونِ
سینہ باقی ماند۔از مضرتِ شعلۂ خشم ایمن تواں بود مع

چوں خشم زند شعلہ تر و خشک بسوزد

ملک گفت ۔عجب حالتیست ۔کہ تو دریں باب بر یک طرف
افتادۂ ۔ و جانبِ دیگر را از دست دادۂ + چرا نشاید۔کہ
مقدماتِ وحشت بمیامنِ الفت مبدل گردد ؟ و بعد از
کدورتِ مجادلت صفاے مخالصت پدید آید + قبرہ گفت۔
اگر کسے تواند۔کہ در مراعاتِ جوانب لطفے تمام بجاے آورد۔
و در طلبِ رضا و فراغ دوستاں سعے پیوندد۔ و در وصول
منافع بدیشاں و دفعِ مضار و مکارہ از ایشاں مؤنتے و مظاہرتے
واجب دارد۔ممکن است کہ آں وحشت از میانہ مرتفع گردد۔و

ہم کینہ جوے را صفائے حاصل آید - و ہم دلِ خائف بنسیم امن مروّح شود - و من ازآں عاجز ترم - کہ ازیں ابواب آنچہ اصلِ حقد را زائل گرداند - و طریقِ اُلفت و موافقت را زائد سازد - تواںم اندیشید - یا بر خاطر توانم گذرانید + و اگر باز بخدمت مراجعت کنم - پیوستہ در ہراس و مخافت خواہم بود - و ہر ساعت بتازگی مرگے مشاہدہ خواہم کرد - پس ازیں مراجعت مجانبت ورزیدن و معاودت را بہ مباعدت تبدیل نمودن اولے + فرد

از درختِ بخت چوں نشگفت گلہاے وصال
در بیابانِ جدائی خار ہم در پا خوش است

ملک گفت - ہیچکس بر نفع و ضرر در حقِ کسے بے ارادتِ باری عزّ اسمہٗ قادر نباشد - و از اندک و بسیار و خرد و بزرگ آنچہ در وجود آید - جز بتقدیرِ ازلی و سابقۂ حکمِ لم یزلی نمے تواند بود + و چنانکہ دستِ مخلوق از ایجاد و احیا قاصر است - افنا و اماتت نیز از جہتِ وے متعذّر باشد - و عملِ پسرِ من و جزاے تو بقضاے ربّانی و مشیّتِ یزدانی نفاذ یافتہ است - و ایشاں در میانۂ اجراے آں حکم را سببے بیش نبودند - ما را بمقادیرِ آسمانی مواخذت منماے - و بمقدّراتِ الٰہی سرزنش مکن - و بقضاے خدا راضی شو + رباعی

بجز رضا بہ قضاے خدا نمے شاید
بغیرِ صبر بہ وقتِ بلا نمے شاید
از آنچہ رفت قلم سرکش و گر نہ بیا
برون رَو از خطِ او گر ترا نمے شاید

قُبرہ گُفت - عجزِ آفریدگاں از دفعِ قضاے آفریدگار ظاہر و مُقرّر است - و بر صفحاتِ تصوّراتِ اہلِ تصدیق ایں قضیّہ مُوضح و مُصوّر - کہ انواعِ خیر و شر و اصنافِ نفع و ضرر بر حسبِ ارادت و مُقتضاے مشیّتِ خدا وند جلّ ذِکرہٗ نافذ مے گردد - و بہ جہد و کوشش خلق دفع و منع آں یا تقدیم و تاخیر در آں صورت نبندد +

فرد

کسے زِ چُون و چرا دم نمے تواند زد
کہ نقشبندِ حوادث ورائے چُون و چرا ست

و با آنکہ جمہُورِ عُلما بریں معنی اِتّفاق نمُودہ اند — ہیچ کس نگُفتہ است - کہ جانبِ حزم و احتیاط را مُہمل باید گذاشت - و مُحافظتِ نفس از مکارہ و آفات در توقّف باید داشت - بلکہ گُفتہ اند - اسبابِ ہر چیز رعایت باید نمُود - و اِتمامِ اُمُور بہ مُسبّبُ الاسباب تفویض باید فرمُود +

مثنوی

رفتۂ بنہاد زِ اسباب و طُرُق
طالباں را زیرِ ایں نیلی تُتُق
اے گرفتارِ سبب بیرُوں مپر
لیک عزلِ آں مُسبّب ظن مبر
با سببہا از مُسبّب غافلی
سوے ایں رُو پوشہا زاں مائلی

و کلمۂ اِعقِل و توکّل مُوَیّدِ ایں قول است - ع
با توکّل زانوے اُشتر بہ بند

ملک گفت - ملخصِ ایں مقالات ہماں است - کہ من خواہانِ ملاقاتِ تو ام - و آرزومندِ صحبتِ تو در ضمیرِ خویش فراواں مے یابم - و با ایں ہمہ اشتیاق کہ از جانبِ من واقع است - از طرفِ تو جز مقدماتِ ملال فہم نمے رود +

فرد

تو ملول زِ ما و ما مشتاق

دل بدل مے رود چہ حال است ایں

تُبرہ گفت - کہ اشتیاقِ تو در آں است - کہ دلِ خود را بکشتنِ من شفا دہی - و حال آنکہ نفسِ من حالا رغبتِ نوشیدنِ شربتِ اجل و میلِ پوشیدنِ لباسِ فنا ندارد - و تا عنانِ مراد بدست است - از قبولِ آں اِبا مے نماید - و احتراز از آں عینِ صواب مے بیند + ع

سر بارِ دگر زِ تن نہ روید نَے است

و من امروز از دلِ خویش بر عقیدۂ ملک استدلال توانم کرد - چہ اگر قدرت و استطاعت یابم - جز ہلاکِ قرۃ العینِ پادشاہ راضی نمے شوم - و مے دانم - کہ شاہ نیز بواسطۂ ملالِ فرزند جز ہلاکتِ من نخواہد طلبید + و بر مکنونِ ضمیرِ مصیبت زدگاں کسے وقوف یابد - کہ بر آتشِ آں غم سوختہ باشد - و ہم ازآں بلیّت شربتِ تلخی تجرّع کردہ - مدعیانِ آسودہ ازیں حال غافل اند - و نازپروردگانِ راحت دیدہ از پیرایۂ دردِ عاطل + فرد

اے ترا خارے بپا نشکستہ کے دانی کہ چیست

حالِ شیرانے کہ شمشیرِ بلا بر سر خورند

و به چشمِ خرد مے بینم - کہ ہرگاہ ملک را از بینائیِ پسر یاد آید - و من از نورِ دیدۂ خود بر اندیشم - تفاوتے در باطنہا ظاہر خواہد شد - و تغیرے در مزاجہا روے خواہد نمود - و نتواں دانست - کہ ازاں چہ زاید؟ و در آں زماں چہ حالہا روے نماید؟ و بدیں دلیل مفارقت مناسب تر است از مواصلت - و دوری لائق تر از قربِ صوری ع

صحبت چو چنین است جدائی خوشتر

ملک گفت - چہ خیر تواند بود در آں کس کہ از جرمہاے دوستاں اعراض نتواند نمود؟ و از سرِ حقد و آزار بر نتواند خواست؟ و مردِ فرزانہ و خردمندِ یگانہ بر آں قدرت دارد - کہ از مکافاتِ مجرماں چناں گذرد - کہ مدت العمر بداں رجوع ننماید - و بہ ہیچ وقت بر صفحۂ دلِ او از اندک و بسیارِ آں نشاں یافت نشود - و استغفارِ گنہگاراں و اعتذارِ بد کردہ داراں را بہ اعتزازِ تمام تلقی نماید + بدترینِ بداں آنست - کہ عذر نہ پذیرد - و کینۂ عذر خواہ در دل گیرد + و من بارے ضمیرِ خویش را در آنچہ گفتم - صافی مے یابم - و از سورتِ خشم و حدتِ غضب و خیالِ انتقام در خاطر اثرے نمے بینم - و ہمیشہ جانبِ عفو را بر عقوبت ترجیح کردہ ام - و دانستہ ام - کہ ہر چند گناہ بزرگ باشد - صفتِ عفو از آں بزرگتر خواہد بود + **فرد**

گر عظیم است از فرودستاں گناہ
از بزرگاں عفو کردن اعظم است

قُبرّہ گُفت - ایں ہمہ ہست - امّا من مردِ گُنہگارم - و مُجرِم ہمیشہ ترساں بُود + و مثلِ من مثلِ کسے است - کہ در کفِ پاے او جراحتے باشد - اگر او بہ قُوّتِ طبع بیباکی کُند - و شبِ تیرہ در سنگستاں رفتن جائز شمُرد - امّا چارہ نیست ازآنکہ آں ریش تازہ گردد - و پاے او از کار باز ماند - بہ مثابۂ کہ بر خاکِ نرم رفتن نیز مُتعذّر باشد - و نزدیکے من بہ خدمتِ ملِک ہمیں مزاج دارد - و بہ وجہِ شرع و قانونِ مِلّت اِجتناب من ازاں فرضِ عین است + و حُکما گُفتہ اند - سہ تن از روِشِ حکمت دُور اند و از منہاجِ دانش بر طرف - اوّل کسے کہ بر قُوّتِ ذاتِ خُود اِعتماد کُند - و بر آیینہ چُنیں کس خُود را در مہالک افگند - و تہوّرِ او سببِ ہلاکِ او گردد + دُوُم آنکہ اندازۂ طعام و شراب نشناسد - و چنداں تناوُل نماید - کہ معِدہ از ہضمِ آں عاجز آید - و ایں کس بے شُبہہ دُشمنِ جانِ خُود باشد + سِوُم شخصے کہ بہ گُفتارِ خصم در غرُور اُفتد - و بہ قولِ کسے کہ ازو ایمن نتواند بُود - فریفتہ شوَد - بیشک انجامِ کارِ او بہ خسارت و ندامت انجامد + بیت

مشو ایمن از حیلۂ دُشمناں

بیندیش و بر تاب ازآں سُوءِ ظناں

ملِک گُفت - اے قُبرّہ ! ہر چند از درِ مُلاطفت در مے آیم - و راہِ صواب و نصیحتہاے دوستانہ بہ تو مے نمایم - تو ہمچناں بر خرافتِ خُود ماندۂ - و دامنِ قبُول از اِستماعِ مواعظ افشاندۂ - و نصیحت دربارۂ کسے کہ قبُول نخواہد کرد -

بے فائدہ است - چنانکہ نصیحت کردنِ آں زاہد گرگ را - قبرہ پرسید - کہ چگونہ بودہ است آں ؟

حکایت - گفت - آوردہ اند - کہ مردے زاہد نیک سیرت کہ اوقاتِ شریفش بعد از ادائے وظائف و اوراد جز بہ موعظتِ عباد مصروف نبودے - در صحرائے مے گذشت - گرگے دید دہانِ حرص و شرہ کشادہ - و دیدۂ آز بہ راہِ طلب نہادہ - ہمگی ہمت بر آں وقف کردہ - کہ بے گناہے را بیازارد - و جانورے را بیجاں کردہ جہتِ خوشنودیِ نفسِ نافرماں ازو بہرہ بردارد + **فرد**

ستیزہ کارئے بیداد گر نگر کہ بہ جہل
رساند از پئے یک سود صد زیاں بہ کسے

زاہد کہ او را بداں حال دید - و از صفحۂ پیشانیِ او نقشِ جور و ستم مطالعہ فرمود - از آنجا کہ شفقتِ ذاتی و مرحمتِ جبلیِ او بود - پند دادن آغاز نہاد - و گفت - زنہار پیرامنِ گوسپندِ مردماں نگردی - و قصدِ مظلومان و بیچارگاں نکنی - کہ عاقبتِ بیدادی مودّی بہ عقوبتِ الٰہی باشد - و خاتمتِ ستمگری بہ نکال و عذاب آں جہانی کشد + **مثنوی**

ہر کہ آئینِ ظلم پیش نہاد
بند بر دست و پائے خویش نہاد
چند روزے اگر سر افرازد
دہرش آخر ز پا در اندازد

ازیں مقولہ سخناں مے گفت - و بر ترکِ ستم بر گوسفندانِ

مردم مبالغہ از حد مے برد + گرگ گفت - در مواعظ اختصار فرماے - کہ در پس ایں بیشہ رمہ مے چرد - وترسم کہ فرصت گوسفند بردن فوت شود - وآنگاہ حسرت فائدہ ندہد + و غرض از ایراد ایں مثل آن است - کہ چندانچہ ترا پند مے دہم - تو ہماں بر سر کار خودی - و بداں سخن ملتفت نمے شوی + بیت

مکن کہ اہل مروت سخن شنو باشند
ہزار سال + یک نکنند در گرو باشند

قبرہ گفت - من نصیحت گوش کردہ ام - و از مواعظ خرد پند گرفتہ - عاقل آں را مے شناسم - کہ پیوستہ در حذر گشادہ دارد - و آئینۂ تجربہ در پیش نہادہ + من اینجا کہ آمدہ ام - از غایت خوف و فزع است - عاقلانہ بر سر راہ گریز ایستادہ ام - و سفرے کہ کس را بر من دست نباشد - پیش چشم کردہ + و بیش ازیں بر من توقف کردن حرام است - و دریں حیرت و تردد گزرانیدن موجب ملام - چہ مے دانم - کہ خون مرا ملک حلال دارد - و آنچہ در شرع مروت محظور است - مباح پندارد - پس اقامت من مکروہ است - و بہ زودی رحلت نمودن واجب +

ع رفتم کہ ازیں زیادہ بودن خوش نیست

ملک گفت - ترا ایں جا اسباب معیشت آمادہ است - و درہاے راحت و فراغت بر روے دل گشادہ - مشقت سفر اختیار نمودن و براے انتظام معاش متردد بودن ہیچ وجہے ندارد + قبرہ جواب داد - کہ ہرکہ پنج خصلت را بضاعت

راہ و سرمایۂ عمر سازد۔ بہر جا کہ رود۔ اغراضش حاصل است۔ و بہ ہر جا کہ توجہ نماید۔ فوائد رفقا و مصاحبان بدو واصل۔ اوّل از بد کرداری بر طرف بودن۔ دوم نیکوکاری را شعار خود ساختن۔ سوم از مواقع تہمت پہلو تہی کردن۔ چہارم مکارم اخلاق را ملازم گرفتن۔ پنجم آداب معاشرت را در ہمہ اوقات نگاہداشتن۔ و کسے کہ جامع این خصال باشد۔ او را ہیچ جا غریب نگذارند۔ و وحشت غربتش بہ راحت موانست مبدّل سازند۔ ع

دانا ہیچ شہر و ولایت غریب نیست

و عاقل چوں در شہر مولد و منشاے خود و میان اقربا و عشائر ایمن نتواند بود۔ بہ ضرورت فراق دوستان و متعلقان اختیار باید کرد۔ چہ این ہمہ را عوض ممکن است۔ و ذات او را عوض صورت نہ بندد۔ قطعہ

اگر ترا بہ وطن نیست کارہا بمراد
اسیر خانۂ عطلت مشو ز بیہوشی
سفر نماے کہ بے دوستے نخواہی ماند
بہر مکاں کہ روی و بہر زمیں کہ رسی

ملک گفت۔ رفتن تو تا کے خواہد بود۔ و چہ مقدار زماں توقف خواہی نمود؟ قبرہ گفت۔ اے ملک! رفتن مرا باز آمدن توقع مدار۔ و معاودت ازیں سفر خیال مبند۔ و نیک مانند است این سوال و جواب ما بہ حکایت عرب و نانوا۔ ملک پرسید۔ کہ چگونہ بودہ است آں؟

حکایت۔ گفت۔ آوردہ اند۔ کہ عربے بیاباں نشیں

بہ شہرِ بغداد در آمد ٭ دُکانِ نانوائے دید - کہ گِردہا چُوں قُرصِ قمر از اُفُقِ مِنبر طُلُوع کردہ - و کاک با فروغِ سِماک قدم بر ذُروۂ دُکّاں نہادہ - حُسنِ شمسی پنجۂ حیرت بر رُخِ آفتاب کشیدہ ٭ و شورِ سنگ پُختت گریبانِ نانِ تُنک دریدہ ٭ قطعہ

فرازِ منبرِ خبّاز قُرصِ گندم پنداری
کہ خُورشیدِ جہانتابست طالع گشتہ از گردُوں
تنُّورِ نانوا نارِ خلیلُ اللہ را ماند
کزو ہر لحظہ آید تازہ نانے ہمچو گُل بیرُوں

حاصلُ الامر عربِ بیچارہ کہ ببُوے نان رمقِ حیات یافتے - چُوں رُوے نان دید - جُبّۂ صبر چاک زد - و پیشِ نانوا آمدہ گُفت - اے خواجہ! چند بِستانی - کہ مرا سیرِ نان سازی؟ نانوا با خُود تاملے کرد - کہ ایں کس بہ یک من نان سیر شوَد - غایتش دو من و از سہ من تجاوُز نتواند کرد ٭ گُفت - نیم دِینار بدِہ - و چنداںکہ بتُوانی - نان بخُور - عرب نیم دِینار بداد - و بر لبِ دجلہ بنشست ٭ نانوا نان مے آورد - و عرب بآبِ تر کردہ مے خُورد - تا بہا از نیم دینار بگذشت - و بہ چہار دانگ رسید - و ازاں ہم مُتجاوز شُدہ دینار تمام شُد ٭ نانوا را تحمُّل نماند و گُفت - یا اخا العرب بداں خُدائے کہ تُرا قوّتِ نان خُوردن بریں وجہ کرامت فرمُود - با من بگوے - کہ تا کے نان خواہی خُورد؟ عرب جواب داد - کہ اے خواجہ! بے صبری مکُن - تا ایں آب مے روَد - من نیز نان مے خُورم ٭ و غرض ازیں مثل

آن است - کہ ملک معلوم فرماید - کہ تا آبِ حیات در مجاریِ بدن جاری است - از تناولِ لقمۂ بیم و ہراس چارۂ ندارم - و از مائدۂ وصال فائدہ برداشتن محال مے پندارم + و روزگار میانِ ما مفارقتے افگندہ کہ مواصلت را در حوالیِ آن مجال نیست - و زمانہ رشتۂ مصاحبتِ ما بہ نوعے گسیختہ گردانید - کہ اندیشۂ اتصال جز خیالِ محال نہ + و پس ازیں ہرگاہ کہ شوقے غالب خواہد شد - اخبارِ سعادت آثارِ ملک از نسیم سحر خواہم پرسید + و جمالِ با کمالِ شاہ در آئینۂ خیال خواہم دید + فرد

گر وصالِ یار نبود با خیالش ہم خوشم
کلبۂ درویش را شمعے بہ از مہتاب نیست

ملک قطراتِ حسرت از فوارۂ دیدہ بگشود - و دانست - کہ آن مرغ زیرک بہ دام نیاید - و داعیۂ انتقام از خلوتخانۂ عدم بہ صحراے وجود نخرامد - بارے دیگر دانۂ مکر پاشیدن گرفت - و انواعِ عہد و میثاق درمیان آورد + قبرہ گفت - اے شاہِ جوان بخت ! و زیبندۂ تاج و تخت ! ہر چند بناے کرامت را تمہید دہی - و اصنافِ عاطفت در بابِ ایمنی و سلامتی ارزانی داری - و آن را بہ عہودِ پسندیدہ و مواثیقِ شایستہ مؤکد گردانی - ممکن نیست - کہ حلقۂ خدمت در گوش کشم - و غاشیۂ ملازمت بر دوش افگنم + ع

سخن ضائع مکن دیگر کہ با ما در نمے گیرد

ملک دانست - کہ بسوزنِ حیلت خارِ وحشت از پاے دلِ قبرہ بیرون نتوان کرد - و تیر از شست رفتہ بزورِ بازوے

غذر بہ دشت نتواں آورد + ملک گفت - اے قبرہ! دانستم
کہ از بوستانِ وصال جز بوئے بمشامِ آرزوے نخواہد رسید -
و چہرۂ صحبت جز در آئینۂ اُمید نخواہد نمود + رُباعی

آں رفت کہ در جوے طرب آبے بود
یا در سرِ زُلفِ آرزو تابے بود
دردا کہ زمانِ عیش و دورانِ وصال
بگذشت چنانکہ گوئیا خوابے بود

امّا طمع آں دارم - کہ بر سبیلِ یادگار دو سہ کلمہ کہ
از تکرارِ آں آثارِ سعادت بر اوراقِ روزگار مشاہدہ رود
بفرمائی - و بصیقلِ نصائحِ دوستانہ زنگارِ غفلت از مرآتِ
خاطرِ من کہ بہ غبارِ ملال تیرگی پذیرفتہ - بزدائی + فرد

زِ بہرِ ما سخنے یادگارِ خویش بگوے
کہ بہتر از سخنِ خوب یادگارے نیست

قُبّرہ گفت - اے ملک! کارہاے جہانیاں بر وفقِ تقدیر
ساختہ مے شود - و در آں بزیادت و نقصان و تقدیم و
تاخیر کسے را مجالِ تصرّف ندادہ اند - ہیچکس نتواند شناخت
کہ منشورِ سعادت بر نامِ او رقم زدہ اند - یا او را در
جریدۂ اہلِ شقاوت داخل کردہ - لیکن بر ہمگناں واجب
است - کہ کارہاے خود را بر مقتضاے راے صائب
بردارند - و در مراعاتِ جانبِ حزم و احتیاط غایتِ جہد
بجاے آرند - اگر تدبیر موافقِ تقدیر آمد - خود بر سریرِ اقبال
و مسندِ جاہ و جلال تمکّن دارد - و اگر قضیہ منعکس گردد -
ہم دوستان عذر مے پذیرند - و ہم طاعناں مجالِ وقیعت

نمے باشد + قطعہ

حکیم گفت کہ تقدیر سابق است ولے
بہیچ حال تو تدبیرِ خود فرو مگذار
کہ گر موافقِ حکمِ قضا شد تدبیرت
بکامِ دل شوی از کارِ خویش برخوردار
وگر مخالفِ آن است داردت معذور
کسے کہ دارد از انوارِ عقل استظہار

و دیگر باید دانست - کہ ضائع ترینِ مالہا آن است - کہ ازاں انتفاعے نباشد - و غافل ترینِ ملوک آن کہ در حفظِ ممالک و ضبطِ رعایا اہتمام نہ نماید - و لئیم ترینِ دوستاں آن کہ در حالِ شدّت و نکبت جانبِ دوست را فرو گذارد - و نابکار ترینِ زناں آن کہ با شوہر نسازد - و بدترینِ فرزنداں آن کہ از اطاعتِ پدر و مادر ابا نماید - و ویراں ترینِ شہرہا آن کہ درو ایمنی و ارزانی نباشد - و ناخوش ترینِ صحبت ہا آن کہ مصاحباں را دل باہم راست نباشد - و چوں شائبہ در صحبتِ من و ملک پدید آمدہ - ترک آن انسب است - و مقالاتِ مخالطت را بہ کلماتِ موادعت بدل ساختن بصواب اقرب + رباعی

رفتیم وداعِ ما ز دل باید کرد
از آبِ دو دیدہ خاک گل باید کرد
گر بد دیدی ہمہ نکو باید گفت
ور دردِ سرے بود بحل باید کرد

بدیں کلمہ سخن باخر رسانید - و از شرفۂ ایواں پرواز نمودہ

بجانبِ صحرا پرید و ملک انگشتِ تحسّر بدندانِ تحیّر گزید و بسیارے تاسف خورد۔ و با ملالے از قیاس و وہم افزون و اندوہے از سرحدِ فہم بیرون رُو بگوشۂ نہادہ میگفت

قطعہ

کجا گویم کہ با ایں دردِ جانسوز
طبیبم قصدِ جانِ ناتواں کرد
بیانِ مہربانان چوں تواں گفت
کہ یارِ ما چنیں گفت و چناں کرد

ایں است داستانِ حذر از مکامنِ غدرِ ارباب حقد و احتراز از تصدیقِ تضرّع و نیازِ ایشاں۔ و بر دوستیِ زرق آمیزِ خصماں اعتماد نا نمودن۔ و بہ خداع و فریب کہ برائے طلب انتقام کنند۔ مغرور ناشدن۔ و بر عاقل پوشیدہ نماند۔ کہ غرض از بیانِ ایں سخنان ہمان است۔ کہ خردمند در حوادثِ دہر و نوائبِ زماں ہر یک را مرشد راہِ نجات داند۔ و بنائے کار بر مقتضائے عقل و تدبیر نہد۔ و بہ ہیچ وجہ بر دشمنِ آزردہ اعتماد نکند۔ و از آفتِ حیلہ و مخافتِ مکرِ او ایمن نہ نشیند۔ **رباعی**

خواہی کہ نباشی بہ غم و رنج قریں
بشنو سخنِ پاک تر از دُرِّ ثمیں
از دشمنِ آزردہ تغافل منمائے
وز صاحبِ کبر و کینہ ایمن منشیں

اِنتخاب از ابُو الفضل

دستُورُ العمل حضرتِ شاہنشاہی بہ عُمّالِ ممالکِ محرُوسہ و مُتصدّیانِ مُہمّاتِ مرجُوعہ

ایں منشورُ الادبِ ظلِ اِلٰہی و دستُورُ العملِ کار آگاہی از منبعِ عاطفت و معدنِ رافتِ شاہنشاہی صُدور یافتہ۔ کہ مُنتظمانِ کار آگاہِ سلطنت و کار پردازانِ بارگاہِ خِلافت از فرزندانِ اِقبال مند و نوینیانِ اِخلاص منش و اُمرائے عالی قدر و سائرِ منصبداران و عاملان و کوتوالاں بہ ایں روش عمل نمُودہ در اِنتظامِ امصار و قریات و سائرِ کثرات فرماں پذیر باشند۔ اوّل بطریقِ اِجمال آنکہ در جمیع کارہا از عادات و عبادات رِضائے اِلٰہی راجویاں باشند۔ و نیازمندِ درگاہِ ایزدی بُودہ خوُد را و غیرہ را منظور نداشتہ شرُوع در آں کار کنند۔ دیگر آنکہ خلوت دوست نباشد کہ آں طرزِ درویشانِ صحرا گزین است و پیوستہ با عام نشستن و در کثرت بُودن عادت نکنند۔ کہ طریقِ اہلِ بازار است و بالجملہ در مانند و بُود توسّط و میانہ روی بکار

برد - و سر رشتۂ اعتدال از دست ندہد - یعنی نہ کثرتِ کثرت گزیند و نہ وحدتِ وحدت + و بزرگ گردہائے ایزدِ بیچوں را عزیز دارد + بہ بیداریٔ صبح و شام و نیم شب و روز عادت کند + و در ہنگامے کہ کارِ خلق خدا نباشد - بمطالعۂ کتبِ ارباب صفوت و صفا مثلِ کتبِ علمِ اخلاق کہ طبِ روحانی است و خلاصۂ جمیع علوم است - چوں اخلاقِ ناصری و منجیات و مہلکاتِ احیا و کیمیائے سعادت و مثنوئے مولوئے روم مشغول کند - تا از غایتِ مراتبِ دین داری آگاہ شدہ در تسویلاتِ اربابِ تزویر و خداع از جائے نرود - کہ بہترین عباداتِ الٰہی در نشائے تعلق سر انجام مہامِ خلائق است - کہ دوستی و دشمنی و خویشی و بیگانگی را منظور نداشتہ بہ کشادہ پیشانی بہ تقدیم رساند + و بہ فقیران و مسکیناں بہ تخصیص گوشہ نشیناں و مجرداں کہ درِ خروج و دخول بستہ زباں بہ خواہش نمے کشایند - بقدرِ طاقت خیر کند - و بہ صحبتِ گوشہ نشینانِ خدا جوئے رسیدہ التماسِ ہمت نماید + و تقصیر و زلات و جرائمِ مردم را بہ میزانِ عدالت سنجیدہ پایۂ ہر یکے را بجائے خود دارد + و بہ ایں میزانِ دانش اساس پاداشِ ہر یکے نماید - و بارِ دقیقہ شناس دریابد - کہ دریں گروہ کدام تقصیر پوشیدنی و گذاشتنی است و کدام گناہ پرسیدنی و بزباں آوردنی و سزا دادنی است - کہ بسا تقصیر اندک سزاوارِ جزائے بسیار است - و بسا تقصیرِ بسیار اغماض کردنی است + و متمرداں را بہ نصیحت و ملامت و درشتی

و نرمی بر تفاوتِ مراتب رہنمونی کند - و چوں کار از نصیحت گزرد - بہ بستن و زدن و بریدنِ عضو و کشتن بر تباینِ مدارج عمل نماید - و در کشتن دلیری نکند - و تاملِ فراواں بجاے آورد + مصرعہ

کہ نتواں سرِ کشتہ پیوند کرد

و تا تواند - آں قابلِ کشتن را بدرگاہ فرستد و حقیقتِ آں را معروض دارد - و اگر در نگاہداشتِ آں متمرد یا فرستادن موجبِ فسادے باشد - در آں صورت او را از ہم گزراند - و از پوست کندن و در تہِ فیل انداختن و امثالِ آں کہ سلاطینِ کبار کنند - احتراز نماید + و سزاے ہر یکے از طبقاتِ مردم فرا خورِ حالتِ او باشد - کہ عالی فطرت را نگاہِ تند برابرِ کشتن است - و پست ہمت را لت سود مند نے + و ہر کس را کہ بر عقل و دیانتِ او اعتماد داشتہ باشد - رخصت دہد - کہ آنچہ ناشایستہ بزعمِ خود بیند - در خلوت بگوید - و اگر احیاناً گویندہ غلط کردہ باشد - او را سرزنش نہ نماید - کہ سرزنش سدِ راہِ گفتن است + و کسے را کہ ایزد بچوں آں توفیق دادہ باشد - کہ حق بگوید - عزیز دارد - کہ مردم در گفتنِ حق بغایت عاجز اند - جمعے کہ بد ذات و شریر اند - میلِ حق گفتن ندارند - و مے خواہند - کہ ہماں طور در بلا باشند - و آنکہ نیک ذات است - ملاحظہ مند مے باشد کہ مبادا در گفتنِ من صاحب متمتع برنجد - و من در بلیّہ افتم + و نیک اندیشے کہ زیانِ خود را براے نفعِ دیگراں گزیند - حکمِ کبریت احمر

دارد + و خوشامد دوست نباشد - که بسا کار از خوشامد
گویان نا ساخته می ماند - و یکبارگی با اینان بد نباشد - که
ملازم را خوشامد گفتن هم ضرور است و در پرسیدنِ داد
خواه به نفسِ خود به قدرِ وسع اهتمام نماید + **ابیات**

به دیوان میَنداز فریادِ او
که شاید ز دیوان بُوَد دادِ او
به خود پرس فریادِ مظلوم را
برون ساز از انگبین موم را

و اسامیِ داد طلبان را بترتیبِ آمد نوشته می پرسیده باشد -
تا پیش آمده محنتِ انتظار نکشد - و پیشدستانِ خدمت را
یارای تقدیم و تاخیر نماند + و هر که حرفی از کسی نقل
کند - در سزای آن شتاب زدگی نه نماید - و تفحص بکند -
که سخن سازِ مفتری بسیار است و راستگوی نیک اندیش
کمیاب + و در هنگام غضب سر رشتهٔ عقل از دست
ندهد - و به آهستگی و بردباری کار کند + و چندی از
آشنایان و ملازمانِ خود را که بفزونیِ خرد و اخلاص
ممتاز باشند - مختار گرداند - که در زمانِ هجومِ غم و
غصه که عقلا دست از سخن باز می دارند - از
کلمهٔ ناحق سمت نورزند + و سوگند خور نباشد - که سوگند
خوردن خود را به دروغ گوئی متهم داشتن است - و
مخاطب را به بدگمانی نسبت دادن + و به دشنام دادن
عادت نکند - که شیوهٔ اجلاف است + و در افزونیِ
زراعت و استمالتِ رعایا و تقاوی دادن اهتمام نماید -

کہ سال بسال امصار و قریات و قصبات افزون
مے شدہ باشد + و چناں آساں گیرد - کہ زمین
قابلِ زراعت ہمہ آباداں شود - پس از آں در
افزایشِ جلبِ کارِ کوشش کند + و دستورُ العملِ
عاملِ را کہ جدا نگاہ داشتہ - پیش نہادِ خاطرِ حق گزینِ
خود سازد + و بالجملہ بجمیع رعایاے ریزہ فرداً فرداً وارسد +
و از قرار بہ ہیچ ہاشم و رسم بر نگردد + و سعے نماید - کہ
سپاہی و غیرِ آں در خانۂ مردم بے رضاے ایشاں فرود
نیاید + و در کارہا بر عقلِ خود اعتماد نکند + و مشورت
با دانا ترے از خود نماید - و اگر نیابد - ہم مشورت را
از دست ندہد - کہ ہشیار باشد - کہ از نادانے راہِ حق
یابد - چنانچہ گفتہ اند + **قطعہ**

گاہ باشد ز پیرِ دانش مند
بر نیاید درست تدبیرے
گاہ باشد کہ کودکے ناداں
بغلط بر ہدف زند تیرے

و نیز با ہشیار کس مشورت نہ نماید - کہ عقلِ درست
و معاملہ داں دادِ خداے است - نہ بخواندن دست رہد -
و نہ بروزگار گذراندن میسّر شود - مبادا جمعے ناداں در امرے
مخالفت نمایند - و شما در آں کار خدوک شود - و از
عقلِ خود و درشت کاراں کہ ہمیشہ کمتر باشند - باز دارند +
و ہر کارے کہ از ملازماں ادا شود - خود متکفلِ آں نشود -
کہ آنچہ از دیگراں فوت شود - تو تدارکِ آں توانی کرد -

و آنچه از تو فوت شود - تلافیِ آن مشکل باشد + و عذر نیوشی و اِغماضِ نظر از تقصیرات خوے او باشد - کہ آدمی بے گناہ و بے تقصیر نیست - گاہ از تنبیہ دلیر تر مے شود - و گاہ بغیرت آوارگی اختیار مے کند - آدمی باشد - کہ بہ یک گناہ تنبیہ او باید کرد - و آدمی باشد - کہ ہزار گناہ ازو باید گذرانید - غرض کہ کارِ سیاست نازک ترینِ مہماتِ سلطنت است - بہ آہستگی و فہمیدگی بہ تقدیم رساند + و راہہا را بمردمِ خدا ترس و دلاور سپارد و نیک و بدِ آنہا را از آنہا پرسد + و ہموارہ خبر گیراں باشد - کہ پادشاہی و سرداری عبارت از پاسبانی است + و بہ کیش و دینِ خلقِ خدا متعرض نشود - کہ خردمند در کارِ دنیا کہ فنا پذیر است - زیانِ خود نگزیند - در معاملۂ دیں کہ پایندہ است - چگونہ دانستہ زیاں مندی اختیار خواہد کرد + اگر حق با اوست - خود با حق سرِ مخالفت و تعرض داری - و اگر حق با تست - و او نا دانستہ خلافِ آں گزیدہ است - خود بیچارہ بیمارِ نادانی است - محلِ ترحم و اعانت است - نہ جاے تعرض و انکار + و نیکو کاران و خیر اندیشانِ ہر گروہ را دوستدار باشد + و خواب و خورش از اندازہ نگذارد - و از مقدارِ ضرورت تجاوز نکند - تا از پایۂ حیوانات فرا ترک شدہ بہ رتبۂ انسانیت اختصاص یابد + و تا تواند کارِ روز بشب نیندازد + و با مردمِ شدید العداوت نباید بود - و سینہ را زندانِ کینہ نباید ساخت - اگر از

بشریت گرانی بہم رسد - زود بر طرف سازد - کہ در نفس الامر فاعلِ حقیقی ایزدِ بیچون است - ایں خرخشہاے را براے نظامِ ظاہر تجویز فرمودہ اند + و خندہ و ہزل کمتر کند + و پیوستہ از جاسوساں خبردار باشد + و بسخنِ یک جاسوس اعتماد نکند - کہ راستی و بے طمعی بس کمیاب است - پس در ہر امرے چند جاسوس و خبردار تعین کند - کہ از یکدیگر خبردار نباشند - و تقریراتِ ہر کدام جدا جدا نویساند - و از آں پے بمقصود برد + و جاسوسانِ شہرت گزین را معزول ساختہ از نظر اندازد - و بد ذاتان و شریراں را بخود راہ ندہد - اگرچہ ایں جماعت براے بدکارانِ دیگر خوب اند - امّا سر رشتۂ حساب از دست ندہد - و آں گروہ را در دلِ خود ہمیشہ متہم دارد - کہ مبادا در لباسِ دوستی قصدِ نیکاں کنند + و از نزدیکان و خدمتگاراں خبردار باشد - کہ بوسیلۂ نزدیکی ستم نکنند - و از چرب زبانانِ نادرست کہ در لباسِ دوستی کارِ دشمنی مے کنند - خبردار باشد - کہ فسادہا ازیں رہگذر پدید مے آید - بزرگاں را بواسطۂ افزونیِ مشغلہ فرصت کم - و ایں گروہ بدکار فراواں + و از اطراف و جوانبِ خود خبرگیراں باشد + و راز نفسی را کوتاہ ساختہ لائقِ عرض را معروض دارد + در ترویجِ دانش و کسبِ کمال اہتمام نماید - کہ صاحبانِ استعداد از طبقاتِ مردم ضائع نشوند + و در تربیتِ خاندانہاے قدیم ہمت گمارد + و از سامانِ سپاہی و یراق غافل نباشد + و خرج را کمتر از دخل کند - کہ سرانجامِ معاملہ

در گزود آنست - کہ گفتہ اند - ہر کہ خرج او زیادہ از دخل باشد - احمق است - و ہر کہ خرج را با دخل برابر سازد - چنانچہ عاقل نیست - احمق ہم نیست + و طرح اقامت نیندازد - و ہموارہ مستعد ملازمت و منتظر طلب باشد + و در وعدہ تخلف نورزد - و درشت قول باشد - خصوصاً با متصدیان اشغال سلطنت + و ہموارہ در مشق تیر اندازی و بندوق اندازی باشد + و سپاہیاں را ورزش فرماید + و بشکار مشغوف نباشد - و بہ جہت ورزش سپاہ گری و نشاط خاطر کہ ناگزیر نشاسے تعلق است - گاہے گاہے بآں پردازد + و یکبارہ غلہ را بہ جنس از رعایا گرفتہ بہ نیت گرانی انبار نسازد + و نقارہ را وقت طلوع نیر نور بخش عالم و نیم شب کہ در معنی آغاز طلوع از آنجا است - مے نواختہ باشد - و در وقت تحویل نیر اعظم از برجے بہ برجے بندوقچیاں و توپچیاں توپ را سر دہند - تا جمہور انام آگاہی یافتہ شکرانہ بجا آرند + و یک کس بہ درگاہ گزارد - کہ عرائض او را بہ نظر اشرف مے آوردہ باشد + و اگر کوتوال نباشد - فصول قانون او را نیک نگاہ داشتہ در ترویج آں کوشد - و روشتایانہ ایں اندیشہ بہ خود راہ ندہد - کہ کار کوتوالی را چوں پردازم - بلکہ عبادت عظمی دانستہ اہتمام نماید بدیں تفصیل - نخستیں باید کہ کوتوال ہر شہر و قصبہ و دہ بہ اتفاق اہل قلم خانہا و عمارات آں را نویسد + و ساکنان ہر محلہ را خانہ بہ خانہ در قید کتابت در آورد - کہ چہ قسم مردم اند -

و خانہ بہ خانہ ضامن گرفتہ با یکدگر باتصال بخشد + و محلات قرار دادہ در ہر محلہ میر محلہ مقرر سازد - کہ نیک و بد آں بصوابدید او شود + و جاسوس محلہ قرار دہد - کہ وقایع شبا روزی و آمد و رفتِ محلہ را مے نویسانیدہ باشد + و مقرر سازد - کہ ہرگاہ دزدے آید یا آتشے افتد یا دیگر امرے ناخوش سر زند - ہمسایۂ آں در ساعت معاونتِ او نماید - ہمچنیں صاحب محلہ و خبرداراں اعانت نمایند - و اگر بے ضرورت حاضر نشوند - گنہگار باشند + و بے خبرِ ہمسایہ و میر محلہ و خبردار ہیچکس مسافرت نگزیند + و کسے را در محلہ نگزارد کہ فرود آید + و جمعے کہ ضامن نداشتہ باشند - آنہا را در سرایے علحدہ آباداں سازد + و میر محلہ و خبرداران سرایے نیز تعیین نماید + و پیوستہ احوالِ دخل و خرجِ ہر کدام از دور بینی دریافتہ ملاحظہ نماید + چہ ہر کس کہ دخلِ او کمتر است - و خرج او بیشتر - یقین کہ بے بلائے نیست - پیروی نماید - و نیک ذاتی و خیر اندیشی را از دست ندہد - و ایں کاوش را پیرایۂ انتظام داند - نہ سرمایۂ اخذ و جر + باید کہ دلالانِ ہر قسم را ضامن گرفتہ در بازارہا تعیین کنند - کہ ہرچہ خرید و فروخت شود - اعلام مے نمودہ باشند - و مقرر سازد - کہ ہرکہ بے اعلام خرید و فروخت نماید - جرمانہ بدہد + و نام مشتری و بائع در روز نامچہ مے نوشتہ باشد + و ہر چیزے کہ در بازار خرید و فروخت شود - بہ اتفاق میر محلہ و خبردارِ محلہ واقع شود + دیگر

آنکہ چند کس محلّہ بہ محلّہ و کوچہ بہ کوچہ و نواحئ شہر بجہتِ محافظتِ چوکئ شب تعین نماید ٭ و سعی کند - کہ در محلّہ و بازار و کوچہ بیگانہ نباشد ٭ و تحقیق و پیروئ دُزداں از گرہ بُر و اوچکّہ و غیرِ آں بواقعی نماید - و اثرے از آنہا نگزارد ٭ و ہرچہ از اسباب گم شود - یا بتاراج رود - آں را با دُزدانش پیدا سازد - و اِلّا از عہدۂ آں بر آید ٭ و اموالِ غائب و متوفّےٰ تحقیق نماید - اگر وارث باشد - بآنہا گزارد - و اگر نہ بہ امین بسپارد - و شرح آں را بدرگاہ نویسد - تا ہرگاہ کہ صاحب حق پیدا شود - بہ او وصول یابد - دریں معاملہ نیز خیر اندیشی و نیک ذاتی بکار برد - کہ مبادا چنانکہ در بوم روم شائع است - بہ ظہور آید ٭ و نہایت پیروی نماید - کہ اثرے از شراب نباشد - و خورندہ و فروشندہ و کشندۂ آں را بہ اتّفاقِ حاکم آں چناں تنبیہ نماید - کہ مردم عبرت گیرند - و اگر کسے از حکمت و ہوش افزائی چوں دوا بکار برد - تعرّض احوالِ او نباید کرد ٭ و در ارزانئ نرخہا اہتمام نماید - و نگزارد کہ مالداراں بسیار خریدہ ذخیرہ نمایند - و بمرور بفروشند ٭ و در لوازم جشنِ نوروزی و عیدہا اہتمام نماید - عیدِ بزرگ نوروز است - کہ ابتدائے آں در وقتِ تحویلِ نیّرِ نور بخشِ عالم در بُرجِ حمل است - و آغازِ ماہِ فروردین است - عیدِ دیگر نوزدہم ماہِ مذکور کہ روزِ شرف است - و عیدِ دیگر سوم ماہِ اُردے بہشت است - عیدِ دیگر ششم ماہِ خرداد -

عیدِ سیزدہم ماہِ تیر اشت - عیدِ دیگر ہفتم ماہِ مُرداد اشت - عیدِ دیگر چہارم ماہِ شہریور اشت - عیدِ دیگر شانزدہم ماہِ مہر اشت - عیدِ دیگر دہم ماہ آبان اشت - عیدِ دیگر نُہم ماہِ آذر اشت - و در دَے ماہ سہ عید اشت - ہشتم و پانزدہم و بست و سوم - عیدِ دیگر دُوم ماہ بہمن اشت - عیدِ دیگر پنجم ماہِ اسفندوار اشت - و عید ہاے متعارف را بدستور مے کردہ باشد + و شب نَو رُوز و شب شرف بطریقِ شب برات چراغان کُند - و در اوّل شبے کہ صباح آں عید باشد - نقّارہ نوازند - و رُوز ہائے عید بر سر ہر شہر نقّارہ نوازند + و زن بے ضرورت بر اسپ سوار نشود + و گُزرہاے آب دریا را براے غُسلِ مرداں و آب برداشتن جُدا سازد - و براے زناں گُزرگاہِ دیگر مقرّر گرداند +

به بیدار بختِ والا اقبال شاہزادہ دانیال عرضداشتِ خیرخواہِ حقیقی ابو الفضل

ہموارہ بظاہر و باطن و صُورت و معنی بدُعاے دوامِ دَولتِ جاوید طراز قیام دارد - اُمید کہ ہمیشہ بصحّت و بہجت کام رواے جہانیاں باشند ! و گرامی اوقات در صَیدِ دلہا گُزارند - و خواہشہاے مردُم را بہ شایستہ پاسُخہا چارہ گر شوند + مے شنود کہ مردُم برخاستہ

می روند۔ و آنانکہ ہشتند۔ آزردہ اند۔ و عرائض بدرگاہ والا می نویسند۔ و التماس طلب می رود۔ بسیار ازیں معنی حیرت روی داد + از برای خدا خود متوجہ مہمات شوند۔ و یک یک را در خلوت طلب داشتہ بزبان خود دلاسا نمایند + و اگر از کسی لغزشی رود۔ اغماض نظر فرمایند + گروہا گروہ خلق خاصہ بزرگ منصبان و خدمت گزاران نزدیک را پایہ بند احسان کردن و سرمایۂ دل بدست آوردن چند چیز است۔ انعام اگر مقتضای وقت کم باشد۔ پنہان دادن۔ و اگر نہ بہ علانیہ۔ از خلعت و اسپ و زر و جز آں۔ و الوش دادن۔ و نشاندن در مجلس و سخن فرمودن و نزدیک ایستادہ کردن و منصب افزودن۔ و جاگیر دادن۔ و بہ التفات یاد کردن و بہ منازل مردم رفتن۔ و پیشکش ناگرفتن از تنگدستان + برخی باشند۔ کہ جمیع اینہا بہ نسبت آں ظاہر باید فرمود + و بعضی چندی را در خور ایں امور بہنگام فراخی نباید انداخت۔ و دولتمندان کار آگاہ بیک قاب طعام چندیں نیکواں را بدام کشیدہ اند + و دیگر بچندی از خاصان کہ بہ راستی و درستی امتیاز داشتہ باشند۔ باید فرمود۔ کہ احوال را بی ملاحظہ در خلوت بعرض رسانند + و واقعات بابری در نظر دارند۔ و آں بر بشت و روش پیش نہاد ہمت باشد۔ و ہموارہ نیایش گری بدرگاہ ایزدی نمایند۔ خاصہ سحرہا + و از درویشان گنج نشیں استمداد نمودن۔ چنانچہ بہ عقل روز افزوں و بخت بیدار از کیفیات

گزرانیده اند - از خواب اوّلِ روز ہم بگزرند + یقین من است - کہ اینہا بر خاطرِ معانی مے گزرد - لیکن بمقتضاے خیر اندیشی بے تابانہ آنچہ معقول میداند - معروض میدارد - سرہ کردن کارِ ایشان است + دولت و صحّت و بہجت روز افزوں باد!

بہ شاہزادۂ عالمیاں دانیال

عرضداشتِ خیرخواہِ حقیقی ابوالفضل

ہموارہ خیریّتِ صوری و معنوی و دولتِ ظاہری و باطنئِ آں نو بادۂ گلشنِ اقبال را از ایزدِ توانا مے خواہد - و آں را شادابئِ دولتِ جاوید طرازِ شاہنشاہی مے داند - اُمید کہ آوازۂ ہوشیار خرامی و کار شناسی و قدر دانی و معدِلت دوستئِ آں بخت بیدار سعادت آموزِ روزگار عطر آمیز و نشاط افزا گردد + ظاہر است - کہ گرامی اوقات را قسمت فرمودہ باشند - و ہر قسمے را بنا گزیر و بایستِ آں آباد ساختہ - بہ خود ہماں قدر پرداختن شایستگی دارد - کہ پیکرِ استخوانی منتظم باشد - برخے از خلاصۂ اوقات در پاسبانئِ خلائق گزرد - و در معنی آں نیز کارِ خویش ساختن است - لیکن ہر کس چنیں آشکارا را از خوابیدگی نہ فہمیدہ + توقّع دارد - کہ در شبا روز لختے بشنودنِ داستانہاے ہوش افزاے پاستانیاں نامزد فرمایند -

کتاب بسیار و افسانہ بے شمار است - ہماں باید شنید - کہ بکار آید - برائے عبرت پذیری و طرز دانی شاہنامہ و واقعاتِ بابری و کلیلہ دمنہ را بشنوند - نہ شنوائے کہ کلانان آں را سرمایۂ خواب دانند - بل برائے آنکہ سر رشتۂ نیک و بد بدست افتد - و رہزنانِ درونی و بیرونی چہرہ دستی نمایند - اخلاقِ ناصری و جلالی و نصفِ اخیرِ کیمیاے سعادت را مقصود انگاشتہ اندک یاد گیرند - و مثنوئ مولوے معنوی و حدیقہ و جامِ جم در محفلِ ہمایوں باشد + دولت و صحت و بہجت روز افزوں باد!

بہ شیخ مبارک

بہ موقفِ عرضِ مقدسِ حضرتِ قبلہ گاہی - ملاذی - امید گاہی دامت برکاتہٗ! مے رساند + الحمد للہ و المنۃ کہ مفاوضاتِ قدسیۂ آں قبلۂ خدا آگاہاں در حینِ مصیبتِ صبر کش و فجیعتِ عقل برہم زن مرۃً بعد اخرٰے مراسمِ موعظت بل لوازمِ طبابت بہ تقدیم رسانندہ ایں سرگردانِ بادیۂ وجود را بہ دامنِ صبر بل رضا آوردند - امید کہ بتوجہِ اشرف و اقدس بہ نزہت گاہِ تفویض و تسلیم نیز خرامش شود + اللہ تعالےٰ ذاتِ الکمالاتِ آں پیشوائے خدا شناساں را دریں نشاے صوری بسیار داراد! و ما بیمارانِ صورت و معنی را پذیرائے نصائح ارجمند ساختہ صحتِ ظاہری و باطنی روزی گرداناد! و آنچہ در ہر باب ایما مے شود - در انجاحِ آں سعادتِ خود مے داند +

به زین خاں

گرامی نامه که نامزدِ ایں نخیر اندیش شُده بُود - از وُرودِ آں مسرت اندوختت + و آنچه بباِیستِ وقت اِستعلام رفته - نصیحت کردن را شرطِ اوّل مُهذّب ساختنِ خوُد است - و تحقیقِ ایں شرط در دو چیز مُنحصِر - یکے دانستن - دوُم کار بستن - و بسا وقت نفسِ امّاره از دانستنِ نیک و بد در اِشتباهِ کردارِ نیک مے اُفتد - و مے داند که چنانچه دانائے دقائقِ اُمُور است - توفیقِ عملهائے شایسته نیز یافته + در سوالفِ ایّام که به نگارشِ نامها کمتر پرداخته - بواسطهٔ فوتِ ایں شرط بُوده - و اگر نه من نفُورِ هستی را که مُستعجل رفتنم - کجا در اندیشه مے گزرد - که از دوستانِ حقیقی حق را باز دارم - که خاطرِ شاں آزرده نشود + و آنکه از گفتنِ حق بر هم خوُرد - شایانِ دوستی نیست - و دریں مُفاوضت که کلمهٔ چند نوِشتم - نه آنست - که آں را پند و اندرز نام نهاده باشم - حاشا ثُمّ حاشا - ایں را از قِسمِ دانشگیئ خود درمیاں آوردن و متاعِ خوُد را سره کردن مے داند - از افزُونئ اِخلاص و دُرُستئ نیّت آں کلماتِ فهمیدهٔ خوُد به آں نکته سنجِ خرد پرور نگاشته بُود - الحمدُلله که بعیارِ آں خرد مشرب پسندیده آمد + و آنکه به قاسم خاں بزرگ منشانه محبت داشته دِلش بدست آورده اند - عیارِ نیک نهادئِ خویشتن را خاطرِ نشانِ دوست و دُشمن گردانیده اند + شکرِ دیگر آنکه گمانِ خوبی .پایهٔ .یقین

رسیدہ آفریں گر فہم خود است + ہمہ عالم ملائم و مطبوع را بہمہ بہا خریدار است۔ گزیدہ مرد آن است کہ نا ملائم را خریداری کند ۔ و اگر ایں میسر نشود۔ متغیر نشدن و بہ کشادہ پیشانی در خوردن + ہر بخت بلندے کہ در سر انجام ایں نشاء بریں فرمودۂ لسان الغیب عمل کند۔ بیت

آسایش دو گیتی تفسیر ایں دو حرفست
با دوستاں تلطف با دشمناں مدارا

ہرگز غم نا روائے مقصود پیرامون حال او نگردد۔ امید کہ ایں گزیں روش بہ ہمیں وجہ ہم آغوش آں دوربیں باشد + در باب حقیقت اندوز صداقت منش خواجہ شمس الدین خافی نوشتہ بودم و بازمے نویسم ۔ کہ چوں ایشاں آنجا اند۔ احتیاج بودن او نماندہ باشد ۔ و در درگاہ ازیں چنیں راستے و درو شتے ناگزیر + اگرچہ صحبت امثال ایں مردم در لباس تعلق بغایت مغتنم است ۔ اما اولیاے دولت را نظر در کار صاحب و ولی نعمت مے باشد۔ ہر چند خواجہ راضی باشد ۔ ما را بحق کار است ۔ گو خواجہ راضی مباش + دہم ماہ بہمن سنۂ سی و ہفت نگارش یافت +

بہ شیخ ابو الخیر

ہمگی اندیشہ در خدمت گیہاں خدیو داشتہ در فراہم آوردن شایستہ خوہا بیداری نمایند + و در تحصیل خواہشہاے زمانی

و بر آمدِ مقاصدِ صوری ہرگز با ہیچکس لجاج نکنند - کہ کار سازِ حقیقی چنانچہ باید - بہ ظہور مے آرد - لیکن اہلِ تعلق را نفقتے دل باشباب نہادن ناگزیر - امّا تدبیرِ خود را بجز حفظِ ظاہری چیزے نشمرند - و چشمِ دل بر نیرنگئ تقدیر کشایند + و آں قدر کہ در حوصلۂ فرصت گنجد - از علم و عمل بہرہ بر گیرند - و بخدا جویاں رسیدہ نیایش نمایند و ہمت خواہند +

بہ شیخ ابو البرکات

اے برادر! عمدۂ کار و خلاصۂ عمل در دین و دُنیا و در صورت و معنی از خواہشِ فضول و غضب نا مقبول خود را دور داشتن است - کہ جمیع برگزیدہائے الٰہی کہ بدرجۂ قبول رسیدند - ازیں جہت است + ہوشیاری و تغافل از زلّاتِ ارباب جرائم لازم داند + و بُرد باری و حوصلۂ فراخ را نگاہبانی کند - و ہر کارے کہ کند - بے تامّل نکند + و مادام کہ اندیشۂ درشت ننماید - و نیک و بدِ آنرا بدیدۂ دُور بیں نہ بیند - و بہ دانایاں مشورت ننماید - در ہیچ کارے شتاب زدگی نکند - و از اعتباراتِ دُنیوی و اُخروی از جا نرود + دُنیا و ہجومِ مردم بادہ ایست کارش غفلت افزائی و ہوش ربائی +

بہ شیخ ابو الخیر

برادرِ گرامی موفّق باشد! الحمد للہ - کہ آں برادر

نوشتہ بود - کہ لختے فہمیدہ تسلیئے خویش نمود + بابا! ہمہ جوش و خروش و اندوہ و شادی از نقصانِ بشریّت است۔ در بارگاہِ عبودیّت گنجایش ندارد + و ہمہ خیر محض است۔ و جاےِ سپاس گزاری + خوشحالی - سبکسری و اندوہ گران جانی است + درِ انیچہ نوشتہ شد +

بہ شیخ ابوالخیر

در مطالعۂ رقیمۂ آں برادر بجاں برابر مسرّت رُوداد۔ ہموارہ بعافیت باشند! و در دوامِ خدمتِ حضور و لوازم شعور آں چناں باشند - کہ ہرگاہ بالمشافہہ و بالمکاتبہ حرفے دریں باب گویند یا نویسند - از قسم تاکیدِ احتیاطی باشد نہ تاکیدِ رسمی + در مشقّات و تردّدات نفسِ خود را معتاد ساختہ مطمئن شوند - تا مقاصدِ صوری و معنی در کنار افتد۔ کہ تن پرور بجائے نرسد - و متاثر از حوادثِ شدائد را رتبۂ بلند نیاید + خردمندِ کار شناس را چوں دیدۂ اقبال کشودہ گردد - سراسر فاعلِ ہمہ چیز جز جلّ جلالہٗ نداند + و چوں داند - کہ کنندۂ ایں قدیر خبیر رحیم است - ہر گرفتے کہ از روےِ طبیعتِ بشری باشد۔ منہضم شدہ جاےِ تشتّت مسرّت و خرسندی بہم رسد + اللّٰھم ارزقنا ہا چہ نویسد + العاقبۃ بالعافیۃ!

بہ آصف خاں

در قضایاےِ مصائبِ ناگزیر حرفِ صبر گفتن ؏

تحسین آں نمودن یا نا ستودہ گیئے بے صبری ادا کردن و درآں بہ مقدمات عقلی و نقلی التجا بردن پُر مکرر است +
و حرف خردمندی و زیرکی با مثل شما مردم کہ از فہم و فطرت بہرہ ورید - چگونہ گویم ؟ نمے خواست - کہ بہ نامہ ہم بارادۂ تسلئیے خاطرِ بجزع شتافتہ نماید - کہ با آنکہ خود را بہ تکلف و رسوم مترسماں در آوردن فعل عبث کردن است - لیکن چہ کند - در مدینہ بودن صد بلا پیش مے آرد - ایں ہم یکے از آں شمردہ کلمۂ چند نوشت +
اللہ تعالے بہ سر تکوین و ایجاد رساناد ! العاقبۃ بالخیر +

بہ سلالۃ الکرام حکیم ہمام نوشتہ

ایں درد نامہ ابہت روز افزوں از ابو الفضل مبارک بسوے بابِ گرامی ہمام - نہ حکیم ہمامے کہ بہ دقائق حکمی و رقائق علمی موصوف بودہ یگانۂ ایں روزگار است - و نہ حکیم ہمامے کہ منظورِ انظارِ عواطفِ شاہنشاہی بودہ بہ رسم رسالت بہ حاکم توران زمیں رفتہ است - و نہ حکیم ہمامے کہ پسرِ علامۃ الورے مولانائے عبد الرزاق گیلانی بودہ سرآمدِ دانایانِ عراق و عجم است - و نہ حکیم ہمامے کہ برادر عزیز جالینوس الزمانی حکیم ہمام ابو الفتح بودہ محبوب القلوب ایں دیار است - و نہ حکیم ہمامے کہ مصاحب رسمے یازدہ سالہ ایں راقم است - و نہ حکیم ہمامے کہ ایں حیرانِ دبستانِ خرد را از مترسمانِ روزگار شمردہ در حاشیۂ مکتوب در ارباب رسم

مُتمسک دارد۔ بل حکیم ہمامے کہ جمیع مراتب مذکورہ را سیر فرمودہ در تنگنائے سویدائے خاطرِ دانائے خفایائے اسرارِ تعبّد بل پذیرائے اعلائے انوارِ تجرّد شدہ بطرزِ محبّیت در رتبہ و بہ طورِ محبوبیّت در مرتبہ جلوہ گر است۔

رباعی

ہر ساعتم اندروں بجوشد خوں را
آگاہئے نیست مردمِ بیروں را
اِلّا آنکس کہ روے لیلی دیدہ است
داند کہ چہ درد مے کشد مجنوں را

مے خواستم کہ شطرے از مخادعاتِ نفس و مجادلاتِ طبع رنوشتہ ماتمِ خود دارم۔ لیکن در نظرِ ثانوی آلودگئ شوائبِ رعونت نگذاشت۔ کہ ایں شیوان نماید۔ پس ہماں بہتر کہ لب شکایت بستہ بہ شکرِ مقدور زبانِ کوتاہ را دراز سازد + اَے برادر! اوّلاً شکرِ صحبتِ فیض منقبتِ حکیم الٰہی کہ دِلش از تعلّقاتِ رسمیہ تخفیف یافتہ بدردِ معنوی کہ صحّتِ نفس الامری ہماں تواند شد۔ مملوّ است۔ مے گوید۔ کہ آں برادر یقیں تصوّر نماید۔ کہ در روزگارِ آدمیّت و در شہرِ مردمی ایں طور صحبت از مغتنماتِ عظمےٰ است۔ فکیف در روزگارِ ما + ثانیاً آنکہ خاطرِ فیض مظاہرِ حضرتِ ظلِّ الٰہی از جمیع اطراف و اکنافِ ممالکِ محروسہ جمع بودہ آمادۂ عزیمتِ توراں زمین است۔ و خاطرِ بو الہوس مشتاق بہ سیرِ آں حدود۔ لیکن مے داند۔ کہ بمقتضائے الخیر فیما صنع مخرومۂ صُلح نامۂ کہ پسندِ خاطرِ اقدس تواند بود۔ بما آوردند۔

و ایں عزیمت بر طرف شدہ عنانِ توجہ بہ تسخیرِ جزائرِ فرنگ منصرف مے شود + بارے ہر چہ شود - زود تر شود - کہ خاطرِ متردد خوب نمے باشد + زیادہ ازیں رشحاتِ اِملا نمے کند - و خود را و شما را تصدیع نمیدہد + ہفدہم ذی القعدہ سنۂ نہ صد و نود و پنج - در لاہور رقمی شد +

اللہُ اکبر - خیر اندیشِ نیکوکار آں تواند بود - کہ رحمتِ عامۂ ایزدی را مخصوصِ طائفۂ ندانستہ خود را از آلایشِ خواہش پاک داشتہ بر مسندِ تسلیم نشستہ تفویضِ کل نماید + و ازآں فرو تر آں دولتمندے بود - کہ بزمِ دوستی با دوست و دشمن و خویش و بیگانہ آرایَد + و ازیں کمتر آں بختِ بلندے تواند بود - کہ اگر بہ نزہت سرائے محبت نتواند رسید - بارے بہ فلاورزئے بختِ خدا داد بر بساطِ عزتِ رضا رسیدہ بخاطرے کشادہ پیشانی خوشنودئے خدا رضامندئے خود داند + وازیں پست تر آں نیک ذاتے تواند بود - کہ اگرچہ رحمتِ شاملۂ الٰہی را مخصوصِ گروہے ساختہ است - لیکن از رد و طعنِ مخالف آرمیدہ صلحِ کلی درمیاں دارد + و ازیں کمتر آں سعادتمندِ سادہ لوح تواند بود - کہ ہر چند بہ دولت سرائے محبتِ کل و نزہت سرائے رضائے کل و دارُ الامنِ صلحِ کل نرسیدہ است - امّا روشے کہ از راہِ عقلِ ناقص یا تقلیدے کار بل آوردہ اند - بے مداخلۂ ریا نیک و بدِ آں روش را

مردانہ اِمتِثال و اِجتناب مے نماید + و مراتب ایں
چہار طبقۂ گرامی چوں مدارج آں ظلوم و جہول کہ منزلِ
او فرو تر ازیںہا ست۔ از پایۂ اِحصا بیروں و از حیطۂ
بیاں افزوں است +

اللہُ اکبر۔ ابو الدُّنیا آں پست فطرتے است اکمہ
کہ عجوزۂ بد روے دُنیا را عروسِ زیبا شناسد۔ لیکن
از آنجا کہ بہ مشامِ جانِ او از دولتخانۂ ہمت نسیمے
رسیدہ است۔ چنانچہ در اقبالِ ایں نامرد قریب از جاے
اطمینان و مقامِ آرام نرفتہ کامیاب خرسندی و شادمانی
نے گردد۔ در اِدبارِ ایں بیوفاے دوست کُش دشمن
نواز پایمالِ اندوہ و لگدکوبِ غم نمے شود + ابنُ الدُّنیا
آں بے یار دانشے است کور باطن کہ در آمد شدِ ایں
پیرِ فرتوتِ بے حقیقت ناداں برادرِ دانا افگن خسران
زدۂ شادی و ماتم است۔ نہ در حصولِ لذّاتِ ایں شرابِ
فنا اِنتہا شکمِ حوصلۂ شادیئے او سیر۔ و نہ نفسِ
آرزوے او در نشیمنِ آرام۔ و نہ در اِنعدام ایں
نیستِ ہست نما معدۂ ماتمِ روزگارِ او پُر و پاے
خواہشِ او لنگ + و عبدُ الدُّنیا آں بے سعادتے
است کہ با فراہم آوردگیٔ رنیزگیہاے سابق در حصولِ
مقاصدِ میاں تہیٔ ایں نشاءِ صورت کہ گویا شتۂ
خرد پروران و مردودِ روشن ضمیران است۔ از شاہراہِ
راستی و درستی اِنحراف مے ورزد۔ امّا در دفعِ مکارہِ
ایں جہانِ مزوّر از جادۂ طریق منحرف شدہ دست

بدامنِ مکر و حیله زده نجاتِ خود را مے جوید + امّة الدّنیا
آں بے دولتے است - که با فنونِ بدی و بد کرداری
که سمتِ ذکر یافت - یکبارگی از راهِ راست و درشت
کرداری یک سو شده در جلبِ ملائم و دفعِ مضار در
مراتبِ شوری و مدارجِ ماتمی گریوهٔ مهلکِ گرد برزت
قطع نموده کمر بستهٔ مکر و خدیعت است + در مهر ماه
سنهٔ سی و شش از دل بزبانِ قلم آمده +

فائده - بر مستبصرانِ هوش افزا پوشیده نماند - که
مقصدِ اعلی و مطلبِ اسنیٰ دریافتِ ذات و صفاتِ ایزدی
است جلّ جلالهٗ - و جویندگانِ این گوهرِ بے بها دو گروه
اند - گروهے به کشف و شهود دستِ همّت بدامنِ مقصود
زده اند - و طائفهٔ بوسیلهٔ جمیلهٔ دلیل و برهان بر شدّهٔ
علیاے این مقصدِ ارجمند بر آمده کامیابِ دانائی گشته اند +
فرقهٔ اولے اگر بوجودِ نبی گرویده اند - آں جماعت را
صوفیه گویند - و اگر نه حکماے اشراقیّه خوانند - و طائفهٔ
اخرے اگر نبی را اعتقاد دارند - متکلّمین نامند - و الّا
حکماے مشائین دانند + این خلاصهٔ تحقیق است - که
سیّدِ جرجانی در حاشیهٔ مطالع از محقّقینِ قدما نقل
مے فرماید + الٰہی آنچه مرضیّ تست - بداں ہدایت فرما
نمیقهٔ ابو الفضل بنِ مبارک عفی عنهما +

الله اکبر - مهتدی نشده راهِ هدایت نشناختن دیده وری
را بکوری فروختن است - یا آرمیدهٔ کنجِ خویشتن را
به بے انسانی دست و گریباں داشتن + دانستهٔ خود گفتن

ہرزہ کاری - و نا یافتۂ خود را بیان کردن بے خبری -
بخموشی حرف سرا گشتن دکانداری + اے جویاے راہِ معاملہ !
با مستعدِ خطاب چہ احتیاج کہ مقدماتِ معنوی کہ مخدراتِ
قدسی اند - درمیان آرد - و با بے استعداد خود چرا ازین
مقام حرفے زند - و نا محرم را در خلوت سراے سلطانی
راہ دہد + آگاہ دل باش ! اگر شناساے معرفت و
آشناے حقیقت گشتۂ - یعنی قطرۂ از دریا و ذرۂ از
ریگِ بیابان بدست افتادہ - منصبِ دربانی یافتہ کمربستۂ
پاسبانی باش ! وگرنہ پا از اندازہ بیروں منہ و بیہودہ
مخروش - کہ مبادا نوحۂ دل آزارِ تو بآستانِ خاقانی رسد +
نوزدہم صفر سنۂ ہزار مرقوم شد +

اِنتخاب از دیوانِ سعدی

در حمدِ خداے عزّ و جلّ

فضلِ خداے را کہ تواند شمار کرد
یا کیست آنکہ شکرِ یکے از ہزار کرد
آں صانعِ لطیف کہ بر فرشِ کائنات
چندیں ہزار صورتِ الوان نگار کرد
ترکیبِ آسمان و طلوعِ ستارگاں
از بہرِ عبرتِ نظرِ ہوشیار کرد
بر آفرید و بحر و درختان و آدمی
خورشید و ماہ و انجم و لیل و نہار کرد
الوانِ نعمتے کہ نشاید سپاس گفت
اسبابِ راحتے کہ ندانم شمار کرد
آثارِ رحمتے کہ جہاں سر بسر گرفت
احمالِ منتے کہ فلک زیرِ بار کرد
مسمارِ کوہسار بہ نطعِ زمیں بدوخت
تا فرشِ خاک بر سرِ آب استوار کرد
اجزاے خاکِ مردہ بہ تشریفِ آفتاب
بستان و میوہ و چمن و لالہ زار کرد

ابر آب داد بیخ درختانِ تشنہ را
شاخ برہنہ پیرہنش نَو بہار کرد
چندیں ہزار منظرِ زیبا ربیا فریبد
تا کیست کو نظر ز سرِ اعتبار کرد
توحید گوے او نہ بنی آدم اند و بس
ہر بلبلے کہ زمزمہ بر شاخسار کرد
شکرِ کدام فضل بجاے آورد کسے
حیران بماند ہر کہ دریں افتکار کرد
گوئی دوام روح کہ در کالبُد درمید
یا عقلِ ارجمند کہ با روح یار کرد
لال است در دہانِ بلاغت زبانِ وصف
از غایتِ کرم کہ نہاں آشکار کرد
سر چیست تا بطاعتِ او بر زمیں نہیم
جاں در رہش دریغ نباشد نثار کرد
اے قطرۂ منی سرِ بے چارگی بنہ
کابلیس را غرورِ منی خاکسار کرد
بخشندۂ کہ سابقۂ فضل و رحمتش
ما را بہ حُسنِ عاقبت اُمیدوار کرد
پرہیزگار باش کہ دادارِ آسماں
فردوس جاے مردمِ پرہیزگار کرد
نا بُردہ رنج گنج مُیسّر نمے شود
مزد آں گرفت جانِ برادر کہ کار کرد
ہر کو عمل نکرد عنایت اُمید داشت

دانہ نکرد ابلہ و دخل انتظار کرد
دارُ القرار خانۂ جاوید آدمی است
این جائے رفتنشت نشاید قرار کرد
چند استخوان کہ ہاونِ دورانِ روزگار
خردش چنان بکوفت کہ خاکش غبار کرد
ظالم بمرد و قاعدۂ زشت ازو بماند
عادل برفت و نامِ نکو یادگار کرد
بے چارہ آدمی چہ تواند بسعی کرد
چون ہرچہ بودنیست قضا کردگار کرد
او پادشاہ و بندۂ نیک و بد آفرید
بدبخت و نیک بخت و گرامی و خوار کرد
سعدی بہر نفس کہ بر آورد در سحر
چون صبح در بسیطِ زمین انتشار کرد
ہر بندۂ کہ خاتمِ دولت بنامِ اوست
در گوشِ دل نصیحتِ او گوشوار کرد
بالا گرفت و خلعتِ والا امید داشت
ہر شاعرے کہ مدحِ ملوک اختیار کرد
شاید گر التفات کند خلعتِ مزید
سعدی کہ شکرِ نعمتِ پروردگار کرد

در صفتِ ربیع

باندادان کہ تفاوت نکند لیل و نہار
خوش بود دامنِ صحرا و تماشائے بہار

صُوفی از صَومعہ گو خیمہ بزن در گلزار
وقت آں نیست کہ در خانہ نشینی بیکار
کوہ و صحرا و درختاں ہمہ در تسبیح اند
نہ ہمہ مستمعاں فہم کنند ایں اسرار
بُلبُلاں وقتِ گُل آمد کہ بنالند از شوق
نہ کم از بُلبُلِ مستی تو بنال اے ہشیار
آفرینش ہمہ تنبیہِ خُداوندِ دِل است
دِل ندارد کہ ندارد بہ خُداوند اِقرار
ایں ہمہ نقشِ عجب بر در و دیوارِ وُجُود
ہر کہ فکرت نکُند نقش بُوَد بر دیوار
خبرت ہست کہ مُرغانِ چمن مے گویند
کآخر اے خُفتہ سر از بالشِ غفلت بردار
ہر کہ امروز نہ بیند اثرِ قُدرتِ او
غالِب آنست کہ فرداش نہ بیند دیدار
تا کے آخر چو بنفشہ سرِ غفلت در پیش
حیف باشد کہ تو در خوابی و نرگس بیدار
کہ تواند کہ دِہد میوۂ رنگیں از چوب
یا کہ داند کہ برآرد گُلِ صد برگ از خار
وقت آنست کہ دامادِ گُل از حجلۂ غیب
بدر آید کہ درختاں ہمہ کردند نثار
آدمی زادہ اگر در طرب آید چہ عجب
سرو در باغ برقص آمدہ و بید و چنار
باش تا غنچۂ سیراب دہن باز کُند

باد داماں چو سرِ نافۂ آہوے تتار
مژدگانے کہ گل از غنچہ بروں مے آید
صد ہزار آنچہ ریزند عروسانِ بہار
باد گیسوے عروسانِ چمن شانہ کند
بوے نسرین و قرنفل ببرد در اقطار
ژالہ بر لالہ فرود آمدہ ہنگامِ سحر
راست چوں عارضِ گلگونِ عرق کردۂ یار
باد بوے سمن آورد و گل و سنبل و بید
درِ دکاں بچہ رونق بگشاید عطار
خیری و خطمی و نیلوفر و بستاں افروز
نقشہاے کہ در او خیرہ بماند ابصار
ارغواں ریختہ بر درگہِ خضراے چمن
ہمچناں است کہ بر تختۂ دیبا دینار
این ہنوز اولِ آثارِ جہاں افروزیست
باش تا خیمہ زند دولتِ نیسان و ایار
شاخہا دخترِ دوشیزۂ باغ اند ہنوز
باش تا حاملہ گردند بالوانِ ثمار
عقل حیراں شود از خوشۂ زرّینِ عنب
وہم عاجز شود از حقّۂ یاقوتِ انار
بندہاے رطب از نخل فرود آویزند
نقش بندانِ قضاؤ قدرِ شیریں کار
تا نہ تاریک شود سایۂ انبوہِ درخت
زیرِ ہر برگ چراغے بنہد از گلنار

سیب را ہر طرفے دادہ طبیعت رنگے
ہم بدانگونہ کہ گلگونہ کند روے نگار
شکلِ امرود تو گوئی کہ بشیرینی و لطف
کوزۂ چند نبات است معلق بر بار
حشوِ انجیر چو حلوا گرِ صانع کہ ہمے
حبِ خشخاش کند در عسلِ شہد بکار
آب در پاے ترنج و بہ و بادام روان
ہمچو در پاے درختانِ بہشتی انہار
گو نظر باز کن و خلعتِ نارنج ببیں
اے کہ باور نکنی فے الشجرِ الاخضرِ نار
پاک و بے عیب خدائے کہ بتقدیرِ عزیز
ماہ و خورشید مسخر کند و لیل و نہار
پادشاہی نہ بہ دستور کند یا گنجور
نقش بندی نہ بہ شنگرف کند یا زنگار
چشمہ از سنگ بروں آرد و باراں از میغ
انگبیں از مگس نحل در از دریا بار
گرچہ بسیار بگفتیم دریں باب سخن
اندکے بیش نگفتیم ہنوز از بسیار
تا قیامت سخن اندر کرم و رحمتِ او
ہمہ گویند و یکے گفتہ نیاید ز ہزار
نعمتت بار خدایا ز عدد بیروں است
شکرِ انعام تو ہرگز نکند شکر گزار
ایں ہمہ پردہ کہ بر کردۂ ما مے پوشی

گر به تقصیر بگیری نگزاری دیّار
نا امید از در لطف تو کجا شاید رفت
تاب قهر تو نداریم خدایا زنهار
فعلهاے که ز ما دیدی و نه پسندیدی
بخداوندئے خود پرده بپوش اے ستّار
سعدیا راشت رواں گوے سعادت بردند
راشتی کن که به منزل نرسد کج رفتار
حیف از عمر گرانمایه که در لهو برفت
یا رب از هرچه خطا رفت هزار استغفار
درد پنهاں بتو گویم که خداوند منی
یا نگویم که تو خود مطّلعی بر اسرار

در مدح انکیانو

بس بگردید و بگردد روزگار
ایکه دستت میرسد کارے بکن
ایں که در شهناها آورده اند
تا بدانند ایں خداوندان ملک
ایں همه رفتند و ماے شوخ چشم
ایکه وقتے نطفه بودی در شکم
مدّتے بالا گرفتی تا بلوغ
همچنیں تا مرد نام آور شدی
آنچه دیدی بر قرار خود نماند
دیر و زود ایں شکل و شخص نازنیں

دل بدنیا در نه بندد هوشیار
پیش از آں کز تو نیاید هیچ کار
رستم و اسکندر و اسفندیار
کز پسے خلق است دنیا یادگار
هیچ نگرفتیم از ایشاں اعتبار
وقت دیگر طفل بودی شیر خوار
سرو بالائے شدی سیمیں عذار
فارس میداں و مرد کارزار
و آنچه بینی هم نماند بر قرار
باد خواهد برد خاکش را غبار

گل نخواهد چید بیشک باغبان ور نچیند خود فرو ریزد ز بار
این همه هیچ است چون می‌بگذرد تخت و بخت و امر و نهی و گیر و دار
نام نیکو گر بماند ز آدمی به که زو ماند سرای زرنگار
سال دیگر را که می‌داند حساب تا کجا رفت آن که با ما بود پار
خفتگان بیچاره در خاک لحد خفته اندر کلهٔ سر سوسمار
صورت زیبای ظاهر هیچ نیست ای برادر سیرت زیبا بیار
هیچ می‌دانی خرد به یا روان من بگویم گر بداری استوار
آدمی را عقل باید در بدن ورنه جان در کالبد دارد حمار
پیش از آن کز دست تو بیرون برد گردش گیتی زمام اختیار
گنج خواهی در طلب رنجی ببر خرمنی می‌بایدت تخمی بکار
چون خداوندت بزرگی داد و حکم خرده از خردان مسکین در گذار
چون زبردستیت بخشید آسمان زیردستان را همیشه نیک دار
عذر خواهان را خطاکاری ببخش زینهاری را بجان ده زینهار
شکر نعمت را نکو می‌کن که حق دوست دارد بندگان حق گزار
لطف او لطفیست بیرون از حساب فضل او فضلیست بیرون از شمار
گر به هر موئی زبانی باشدت شکر یک نعمت نگوئی از هزار
نام نیک رفتگان ضایع مکن تا بماند نام نیکت بر قرار
ملک بانان را نشاید روز و شب گاهی اندر خمر و گاهی در خمار
کام مسکینان و درویشان برآر تا همه کامت برآرد کردگار
با غریبان لطف بی اندازه کن تا برندت نام نیکی در دیار
زور بازو داری و شمشیر تیز گر جهان لشکر بگیرد غم مدار
از درون خستگان پرهیز کن وز دعای مردم پرهیزگار
منجنیق آه مظلومان به صبح سخت گیرد ظالمان را در حصار

با بداں بد باش و با نیکاں نکو
جاے گل گل باش و جاے خار خار

دیو با مردم نیامیزد مترس
بل بترس از مردمانِ دیو سار

ہر کہ دد یا مردم بد پرورد
دیر و زود از جاں بر آرندش دمار

اے کہ داری چشمِ عقل و گوشِ ہوش
پندِ من در گوش کن چوں گوشوار

نشکنند عہدِ من الّا سنگدل
نشنود قولِ من الّا ہوشیار

پادشاہاں را ثنا گویند و مدح
من دعائے مے کنم درویش وار

سعدیا چندانکہ مے دانی بگوے
حق نشاید گفتن الّا آشکار

ہر کرا خوف و طمع در کار نیست
از خطا باکش نباشد وز تتار

دولتِ نوئینِ اعظم شہریار
باد تا باشد بقاے روزگار

خسروِ عادل امیرِ نامور
انکیانو سرورِ عالی تبار

منتہا سعدی سپاسِ نعمتت
کے تواند گفت وچوں سعدی ہزار

یا رب اندر کارِ ما کن یک نظر
پیش از آں کز ما نیاید ہیچ کار

در مدحِ ترکاں خاتونِ کرمانی

اے پیش از آں کہ در قلم آید ثناے تو
واجب بر اہلِ مشرق و مغرب دعاے تو

درویش و پادشاہ ندانم دریں زماں
الّا بزیرِ سایۂ ہمچوں ہماے تو

نوشیروان و حاتمِ طائی کہ بودہ اند
ہرگز نبودہ اند بعدل و سخاے تو

منشور در نواحی و مشہور در جہاں
آوازۂ تعبّد و خوف و رجاے تو

گر آسماں بداند قدرِ تو بر زمیں

در چشمِ آفتاب کشد خاکِ پایے تو
اسلام در امان و ضمانِ سلامت است
از یُمنِ ہمّت و قدم پارسایے تو
خلق از جزایے خَیرِ تو کردن مُقصِر اند
پروردِگارِ خلق تواند جزایے تو
شُکرت مُسافِراں کہ بآفاق مے برند
گر بر فلک رسد نرسد بر عطایے تو
تیغِ مُبارِزاں نکُند در دیارِ خصم
چنداں اثر کہ ہمّتِ کشور کُشایے تو
بد بخت نیست در ہمہ عالم باتفاق
اِلّا کسے کہ رُوے بتابد ز رایے تو
اَے در بقایے عُمرِ تو خیرِ جہانیاں
باقی مباد ہرکہ نخواہد بقایے تو
خاص از برایے مصلحتِ عام دیر سال
بنشیں کہ مِثلِ تو نہ نشیند بجایے تو
آں چیست در جہاں کہ نداری تو از مُراد
تا **سعدی** از خُدایے دنخواہد برایے تو
تا آفتاب مے رود و صُبح مے دمد
عائد بخیر باد صباح و مسایے تو
یا رب رِضایے او تو برآور بفضلِ خویش
کو رُوز و شب نمے طلبد جز رِضایے تو

مرثیۂ فخر الدین ابوبکر در چہار بند

بندِ اوّل

غریباں را دل از بہرِ تو خون است　　دلِ خویشاں نمے دانم کہ چون است
عنانِ گریہ چوں شاید گرفتن　　کہ از دشتِ شکیبائی بروں است
مگر شاہنشہ اندر قلبِ لشکر　　نمے آید کہ رایت سر نگون است
دگر سبزی نروید بر لبِ جوے　　کہ آبِ چشمہا عنّاب گون است
دگر خونِ سیاوشاں بود رنگ　　کہ باراں بیشتر سیلابِ خون است
شکیبائی مجوے از جانِ مہجور　　کہ بار از طاقتِ مسکیں فزون است
سکوں در آتشِ سوزندہ گفتم　　نشاید کرد درماں ہم سکون است
کہ دنیا صاحبے بد عہد و خونخوار　　زمانہ مادرے بے مہر و دون است
نہ اکنوں است با ما جورِ ایام　　کہ از دورانِ آدم تا کنون است
نمے دانم حدیثِ نامہ چون است　　ہمے بینم کہ عنوانش بخون است

بندِ دوم

بزرگاں چشم و دل در انتظارند　　عزیزاں وقت و ساعت مے شمارند
غلاماں در و گوہر مے فشانند　　کنیزاں دشت و ساعد مے نگارند
ملک خان و میاق و بذر ترخاں　　بہ رہوارانِ تازی بر سوارند
کہ شاہنشاہِ عادل سعدِ بوبکر　　بہ ایوانِ شہنشاہی در آرند
حرم شادی کناں بر طاق و ایوان　　کہ مروارید بر تاجش ببارند
زمیں مے گفت عیشِ خوش گزاریم　　ازاں پس آسماں گفت ار گزارند

امیدِ تاج و تختِ خسروی بود — ازیں غافل کہ تابوتش در آرند
چہ شد پاکیزہ رویانِ حرم را — کہ بر سر کاہ و بر زیور غبارند
نشاید پارہ کردن زیور و روے — کہ مردم تحتِ امرِ کردگارند
ولیکن با چنیں داغِ جگر سوز — نمے شاید کہ فریادے ندارند
بلے شاید کہ مہجوراں بگریند — روا باشد کہ مظلوماں بزارند
نمے دانم حدیثِ نامہ چون است — ہمے بینم کہ عنوانش بخون است

بندِ سوم

برفت آں گلبنِ خرم ببادے — دریغے ماند و فریادے و دادے
زمانے چشمِ عبرت بیں بخفتے — گرش سیلابِ خوں باز ایستادے
چہ شاید گفت دورانِ زماں را — نخواہد پرورید ایں سفلہ رادے
نیارد گردشِ گیتی دگر بار — چناں صاحبدلے فرخ نژادے
خردمندانِ پیشیں راست گفتند — مرا خود کاشکے مادر نہ زادے
نبودے دیدگانم تا نہ دیدے — چنیں آتش کہ در عالم فتادے
نکو خواہاں تصور کردہ بودند — کہ آید پشتِ دولت را ملاذے
تنِ گردن کشش را وقت آں بود — کہ تاجِ خسروی بر سر نہادے
چو روز آمد درختِ نام بردار — کہ بستاں را بہار و میوہ دادے
مگر چشمِ بداں اندر کمیں بود — بپژمرد از بوستانش تند بادے
نمے دانم حدیثِ نامہ چون است — ہمے بینم کہ عنوانش بخون است

بندِ چہارم

پس از مرگِ جواناں گل مماناد — پس از گل در چمن بلبل مخواناد
کس اندر زندگانی قیمتِ دوست — نداند کس چنیں قیمت مداناد

بحضرت در زمین رفت آن گل نو — صبا بر استخوانش گل دماناد
به تلخی رفت از دنیاے رشیرین — زلال کام در حلقش رچکاناد
سرآمد روزگار سعد بوبکر — خداوندش برحمت در رساناد
جناے تشنه مردن در غریبی — شراب از دست پیغمبر رستاناد
درآن عالم خدا از عالم غیب — نثار رحمتش بر سر رفشاناد
هرآنکش دل نه سوزد بدین درد — خدایش هم برآن آتش نشاناد
دوین گیتی مظفر شاه عادل — محمد نام بر دارش رماناد
سعادت پرتو نیکان رهادش — بخوے صالحانش پروراناد
روان سعد را با جان بوبکر — به اوج روح و راحت گستراناد
بکام دوستان و بخت فیروز — بسے دوران دیگر بگذراناد

نمے دانم حدیث نامه چون اشت
همے بینم که عنوانش بخون اشت

خطاب بدل

آے دل بکام خویش جهان را تو دیده گیر
در وی هزار سال چو نوح آرمیده گیر
بستان و باغ ساخته گیر اندرو بسے
ایوان و قصر سر بفلک برکشیده گیر
با دوستان مشفق و یاران مهربان
بنشسته و شراب مروق چشیده گیر
هر نعمتے که هست به عالم تو خورده دان
هر لذتے که هست سراسر چشیده گیر
چون پادشاه عدل بر تخت سلطنت

صد جامهٔ حریر و به دولت دریده گیر
هر گنج و هر خزانه که شاهاں نهاده اند
آں گنج و آں خزانه بچنگ آوریده گیر
هر بندهٔ که هست به بُلغار و هند و رُوم
آں بنده را بسیم و زرِ خُود خریده گیر
آوازِ عُود و بربط و نائے و سرودِ چنگ
آں طنطنه که مے شنوی هم شنیده گیر
در آرزُوۓ آبِ حیاتے تو هر زماں
مانندِ خضر گردِ جهاں در دویده گیر
تو همچو عنکبُوتی و حالِ جهاں مگس
چُوں عنکبُوت گردِ مگس بر تنیده گیر
گیرم ترا که مال ز قارُوں فزُوں شوَد
عُمرت بعُمرِ نُوحِ پیمبر رسیده گیر
چندیں هزار اطلس و کمخابِ روزگار
پوشیده در تنعّم و آنگه دریده گیر
رُوزِ پسیں که هیچ نماند بجز دریغ
صد بار پُشتِ دست بدنداں گزیده گیر
سعدی تو نیز زیں قفسِ تنگنائے دهر
رُوزے قفس شکسته و مُرغش پریده گیر

انتخاب از دیوانِ نشاط

قصیدہ در تاریخ عمارتِ سُلطانیہ

آسمانے دیگر است ایں بر فراز آسماں
یا بہشتِ جاوداں است آشکارا در جہاں
خاکِ او جنّت نشان است آب او کوثر صفت
بادِ او چوں طرّۂ حورا و شاں عنبر فشاں
ساکنانِ عرش با سُکّانِ فرشش ہمنشیں
طائرانِ قُدس با مُرغانِ بامش ہم زباں
لامکان است و دراں تاباں صفاتِ ذُو الجلال
یا مکانِ سایۂ یزداں شُد ایں خُرّم مکاں
رفعت آنجا پیشکار و عزّت آنجا پردہ دار
دولت آنجا رہنماؤ شوکت آنجا پاسباں
آسمانے آفتابش گشتہ تاباں روز و شب
آفتابے سایہ اش اقبال و بخشش سائباں
آسمانے بے تغیّر آفتابے بے زوال
پادشاہے بے قریں شاہنشہے صاحب قراں

آں سپہرِ مکرمت آں آفتابِ موہبت
جم نشاں فتح علی شہ مفخرِ شاہنشہاں
نسبتِ ہستی و ذاتش نسبتِ چشم است و نور
الفتِ دوران و جامش الفتِ جسم است و جاں
رایتش با شیرِ گردوں خفتہ در یک خوابگاہ
نصرتش با نسرِ چرخ آسودہ در یک آشیاں
گر نہاں در ظلمت آمد آبِ حیواں جانفزا
آبِ تیغش جاں ستاند ار چہ در ظلمت نہاں
کشتیٔ جودش رسد تا بر کنار از بحرِ لمع
دشمنِ او شد ناخدا و عزمِ او شد بادباں
کے رہاند خصم را از قہرِ او امدادِ خصم
منع آتش کے تواند پرزنیاں از پرنیاں
جز بحکمش چرخ را گردش نہ ایں نبود عجب
چوں کند گو گر نہ خود فرماں برد از صولجاں
شد بعزمِ رزمِ روسش ایں چمن منزل کہ باد
چوں بہارِ دولتش پیوستہ ایمن از خزاں
خواست بر ایں تل مکانے از پئے آرامگاہ
ہمچو قصرِ شوکتش محفوظ ز آفاتِ زماں
گشت بر پا ایں بنا از سعیِ معماراں کہ باد
تا ابد چوں کاخِ جاہش از حوادث در اماں
با نشاط از بہرِ تاریخِ بنایش عقل گفت
در جہاں بنگر جناں و اندر زمیں بیں آسماں

در تهنیتِ ورودِ موکبِ اشرف بقصرِ قاجار

یا رب این قصریست از جنّت به گلزار آمده
یا زِ گلزار است خود جنّت پدیدار آمده
نیلگون دیباچه اش بین گر ندیدی تا کنون
آسمانے گاه ثابت گاه سیّار آمده
نیست این عکسِ فلک پیدا در آبش کآسمان
دیده تا بر رفعتِ قصرش نگونسار آمده
وانکِه بینی بر فرازش نیست چرخ و اختران
عکسِ گلزار است و گل کآنجا نمودار آمده
قصر در گلزار و اندر قصر گلزارِ دگر
آشکارا هر طرف از نقشِ دیوار آمده
گلبنش را آفتے و سبزه اش را منّتے
نے زِ بادِ آذری نه ز ابرِ آذار آمده
شهریارا کامگارا اے که ز ابرِ جودِ تو
دهر خرّم همچو باغ از بادِ آذار آمده
خیز عزمِ باغ کن کاندر فراقِ موکبت
گلستان آشفته تر از زلفِ دلدار آمده
بسکِه اندر شاهراهِ انتظارِ شهریار
مانده نرگس همچو چشمِ یارِ بیمار آمده
گل زند تا بوسه بر دستِ همایونت ز شوق
سر زِ پا نشناخته پا بر سرِ خار آمده
ابر از بهرِ نثارِ مقدمت گوهر بجیب

در رہت باد آستیں پُر مُشکِ تاتار آمدہ
کے بُود یا رب نشینی بر فرازِ قصر و من
طُوطیِ طبعم بدیں معنی شکر بار آمدہ
آفتاب است اینکہ بر گردُوں پدیدار آمدہ
یا شہنشاہِ جہاں بر قصرِ قاجار آمدہ
آفتابی لیک جاہت آسمانے دیگر است
آسماں چُوں نُقطہ اندر خطِ پرکار آمدہ
آسمانی لیک رایت آفتابے کآفتاب
ہمچو رُوئے ماہ ازو در کسب انوار آمدہ
شاد بنشیں کایں زماں پیکِ بشارت در رسید
کز خُراساں مژدۂ فتحِ سپہدار آمدہ
ہر کُجا شہرے و ہر جا شہریارے بیگُماں
یا بغارت رفتہ از وے یا بزنہار آمدہ
چوں بدخشاں لعل خیز آمد نشاپُور اندر آں
خنجرِ فیرُوز گوُنش بسکہ خوُنبار آمدہ
خواستم دشتِ ترا تا بحر گویم عقل گفت
حاش للہ ایں گہر دار آں گہُر بار آمدہ

در ہدایتِ حال کہ ہنوز شرفِ التزام رکابِ اشرف نیافتہ بود - و اہالئے اصفہان بتقصیرے موردِ سخطِ قہرمانی شدہ بودند - ایں قصیدہ را بعرض رسانید در صلۂ آں عفوِ جرائمِ اصفہانیاں بعلاوۂ پنج ہزار توماں مقرر شد

سوئے طہراں خویش را از اصفہاں آوردہ ام
یا کہ از گلخن مکاں در گلستاں آوردہ ام
یا کہ از دار الحوادث بارِ رحلت بستہ ام
رخت ہستی جانبِ دار الاماں آوردہ ام
یا کہ گوئی از بلائے زاہداں جاں بردہ ام
نیم جانے بر درِ پیرِ مغاں آوردہ ام
راست گویم داشتم یک چند در دوزخ مقام
ویں زماں جا در بہشتِ جاوداں آوردہ ام
جنت از قہرِ شہ ار دوزخ شود نبود عجب
نہ بہ تہمت ایں مثل بر اصفہاں آوردہ ام
قہرِ شاہ است آنچہ او را نام دوزخ کردہ ام

ثلمف شاہ است آنچہ نام او را چناں آوردہ ام
شاہِ گردوں مرتبت فتح علی شہ آنکہ من
از خوشتیں تا زباں اندر دہاں آوردہ ام
نیست جز حرفِ مدیحش بر زبانم گوئیا
مدح او آموختہ آنگہ زباں آوردہ ام
دوش دیدم چرخ را مے گفت با سیارگاں
خویش را در سایۂ آں آستاں آوردہ ام
گفت کیواں قدرِ من بالا تر آمد زانکہ من
روز و شب خود را برآں در پاسباں آوردہ ام
مشتری گفتہ سعادت آنچہ اندر قوتہا ست
دوستانش را قریں در یک قراں آوردہ ام
گفت مریخ از کمانِ آسماں تیرِ بلا
ہرچہ آید دشمنانش را نشاں آوردہ ام
مہر گفتا سالہا در سایۂ رایش شدم
ایں ہمہ نور و ضیا از فیضِ آں آوردہ ام
زہرہ گفتا بودم اندر بزمش از خنیاگراں
چند روزے بختِ بد در آسماں آوردہ ام
گفت مہ گویم چرا گاہے ہلالم گاہ بدر
خلق را تا چند ازیں رہ در گماں آوردہ ام
تا بہ بزم او کنم گہ ساغری گاہے دنی
خویش را گاہے چناں گاہے چنیں آوردہ ام
با عطارد گفتم از کلکش نداری شرم گفت
پس چرا مہرِ خموشی بر زباں آوردہ ام

گفت عنصر با فلک زیبد مرا گویم اگر
زِ امتزاجِ ایں چنیں صاحب قِراں آوردہ ام
ناگہ از فوجِ ملک بانگے بر آمد کاے گروہ
تا بہ کے گوئید ایں آوردہ آں آوردہ ام
گفت حق کاو را براے مظہرِ اسماے خویش
از فرازِ لامکاں سوے مکاں آوردہ ام
شہریارا زیبدت گوئی اگر از عزمِ خویش
ترجمانِ سرِ لوحِ نقشِ کن فکاں آوردہ ام
بارگاہت را سزد الحق کہ گوید گاہِ بار
بر زمیں از خویش پیدا آسماں آوردہ ام
تا بسوزم زِ آتشِ رشک آفتابِ چرخ را
آفتابِ طلعتِ شاہِ جہاں آوردہ ام
چرخ بہرِ حل و عقد آورد اگر سیارگاں
من دبیرانِ شہِ گیتی ستاں آوردہ ام
آسماں را ہر طرف خیلے اگر از انجم است
من سپاہِ بیکراں از ہر کراں آوردہ ام
از ہجومِ سرکشاں ز آمد شدِ گردن کشاں
راہِ ایں درگاہ را چوں کہکشاں آوردہ ام
خسروا عمرے بسر سوداے ایں در داشتم
تا نگوید کس کزیں سودا زیاں آوردہ ام
بندگاں را قابلِ خدمت نبودم خویش را
با ہزار امید در سلکِ سگاں آوردہ ام
خستگاں را مرہم از داروے لطفش کردہ ام

مجرماں را از خطِ عفوش اماں آوردہ ام
ابرِ آذار یست عفوِ شہ گلستاں اصفہاں
ابرِ آذاری بہ طرفِ گلستاں آوردہ ام
لطفِ شہ خورشیدِ تاباں اصفہاں کانِ گہر
تابشِ خورشیدِ تاباں سوئے کاں آوردہ ام
جرمہائے بے نہایت عفوہائے بے شمار
بر درِ شاہِ جہاں ایں ہر دو آں آوردہ ام
کامگارا آسماں با بختِ تو گوید مرنج
یک دو روزے خصم را گر کامراں آوردہ ام
آفتابِ دولتت اول فروزاں کردہ ام
پس چو شمعِ صبحگاہش درمیاں آوردہ ام
تا بہ دورانِ تو ہر کس باز داند قدرِ خویش
ایں شگفتیہا برائے امتحاں آوردہ ام
دولتت را با ابد پیوندِ الفت دادہ ام
مدتت را با نہایت سرگراں آوردہ ام
ہر زماں بادا خطابت از قضا کائے شہریار
بوالعجب نقشے بدورانت عیاں آوردہ ام
دوستت را گرچہ در مے زعفراں افگندہ ام
عارضش را ہمچو شاخِ ارغواں آوردہ ام
دشمنت را گرچہ ہر دم خوں بساغر کردہ ام
چہرہ اش را ہمچو برگِ زعفراں آوردہ ام
باشد از انصاف کس عیبم نگوید زینکہ من
ہم مکرر قافیہ ہم شایگاں آوردہ ام

هست ایں نظمے کہ گوید انوری از افتخار
ایں قصیدہ از برائے امتحاں آوردہ ام

در پردۂ تصویرِ شکار گاہ نگارش یافت

زہے تمثالِ جاں پرور کہ آرد
بہ تن جاں گرچہ جاں در تن ندارد

ازاں بے پردہ نورے آشکار است
کہ در ہر پردہ پنہاں پردہ دار است

عجب نبود مثالش گر محال است
مثالِ پادشاہِ بے مثال است

تعالی اللہ زہے شاہِ جواں بخت
طرازِ افسر و آرایشِ تخت

خیالے آسماں از پایۂ او
مثالے آفتاب از سایۂ او

کواکب عکسِ نقشِ خاکِ راہش
جہاں تمثالے از تصویرِ جاہش

ز عدلش پائے کبکِ کوہساری
خضاب از خونِ مرغانِ شکاری

قضا چوں آہوئے سر در کمندش
سرِ گردوں لگد کوبِ سمندش

بروں ز اندیشہ بیروں از گمانست
چگویم کایں چنیں یا آں چنانست

چو زیں معنی نشاید راز گویم
ہماں بہ شرحِ صورت باز گویم

حجابے کانجمن سازِ نقوش است
مثالِ صید گاہِ کالپوش است

ز گرگاں چوں ہزاراں بر گزشتند
بشادی کوہ و ہاموں در نوشتند

صباحے جانفزا روزے دل افروز
چو تخت و بختِ شہ میموں و فیروز

شمیمش راحتِ تن مایۂ جاں
نسیمش ہمچو جاں پیدا و پنہاں

چمن خرم ز ابرِ نو بہاراں
ولے چنداں ترشحہائے باراں

کز آں پُر لالہ را ساغر نگشتے
وزاں دامانِ زاہد تر نگشتے

صبا چنداں کہ گل دفتر نریزد
شرابِ لالہ از ساغر نریزد

پریشاں زاں شود زلفِ نکویاں
نسازد لیک دلہا را پریشاں

شہنشہ با غلاماں صید جویاں
دریں نخچیر گہ گشتند پویاں

وشاقاں صف بصف رومی و چینی
چگویم من به آیینے که بینی

پری وش چاکراں صف بر کشیده
بلک بر پشت دیوے جا گزیده

سمندے چوں بر انگیزد به رزمش
بر آں بیشی نگیرد غیرِ عزمش

کمندے رشتۂ گوئی روزگارش
قضا را با قدر در پود و تارش

سنانے ز آفتِ جانها سرشته
بر آں توقیع خونریزی نوشته

کمانے سخت چوں سنگ عطایش
بر آں تیرے چو رائے بے خطایش

خدنگے ہمچو اخگر تاب داده
تو گوئی ز آتشِ قہر آب داده

قدومِ شاه را مرغاں نوا ساز
ز محروسی گوزناں در تگ و تاز

چناں بستند خود را در کمندش
که بگشاید کسے از صیدِ بندش

ز پیشش بسملے گر گام بر داشت
ز کیشش حسرتِ تیرِ دگر داشت

اگر شیرے رسیدے در کمینش
ندیدے زخم ازو جز بر سرینش

غزالے پشت کردے گر بجنگش
بجز بر دیده کے دیدے خدنگش

ز گردون و زمیں ہر دم صدائے
که اے تیر و سناں آخر خطائے

سنانے را خطا بر گور ازیں داشت
که در دل حسرتے گاوِ زمیں داشت

اگر بر طائرے تیرے خطا رفت
بصیدِ نسرِ طائر بر سما رفت

چو جاں اندر جہاں حکمش رواں باد
جہاں تا ہست او جانِ جہاں باد

سرِ گردنکشاں فتراک جویش
روانِ تاجداراں خاکِ کویش

مرادش را قضا زیں هفت پرده
بر آرد صورتے ہر هفت کرده

پہ دگر طائرے بے شوقِ دامش
نبود ذوقِ پر افشانی حرامش

زمانه یار و گردون یاورش باد
نشاط از خاک بوسانِ درش باد

ترکیب بند - بندِ اوّل

این بزمِ شہنشہِ جہان است	یا ساحتِ روضۂ جنان است
یا گردونے است بارگہ سان	یا بارگہے فلک نشان است
خاکش ہمہ آبِ زندگانی است	آبش ہمہ مایۂ روان است
بر آبِ حیات خاکِ آں را	صدگونہ شرف۔ یکے ازان است
کز مردمِ دیدہ آں نہاں شُد	در دیدۂ مردمِ این عیان است
ماہے است نشستہ بر سرِ تخت	یا شاہ بہ اوجِ آسمان است
در ساحتِ آنکہ از وُشاقاں	آمیزشِ چرخ و بوستان است
ہم بر سرِ سرو آفتاب است	ہم در برِ ماہ پرنیان است

بر تر ز سپہر پایہ اش باد
خورشید بزیرِ سایہ اش باد

بندِ دُوُم

صد شکر کہ دَور بر مُراد است	دَورانِ شہِ فلک نہاد است
ارکانِ چہار گانۂ دہر	جُود و کرم است و عدل و داد است
تا رونقِ گلستاں دہد ابر	چُوں دستِ شہنشہِ جواد است
ہم باغ رہِ خزاں ببستہ است	ہم شاہ درِ کرم کُشاد است
باد از پئے زینتِ گلستاں	عدل از پئے رونقِ بلاد است
بُنیادِ زماں بر انبساط است	اجزاے جہاں در ازدیاد است
روز از اثرِ بہار ہر روز	چُوں دولتِ شہ در امتداد است
امروز بروزگار دانی	آں چیز کہ ناقص اوفتاد است
با قدرِ شبِ سیاہ بخت است	یا بخت و روئے بد نہاد است

تا زینتِ بوستاں زِ ابر است | تا رونقِ گلستاں ز باد است

خرّم گلشش چو گلستاں باد
گلزارِ وے ایمن از خزاں باد

بندِ سوم

خاصیتِ شہد در شرنگ است | آسایشِ زخم از خدنگ است
ادوارِ ہموم را شتاب است | دورانِ نشاط را درنگ است
دستِ کرم و سخا دراز است | پاے ستم و ستیزہ لنگ است
از تارِ طرب بدرگہِ شاہ | بر گردنِ چرخ پالہنگ است
در کامِ مخالف و موالف | تا شہدِ مخالف شرنگ است

ہم شہدِ طرب قرینِ جامش
ہم شاہدِ آرزو بہ کامش

بندِ چہارم

اے فرش رہِ تو عرشِ بالا | عرش از تو بفرش آشکارا
نہ واجبے و نہ ممکنی آہ | در دہر ترا نظیر و ہمتا
فتنہ بعدوے تست مفتوں | اقبال بروے تست شیدا
ایں ہمچو سوادِ لیل و خفاش | آں ہمچو ضیاے مہر و حربا
از رزم بہ بزم چوں خرامی | در سایۂ چترِ آسماں سا
در دشت گرفتہ دستِ نصرت | بر پاے زگندہ فرقِ اعدا
شاد از تو روانِ ملک و ملت | خرّم ز تو جانِ دین و دنیا
گہ بادۂ کوثر است و تسنیم | ور حاصلِ معدن است و دریا
گر دستِ تہمتن است و دستاں | در ملکِ سکندر است و دارا

در مجلس بزم و عرصهٔ رزم	بستان و بده بند و بکشا

دور مه و خور بکام بادت
این ساغر و آن مدام بادت

بند پنجم

هر کو ز خدا ترا جدا دید	از شرک جدا نکرد توحید
ای سایهٔ آفتاب یزدان	در سایهٔ رای تست خورشید
آورد ز نو جهان دیگر	جاه تو جهان چو مختصر دید
از رای رزین درین مصابیح	وز فکر متین در آن مقالید
جود کرم امن و عدلش ارکان	عیش و طرب و بقا موالید
هر قطره از آن نظیر دریا	هر ذرهٔ آن عدیل خورشید
هر مفلس آن بجای قارون	هر ناکس آن بجاه جمشید
بر عکس جهان در آن نشد کس	هرگز ز مراد خویش نومید
ای روی تو قبله گاه اقبال	بازوی تو را اقتضاء تأیید
عیدت همه سال باد مسعود	سالت همه روزه باد چون عید

غم دور همه ز خاطرت باد
پیوسته نشاط بر درت باد

وقتی از این بنده در خاکبوس درگاه پادشاهی تاخیرے رفته - و در آن اوان که شرفیاب مے گشت - اتفاقاً چند بیت از کتاب خسرو شیرین حکیم نظامی که در حق ممدوح خود گفته - و یکے از ابیات او این است - که بیت

فریدون بود طفلی گاو پرورد
تو بالغ دولتی هم شیر و هم مرد

به نظرِ انور رسیده - خاطرِ اشرف مائل افتاده بود - که چند
بیت بداں سیاق موزوں شود - بدیں بنده امر رفت - و
ایں ابیات را به عرضِ اقدس رسانند - و در طیِّ آں ابیات
حکیم نیز عذرِ تقصیرے و ناچیزے خواسته است - و
دراں ضمن بیتے دارد - که مصرعه اش ایں است - ؎
اگر دیر آمدم شیر آمدم شیر

مثنوی در مدح

ملک چاکر شُد یوا پادشاها — جهاں داور شها عالم پناها
سرِ گردن کشان و سرفرازاں — بدرگاهت نیازِ حبے نیازاں
نشانے آسماں از پایهٔ تو — فروغے اختراں از سایهٔ تو
فریدوں حشمت اسکندر خصالی — غلط گفتم که بے شبه و مثالی
زِ آهنگر فریدوں راست لافی — تو از فولاد تیغ آهن شگافی
بساطِ خسروی رابت چو گسترد — سکندر نیست جز پیکِ جهاں گرد
سلیماں گر ندادے خاتم از دست — ترا گفتم زِ شاهاں همسرے هست
ملک بر درگهت خدمتگزارے — فلک در پیشگاهت پیشکارے
خرابے آسماں از کشورِ تو — ثوابت مانندگانِ لشکرِ تو
زمیں مشتے غبار از آستانت — رجابے چند بر در آسمانت
بجز تاج از تو کس برتر نباشد — بجز افسر ترا همسر نباشد
جهاں یکسر گزید آسایش از تو — جهانداری گرفت آرایش از تو
جهاں جسم است حکم تو روانست — جدائی جسم از جاں کے توانست
زِ ذاتت جز خدا برتر که باشد — گر ایں شاهی خداوندی چه باشد

بمیزانِ سخن مدحت نسنجد
چه باشد لفظ در معنی نگنجد
فزوں زاندیشه بروں از گمانی
چگویم کاں چنیں یا آں چنانی
حکیمِ گنجۂ دانائے گہر سنج
کہ دارد گنجِ گوہر از سخن پنج
بوقتے گفت بہرِ عذرِ تقصیر
کہ گر دیر آمدم شیر آمدم شیر
گزارش گر بدیں درگاہ بودے
اگر شیر آمدے روباہ بودے
نہ تنہا بر درت دیر آمد ستم
کہ با صد گونہ تقصیر آمد ستم
ولے روباہی و شیری ندانم
ہمیں دانم سگِ ایں آستانم
گشائی گر نظر یک رہ بسویم
گشاید صد درِ دولت برویم
دلے را کو بار خلاصت نیاز است
زبانے کو بمدحت نکتہ ساز است
پریشاں سازدش اندہ روا نیست
زِ غم خاموش بنشیند روا نیست
بر آتش گر ببینی گل بروید
بآب ار بنگری پشتی نجوید
اگر یابد زِ راہت باد گردے
زِ سر بگزارد ایں بیہودہ گردے
بخاک ار بنگری گوہر شود خاک
بہ خار ار بنگری خارا کند چاک
گزارد سر بپایت ہر کہ چوں تخت
سزائے تاج گردد در خورِ تخت
زباں ہا بے ثنایت چاک بادا
روانہا بے ہوایت خاک بادا
لبے فارغ مبادا از دعایت
دلے طالب مبادا جز رضایت
سپہر اندر حسابِ کشورت باد
کواکب در شمارِ لشکرت باد
جہاں بینِ جہاں پُر نور از تو
فلک خرم زمیں معمور از تو

غزلیات

نامِ تو کلیدِ بستگیہا
یادِ تو دوائے خستگیہا
دل مے شکند شکنجِ زلفت
اے مرہمِ دلِ شکستگیہا
تارے زِ کمندِ گیسوانت
پیوندِ بسے گسستگیہا

بارِ رشتهٔ عقل غم شکسته | در رشتهٔ عشق رشتگیها

بگشا گرهی ز زلف بنگر
در کارِ **نشاط** بستگیها

بهر جا بنگرم بالا و گر پست | نه بینم در دو عالم جز یکی هست
ز یک شاخیم اگر شیرین اگر تلخ | ز یک بزمیم اگر هشیار گر مست
بپایم شاخِ گلبن رشتهٔ دام | بر اهم موجِ دریا حلقهٔ شست
توانائی مرا باریست بر دوش | ز بر داشتنی مرا بندیست بر دست
پر و بال است دامِ من خوش اندام | که از قیدِ قفس پروازی توان جست
نباشد بنده کآزادش توان کرد | نباشد خواجه کز قیدش توان رست
نه عاشق آنکه جز معشوق بیند | نه معشوق آنکه جز وی در جهان هست
نشاط از دیده نتوانی بخورشید | ببین در سایه کآن با نور پیوست

جهان را ایمنی فتحِ علی شاه
که ایمن باد ذاتش تا جهان هست

حاصلِ هر دو جهان خوشهٔ از خرمنِ ماست
ساحتِ کون و مکاں گوشهٔ از مسکنِ ماست
چشم بر بند و به ظلمت کدهٔ فقر در آی
تا ببینی که فروغِ فلک از روزنِ ماست
چشمهٔ کوثر و آں باغِ دلآرای بهشت
نمی از مشربِ ما نکهتی از گلشنِ ماست
چه اثر بود درین دشت که بی زحمتِ کشت
یک جهان ریزه خور و خوشه بر از خرمنِ ماست
سر به مخدومیِ آفاق نیاریم فرود
زانکه از خدمتِ شه سلسله در گردنِ ماست

هم قصاصِ دلِ ما را مگر از ما طلبند
زانکہ با خونِ دل آلوده همیں دامنِ ماست
دشمن و دوست نداند کس اگر طالبِ اوست
خلق بیهوده یکے دوست یکے دشمنِ ماست
گفتمش هیچ اثرے بود دریں ره زِ نشاط
گفت سرگشتہ غبارے زِ پےِ توسنِ ماست

کشورِ دل از جہانے دیگر است
ایں زمیں را آسمانے دیگر است
اے جہاں از راهِ ما بردار دام
طائرِ ما ز آشیانِ دیگر است
اے فلک از تختِ ما برگیر رخت
کوکبِ ما ز آسمانے دیگر است
ما دریں ره ایمنیم از رهزناں
نقدِ ما با کاروانے دیگر است
با تو خاموشم ولے با یادِ دوست
هر سرِ مویم زبانے دیگر است
من نیم آں من کہ بودم یا مرا
هر زماں از عشق جانے دیگر است
شد جہاں بر من دگرگوں یا کہ من
اینکہ مے بینم جہانے دیگر است

مے زنی از عاشقی لافے نشاط
عشقبازاں را نشانے دیگر است

فصلِ گل است و موسمِ ایوان و گاه نیست
جز صحنِ باغ در خورِ اورنگِ شاه نیست
نرگس گواهِ من کہ نباشد بہ بوستاں
چشمے کہ در قدومِ شہنشہ براه نیست
ترکانِ شاه گرچہ دلیرند و فتنہ سوز
دل در اماں زِ فتنۂ چشمِ سیاه نیست
حاضر ستاده آں صفِ مژگانِ تیر زن
حاجت بعرضِ لشکر و شانِ سپاه نیست

این چند روزه مهلتِ گلبن غنیمت است
فرداست در چمن اثرے از گیاه نیست
جنسِ غمت به نقدِ دو عالم خریده ایم
ما را دریں معامله جز دل گواه نیست
جز شکلِ جام و طلعتِ ساقی ندیده ایم
در ما اثر زِ گردشِ خورشید و ماه نیست
هر کس به قدرِ خویش امیدش بطاعت است
ما را بغیرِ رحمتِ خالق پناه نیست
تا با خودی چه لاف زِ طاعت زنی نشاط
جرم این وجودِ تست که جز وے گناه نیست

صبحِ عید و دهر خرم از بهار است این چنیں
یا جهاں یکسر بعهدِ شهریار است این چنیں
زر مگر از روے دشمن رنگ بگرفته است دام
کیں زماں در پیشگاهِ شاه خوار است این چنیں
این منم یا آفتاب از راے دستورِ اجل
زرد روے و تیره روز و خاکسار است این چنیں
این منم یا تیرِ شه کز جمع بد کیشانِ خویش
دور تر زیں راستی از شهریار است این چنیں
این منم یا آسماں کز پایه و مقدارِ خویش
در شمارِ پیشکاراں شرمسار است این چنیں
این منم یا تیغ شه کز ضربهاے جانستاں
چهره پر خوں آنچناں دل پر شرار است این چنیں

نے من آں رُخ شہم کز طعنہائے دِل خراش
بانتنہ لوزان و با چشمے زنزار اشت ایں چنیں
زُلفِ یار اشت از نسیمے یا گنہگارے زِ بیم
یا دِلِ من زِ انتظاری بیقرار اشت اِیں چنیں

رُباعیات

صد بار خراب و باز آباد شُدیم
آسے بس کہ غمیں شُدیم و بس شاد شُدیم
تا در کنفِ قیدِ تو بُردیم پناہ
از کشمکشِ زمانہ آزاد شُدیم

گر با تو بُود کس ہمہ عالم راہ اشت
ور بے تو رود جہاں سراسر چاہ اشت
با خاکِ سرو چاکِ گریباں پیوستہ
آں دشت کہ از دامنِ تو کوتاہ اشت

سر گر نہ بپائے اوشت بے تن خوشتر
پا گر نہ براہِ او بدامن خوشتر
آں رہ کہ نہ سُوئے اوست گم گشتہ نکوشت
آں سُو کہ نہ کُوئے اوشت بے من خوشتر

اِنتخاب از سکندر نامه

تظلّمِ مصریاں از زنگیاں پیشِ اسکندر

چو صبح از دمِ گرگ برزد زبان | بجنبش در آمد سگ و پاسبان
خروسِ غنوده فرو کوفت بال | دہل زن بزد بر تبیره دوال
من از خوابِ آسوده برخاستم | به جوهر کشی خاطر آراستم
طلبگارِ گوهر که کانی کند | به پندار و امید جانی کند
بجویا به لعلی که آرد بچنگ | ستیزه کند با دلِ خاره سنگ
چه پنداری اے مرد آسان نیوش | که آسان بهر از دُر توان کرد گوش
گر انجیر خور مرغ بودے فراخ | نماندے یک انجیر بر هیچ شاخ
گزارندهٔ پیکرِ این پرند | گزارش چنین کرد با نقشبند
که چوں بامداداں چراغِ سپهر | جمالِ جهاں را برافروخت چهر
بجلوه برآورد خورشید دشت | عروسانه بر کرسئ زر نشست
سکندر بآیینِ شاهانِ پیش | برآراست بزمے در ایوانِ خویش
غلامانِ گلچهره و دلربائے | کمر در کمر گردِ تختش بپائے
گہے باده مے خورد بر یادِ کے | گہے گنج مے ریخت بر رود و نے
نشسته چنیں چوں یکے چشمه نور | که آوازِ داد آمد از راهِ دور
خبر برد صاحب خبر نزدِ شاه | که مشتے ستمدیدهٔ دادخواه

تظلم زنانند بر شاه روم ‌ ‌ ‌ که بر مصریان تنگ شد مرز و بوم
رسیدند چون آن سیاهان زنگ ‌ ‌ ‌ که شد در بیابان گذرگاه تنگ
سواد جهان را چنان در نوشت ‌ ‌ ‌ که سودا در آمد در آن کوه و دشت
بیابانیانے چو قطران سیاه ‌ ‌ ‌ از آن بیش کاندر بیابان گیاه
همه کوسه و پیر کودک سرشت ‌ ‌ ‌ بخوبی روند ارچه هستند زشت
نه روئے که پیدا کند شرم شان ‌ ‌ ‌ نه بر هیچکس مهر و آزرم شان
همه آدمی خوار و مردم گزاے ‌ ‌ ‌ ندارد درین داوری مصر پاے
گر آید به یاریگری شهریار ‌ ‌ ‌ وگرنه بتاراج رفت آن دیار
نه مصر و نه افرنجه ماند نه روم ‌ ‌ ‌ گدازند از آن کوره آتش چو موم
ز جمعے چنین دل پراگنده ایم ‌ ‌ ‌ دگر حکم شه راست ما بنده ایم
شه دادگر داور دین پناه ‌ ‌ ‌ چو دانست کآورد زنگی سپاه
هراسان شد از لشکر بے قیاس ‌ ‌ ‌ نباید که دانا بود بے هراس
ارسطوے بیدار دل را بخواند ‌ ‌ ‌ وزین در بسے قصه با او براند
وزیر خردمند پیروز راے ‌ ‌ ‌ به پیروزئے شاه شد رهنماے
که برخیز و بخت آزمائے بکن ‌ ‌ ‌ هلاک چنان اژدهائے بکن
بر آید مگر کارے از دست شاه ‌ ‌ ‌ که شه را قوی تر کند پایگاه
شود مصر و آن ناحیت رام تو ‌ ‌ ‌ بر آید به مردانگی نام تو
دگر دشمنان را در آری بخاک ‌ ‌ ‌ شود دوست پیروز و دشمن هلاک
سکندر بدستوری رهنمون ‌ ‌ ‌ ز مقدونیه برد رایت برون
یکے لشکر انگیخت کز ترک و تیغ ‌ ‌ ‌ فروزنده برقش بر آمد به میغ
ز دریا سوے خشکی آورد راے ‌ ‌ ‌ دلیلش سوے مصر شد رهنماے
همه مصریان شهری و لشکری ‌ ‌ ‌ پذیرا شدندش به فرمانبری
بفرمود شه کز لب رود نیل ‌ ‌ ‌ کنند لشکرش سوے صحرا رحیل

به پرخاش زنگی شتابان شدند — دو اشپه بسوی بیابان شدند
دلیران بصحرا کشیدند رخت — بکین خواه زنگی کمر کرد سخت
چو زنگی شه یافت کامد سپاه — جهان گشت در چشم زنگی سیاه
دو لشکر برابر شد آراسته — شد آزرمها پاک برخاسته
ز نعل سمندان پولاد میخ — زمین را ز جنبش بر افتاد بیخ
ز بس نعره کآمد برون از زمین — فرود اوفتاد آسمان بر زمین
ز گرز گران سنگ پالش گران — شده ماهی و گاو را سر گران
ز شوریدن بانگ چون رستخیز — بوحشت بیابان در آمد گریز
چو بر جنگ شد ساخته سازشان — گریزنده شد دیو ز آوازشان
بجائی گرفتند جای نبرد — که گرمی ز مردم بر آورد گرد
زمینی ز گوگرد بی آب تر — هوای ز دوزخ جگرتاب تر
نه آبی درو سرد جز زهر ناب — نه مهری برو گرم جز آفتاب
ز تنگین بغور آمده غارها — درو فتنه را روز بازارها
در آنجای غولان وطن ساختند — چو غولان بهر گوشه می تاختند
چو کوه فرو برد گاو زمین — برون جست شیر سیاه از زمین
بر آفاق شد گاو گردون دلیر — بر آمد ستاره چو دندان شیر
شب از ناف خود عطرسائی گشاد — جهان زیور روشنائی نهاد
برون شد یزک دار دشمن شناس — یتاقی کمر بست بر جای پاس
ستاره در آمد به تابندگی — بر آسود خلق از شتابندگی
بیک جای هم روم و هم زنگبار — فرو ماند رومی و زنگی ز کار
بیا ساقی آن می که رومی وش است — بمن ده که طبعم چو زنگی خوش است

مگر با من این بی محابا پلنگ
چو رومی و زنگی نگردد دو رنگ

داستانِ مصاف کردنِ سکندر با زنگیان

فریبنده راهی شد این راه دور | که بر چرخ هفتم توان دید نور
درین ره فرشته ز ره می رود | که آید یکے دیو ده می رود
بمعیار این چار سو بهر وے | نسنجد دو جو تا نگردد جوے
قراضه قراضه ربا بد نخست | ربایند ازو چونکه گردد درشت
بجو می ستاند ز دهقان پیر | بمن می فرستد بدیوان میر
زمن رخت این همرهان دور باد | زبانم بارین نکته معذور باد
ازین آشنایان بیگانه خوے | دو روئی ببین یکزبانی مجوے
دو سوراخ چون روبه حیله ساز | یکے سوئے شهوت یکے سوئے آز
ولیکن چو کردم بهنگام جوش | نه سوراخ دیده نه سوراخ گوش
گزارش کن رازهای نهفت | ز تاریخ دهقان چنین باز گفت
که چون شاه چین زین برابرش نهاد | فلک نعل زنگی بر آتش نهاد
سپهر از کمین مهره بیرون جهاند | ستاره ز کف مهره بیرون فشاند
جهان ز دلیران لشکر شکن | کشیده چو انجم بسے انجمن
از آیینهٔ پیل و زنگ شتر | صدف را شبه رشته بر جاے در
ز پویه که پیچه بر زمین مے فشرد | در اندام گاو استخوان گشت خرد
شه روم رسم کیان تازه کرد | ز نوبت جهان را پر آوازه کرد
برآراشت لشکر بر آیین روم | چو آرایش نقش بر مهر موم
ز رومی تنے بود لیس رهبریان | زبان آورے آگه از هر زبان
دبیر و سخنگوے و دانش پرست | به نیرو به شمشیر گستاخ دست
کشیده درش صوفیان را بدام | سخن پرورے طوطیا نوش نام
بشیرین سخنهاے مردم فریب | ربوده ز هر نکته دان را شکیب

ندیمِ سکندر بہ بیگاہ و گاہ ‏ محاسب در احکامِ خورشید و ماہ
سکندر بحکمِ پیام آوری ‏ برِ خویش خواندش بنام آوری
بفرمود تا ہیچ نارد درنگ ‏ شتاباں شود سوے سالارِ زنگ
رساند بدو بیمِ شمشیرِ شاہ ‏ مگر بشنود باز گردد زِ راہ
بہ زنگی زباں رہنمونی کند ‏ کہ آہن در آتش زبونی کند
جوانمردِ گلچہرہ چوں سرو بن ‏ زِ رومی بزنگی رساند آں سخن
کہ دارندۂ تاج و شمشیر و تخت ‏ رواں کرد رایت بہ نیروے بخت
جواں دولت و تیز و گردنکش ہست ‏ گہِ خشم سوزندہ چوں آتش ہست
چو بر شاخ آہو کشد چرمِ گور ‏ بدوزد سرِ مور بر پاے مور
چناں بہ کہ با او مدارا کنی ‏ بنالید و عذر آشکارا کنید
نباید کہ آں آتش آید بتاب ‏ کہ ننشیند آنگہ بدریاے آب
بمہرش رواں باید آراستن ‏ مبارک نشد کیں ازو خواستن
جہانش کہ در صلح و جنگ آزمود ‏ زِ جنگش زیاں دیدہ و از صلح سود
شہِ زنگ، چوں گوش کرد ایں سخن ‏ بہ ہیبت بر خود چو مارِ کہن
دماغش زِ گرمی در آمد بجوش ‏ بر آورد چوں رعدِ غرّاں خروش
بفرمود تا طوطیا نوش را ‏ کشند و برند از تنش ہوش را
ربودند آں دیو ساراں زِ جاے ‏ چو کہ برگ را مہرۂ کہرباے
بریدند در طشتِ زرّیں سرش ‏ بخوں غرق شد نازنیں پیکرش
چو پُرخوں شد آں طشت زنگی چہ کرد ‏ بخوردش چو آبے و آبے نخورد
کسانے کہ بودند با او براہ ‏ شدند آب در دیدہ نزدیکِ شاہ
نمودند کاں روسیئے خوب چہر ‏ چہ بد دیدہ از آں زنگیئے مردہ مہر
شد از بہرِ آں سروِ شمشاد رنگ ‏ چناں سوخت کز تاب آتش خدنگ
بخوں ریختن شد دلِ انگیختہ ‏ زِ خونِ چناں بے گنہ ریختہ

شد از رومیان زنگ یکبارگی — که دیدند زانگونه خونخوارگی
سیاهان بر آن کار دندان سفید — ز خنده لب رومیان نا امید
شب آن به که پوشیده دندان بود — که آن لحظه میرد که خندان بود
سکندر با هستگی یک دو روز — گذشت از سر خشم اندیشه سوز
شب آهنگ چون بر زد از کوه دود — بر آهنگ شب مرغ دستان نمود
بر آویخت هندوی چرخ از کمر — بهاروی زنگی شه جرسهای زر
جلاجل زنان گفت هارون شاه — که شه تاجور باد و دشمن تباه
طلایه برون شد بره داشتن — یتاقی به نوبت بگه داشتن
دگر روز کآورد گردون شتاب — برون زد سر از گنج کوه آفتاب
بغرید کوس از در شهریار — جهان شد ز بانگ جرس بیقرار
تبیره بغریدن آمد چو ابر — بغرید هر سو چو بانگ هژبر
درآمد بشورش دم گاودم — بجنبک زدن چرم رویینه خم
تبیره زن از خارش چرم خام — ببیشه در افکند شب را بکام
ترازوی پولاد سنجان بمیل — ز کفه به کفه همی راند سیل
سنان سر خفت خفتان شگاف — برون رفت از فلکهٔ پشت ناف
ز تارک دره و ناچخ و بیل برگ — قواره قواره شده درع و ترگ
ز هرّای حمله ز بُرّای تیغ — شده آب خون در دل تند میغ
چو لشکر به لشکر در آورد روی — مبارز برون آمد از هر دو سوی
بسی پا بر پا در آویختند — بسی خون بناورد گه ریختند
سبق برد بر لشکر روم زنگ — چو بر گور بچه برکشیده پلنگ
خیالی در آورد زنگی بروم — ز هر بوم افغان بر آورد بوم
که رومی بترسید از آن هیچ ورد — که با طوطیا نوش زنگی چه کرد
در افکند خون دلاور بجام — بخورد از سر خامی آن خون خام

چو زنگی نمود آنچناں بازئے | نہ رومی نیامد عناں تازئے
بدانست سالارِ لشکر شناس | کہ در رومی از زنگی آمد ہراس
چو لشکر ہراساں شود در ستیز | بسگالش نسازد مگر در گریز
وزیرِ خردمند را خواند پیش | خبر دادش از رازِ پنہانِ خویش
کہ بد دل شدند ایں سپاہِ دلیر | ز شمشیرِ ناخوردہ گشتند سیر
بلشکر تواں کردن ایں کارزار | بہ تنہا چہ برخیزد از یک سوار
زِ خوں خوردنِ طوطیا نوش گرد | ہمہ لشکر از بیم خواہند مرد
کند ہر کس آذینِ ترس آشکار | نیاید ز ترسندگاں ہیچ کار
چہ بد دل شد ایں لشکرِ جنگجوے | بیار آب و دست از دلیری بشوے
ہماں زنگیاں چیرہ دستی کنند | چو پیلانِ آشفتہ مستی کنند
چہ دستاں تواں آوریدن بدست | کز آں زنگیاں را در آید شکست
بر انداز رائے کہ یاری دہد | ازیں وحشتم رستگاری دہد
جہاندیدہ دستورِ فریاد رس | گشاد از سرِ کاردانی نفس
کہ شاہا خرد رہنمونِ تو باد | ظفر یار و دشمن زبونِ تو باد
جہاں داورِ آفرینش پناہ | پناہِ تو باد اے جہانگیر شاہ
بہ ہر جا کہ رو آری از کوہ و دشت | بہی بادت از چرخِ پیروزہ گشت
سیاہاں کہ مارانِ مردم زنند | نہ مردم ہمانا کہ آہرمنند
اگر رومی اندیشد از جنگِ زنگ | عجب نیست کایں ماہیست آں نہنگ
زِ مردم کشی ترس باشد بسے | زِ مردم خوری چوں نترسد کسے
گر آزرم خواہیم زیں سگ دلاں | نخوانند ماں عاقلاں عاقلاں
وگر جائے خالی کنیم از نبرد | زِ گیتی بر آرند یکبارہ گرد
بلے گر زِ ما داشتندے ہراس | میانجی بر ایشاں نہادے سپاس
میانجی چہ باشد کہ بس بشکنند | وگر راست خواہی میانجی کشند

یکے چارہ باید بر انداختن | بہ تزویر مردم خوری ساختن
گرفتن تنے چند زنگی ز راہ | گرفتار کردن درین بارگاہ
نشستن ترا خامش و خشمناک | در انداختن زنگیاں را بخاک
یکے را سر از تن بریدن بدرد | بمطبخ فرستادن از بہرِ خورد
بزنگی زباں گفتن ایں را بشوے | بپز تا خورد خسروِ نامجوے
بفرمائے تا مطبخی در نہفت | نہد لفچہ آنرا کند خاک خفت
بجوشد سرِ گوسپندِ سیاہ | تہی تر استخواں آورد نزدِ شاہ
شہ آں چرمِ ناپختۂ نیم خام | بدرد بخاید بحرصِ تمام
بگوید کہ مغزش بیارید نیز | کزیں نغزتر کس نخورد است چیز
اگر ہیچ دانستمے در نخست | کہ خوردے چنیں دارَدم تندرست
اسیرانِ رومی نپروردمے | ہمہ زنگیئے خوش نمک خوردمے
چو آں آدمی خوارہ یابد خبر | کہ ہست آدمی خوارۂ زو بتر
بدیں ترس بگذارد ایں کینِ گرم | کہ آہن بآہن تواں کرد نرم
گر ایں چارہ سازی بدست آوریم | برآں چیرہ دستاں شکست آوریم
بگردی زِ گردگاں توانیم رست | کہ بر جہل جز جہل نارد شکست
بفرمود شہ تا دلیرانِ روم | نمایند چالش درآں مرز و بوم
کمیں بر گذرگاہِ زنگ آورند | تنے چند زنگی بچنگ آورند
شدند آں دلیرانِ فرماں پذیر | گرفتند ازآں زنگیئے چند اسیر
بہ نوبتگہِ شاہ بردند شاں | بسرہنگِ نوبت سپردند شاں
درآورد شاں نوبتی دارِ شاہ | قفائے زِ خوں سرخ و روئے سیاہ
شہ از خشمناکی چو غرندہ شیر | کہ آرد گوزنِ جواں را بزیر
یکے را بفرمود تا زاں گروہ | بُرند سر چوں یکے پارہ کوہ
بمطبخ سپردند۔ کیں را بگیر | بسازند آنچہ شہ را بود ناگزیر

دگر گونه با مطبخی گفت راز ‌ ‌ که چون ساخت میباید این برگ و ساز
دگر زنگیان پیش خسرو بپاے ‌ ‌ فرو مانده عاجز در آن رسم و راے
چو فرمود خسرو که خوان آورند ‌ ‌ بساط خورش در میان آورند
بیاورد خوان زیرک هوشمند ‌ ‌ بره نیمهاے سر گوسپند
شه از هم دریده آن خورش را بزور ‌ ‌ چو شیرے که او بر درد چرم گور
بپایستگی خورد و جنبانده سر ‌ ‌ که خوردے ندیدم بدینسان دگر
چو زنگی بخوردن چنان دلکش است ‌ ‌ کباب دگر خوردنم ناخوش است
همه ساقی زنگی خورم با شراب ‌ ‌ کزین خوش نمک تر نیابم کباب
بزعم سیاهان شه پیل بند ‌ ‌ مزه‌ور همے خورد ز آن گوسفند
چو ترسیدهٔ اژدها کرد شان ‌ ‌ چو ماران بصحرا رها کرد شان
شدند آن سیاهان بر شاه زنگ ‌ ‌ خبر باز دادند ز آن روز تنگ
که آن اژدها خوے مردم خصال ‌ ‌ نهنگے است کاورد بر ما زوال
چنان مے خورد زنگیے خام را ‌ ‌ که زنگی خورد مغز بادام را
سر زنگیان را که آرد ببند ‌ ‌ خورد چون سر کلّهٔ گوسپند
دل زنگیان را در آمد هراس ‌ ‌ که از پرنیان سر برون زد پلاس
فرو پژمرید آتش انگیز شان ‌ ‌ ز گرمی نشست آتش تیز شان
چو روز دگر مرغ بگشاد بال ‌ ‌ تهی شد دماغ سپهر از خیال
بغول سیه بانگ بر زد خروس ‌ ‌ در آمد بغرّیدن آواز کوس
شغبهاے شیپور ز آواز تیز ‌ ‌ چو صور سرافیل در رستخیز
ز نعره بر آوردن گاو دم ‌ ‌ شد از آسمان زهرهٔ گاو گم
دهلهاے گرد گینه چرم از خروش ‌ ‌ در آورد مغز جهان را بجوش
ز شوریدن طنبک زخم ریز ‌ ‌ دماغ فلک شفته از زخم تیز
دل ترکتازان در آن دار و گیر ‌ ‌ بر آورده از ناے ترکی نفیر

زمین لرزهٔ مقرعه در دماغ — زده آتشین مقرعه چون چراغ
روا رو زنان تیر پولاد ملے — در اندام شیران پولاد خاے
پلارک چنان تافت از روے تیغ — که در شب ستاره ز تاریک میغ
دو لشکر دگر باره برخاستند — دگر گونه صفها بر آراستند
دو ابر از دو سو در خروش آمدند — دو دریاے آتش بجوش آمدند
بر آمیخته لشکر روم و زنگ — سپید و سیه چون گراز دو رنگ
سم باد پایان پولاد نعل — ز خون دلیران زمین کرده لعل
ترنگ کمانهاے بازو شکن — بسے خلق را بُرده از خویشتن
درخشیدن تیغ آیینه تاب — درخشان تر از چشمهٔ آفتاب
زده لشکر روم رایت بلند — زمین در کمان آسمان در کمند
بقلب اندر اسکندر فیلقوس — جناحے بر آراسته چون عروس
ز پیش سپه زنگیے قیر گون — جناحے بر آورد چون بیستون
صفے زنده پیلان بیک جا گروه — چو گرد کبوده کمرهاے کوه
مژه چون سنان چشمها چون عقیق — ز خرطوم تا دم در آهن غریق
جداگانه بر هر یکے تخت عاج — برو زنگیے بر سر از مشک تاج
چو آواز بر پیل سرکش زدے — زدے آتش از خود بر آتش زدے
ز بس پیل کامد بچالش بروں — شد از پاے پیلان زمین نیلگوں
پیاده روان گرد بر پیل بند — بهر گوشه گرده صد پیل بند
چو آیین پیکار شد ساخته — منشها شد از مهر پرداخته
ستمگر سیاهے ز راجه بنام — ز لشکر گه زنگ بگشاد گام
در آمد چو پیل استخوانے بدست — کز و پیل را استخوان مے شکست
سیه مایهٔ استخوان گردگی درو — سر آماسی از سر بزرگی درد
دهانے فراخ و سیه چون نوید — کز و چشم بیننده گشتے سفید

خمے از خم آہن بر انگیختہ   بخمہا سِکاہن برو ریختہ
برو سینۂ ہمچو پولاد ترس   حدیثِ تنومندی آں خود پرس
علم دیدۂ پرچمے بر سرش   نہ گشت یک موے زاں پیکرش
گر آنجا بود طاسکے سرنگوں   دو دیدہ برو ہمچو دو طاسِ خوں
بسے خویشتن را بزنگی ستود   کہ سوزاں ترا از آتشم زیر دود
زرا چہ منم پیلِ پولاد خاے   کہ بر پشتِ پیلاں کشم پیلپاے
چو در معرکہ برکشم تیغ تیز   بکوہہ کنم سنگ را ریز ریز
گرم شیر پیش آید و گر ہژبر   برو سیل بارم چو بارندہ ابر
چو در پیلپائی قدح مے کنم   بیک پیلپا پیل را پے کنم
فرس بفگند جوشِ من پیل را   زرخِ من پیادہ کند پیل را
سلاح از تنم رشتہ چوں شیرِ نر   نہ پولاد دارم سلاحِ دگر
چو الماس و آہن رگِ تن مرا   چہ حاجت بالماس و آہن مرا
چو گردن برآرم بہ گردن کشی   نہ زابی ہراسم نہ از آتشی
درم پہلوِ پہلواناں بہ تیغ   خورم گردۂ گردناں بے دریغ
بہ مردم کشی اژدہا پیکرم   نہ مردم کشم بلکہ مردم خورم
ستیزندہ را دارم آزرم سست   خر از زیرِ پالاں بر آید درست
مرا از کسے در جہاں ترس نیست   ستیزہ بسے ہست و آزرم نیست
چو من زنگی آنگہ کہ خنداں بود   سیہ شیرے الماس دنداں بود
بگفت این و بہ زد برابرو شکنج   چو مارے کہ پیچد زِ سودائے گنج
ز رومی سوارے توانا و چست   بر آں آتش افگند خود را نخست
بہ آتش کشی باز مالید گوش   چو پنہ دانۂ کابش خوں بجوش
درآمد بدو زنگیِ جنگ سود   بیک ضربت از تن سرش را ربود
دگر کینہ خواہے درآمد بجنگ   فلک ہم در آورد ہایش بسنگ

دگر رومیئے رفت چوں تند باد   که تا چشم برهم نهد سر نهاد
دگر پهلوانے ز قلبِ سپاه   سبک تر شده چوں خرامنده ماه
چنیں تا بمقدارِ هفتاد مرد   به تیغ آمد از رومیاں در نبرد
دگر هیچ کس را نیامد نیاز   که با آں زبانی شود رزمساز
دل از جاے شد لشکرِ روم را   چو از کورهٔ آتشیں موم را
چو کرد آں زبانی سپه را زبوں   نیامد بنا وردِ او کس بروں
شهِ گردناں شاهِ گردوں گراے   زِ پرکارِ موکب تهی کرد جاے
بر آراست بر جنگِ زنگی بسیچ   به زنگی کشی نیزه را داد پیچ
زده بر میاں گوهر آگیں کمر   در آورد پولادِ هندی به سر
به تن بر یکے آسماں گوں زره   چو مرغولِ زنگی گره در گره
یمانی یکے تیغ زهر آب جوش   حمائل فرو هشته از طرفِ دوش
کمندے چو ابروے طغماچیاں   بخم چوں کماں گوشهٔ چاچیاں
ربائے بر افگنده بر پشتِ بور   در آمد بزیں آں شهِ پیل زور
عنانِ نگاه بدولت سپرد   نمود آں قوی دست را دست برد
به کبکِ دری چوں در آید عقاب   چگونه جهد بر زمیں آفتاب
از آں تیز تر خسروِ پیلتن   به تندی در آمد بر آں اهرمن
بزد بانگ بر وے که اے زاغ پیر   عقابِ جواں آمد آرام گیر
اگر برنتابی عناں را ز راه   کنم بر تو عالم چو رویت سیاه
سپه رو از آں که از تیغ تیز   دریں حربگه کرد خواهی گریز
مرد تا بخوں سرخ رویت کنم   مسلسل تر از جعد مویت کنم
فتد زنگ بر تیغ آئینه زنگ   من آئینه ام کز من افتاد زنگ
ببیبده بر دُرّ رومی از چشم دزد   برد تیغ من سرخی از روے زرد
چه دانی که من دیو مردم خورم   مرا خود که از دیو مردم ترم

ندانی تو پیکارِ شمشیر و لخت — بیا موزمت من به بازوی سخت
گر آئی زِ جائے نگهدار جاے — وگرنه سپارم سرت زیرِ پاے
من آن رُوم سالارِ تازی هُشم — کِه چُوں دشنهٔ صُبح زنگی کُشم
چو هِندی زنم بر سرِ ژِنده پیل — زند پیلباں جامه در خُمِ نیل
چو ز آهن کُنم حلقه در گوشِ سنگ — بزنگه رود هوشِ سالارِ زنگ
چو گُفت این سخن در رِکاب ایستاد — بر آورد بازو عناں بر گشاد
برو حملهٔ بُرد چوں پیلِ مست — یکے حربهٔ شیر پیکر بدست
زِسختی کِه زد بر سرش گُرز را — بر اُفتاد تب لرزه البُرز را
بیک زخمِ آں گُرز پولادِ سخت — ستد جاں ازاں آبنوسی درخت
سر و گردن و سینه و پاو دست — زِ سر تا قدم خُرد و درهم شکست
چو کارِ بُراچه زِ راحت بُرید — یکے محنتِ دیگر آمد پدید
سیاهے بکردارِ نخلِ بلند — هراساں ازو دیدهٔ نخلبند
بخسرو در آمد چو تُند اژدها — برو کرد زخمے چو آتش رها
نشد کارگر تیغ بر درعِ شاه — بغرّید زنگی چو ابرِ سیاه
چو دارائے رُوم آں سیه مار دید — نهنگِ سیاه از میاں در کشید
چُناں ضربتے زد بآں نخل بُن — کِه شیرِ جواں بر گوزنِ کهن
سرِ زنگی از نخل بالا فتاد — چو زنگی کِه از نخلِ خُرما فتاد
دِگر زنگیے رفت سوے مصاف — زباں بر گشاده به مُشتے گزاف
کِه ابرِ سیه آمد از کوهِ زنگ — نبارد مگر اژدها و نهنگ
سیه گوی گرد بازو منم — گراں کوه را هم ترازو منم
زِتن بر کَنم گردنِ پیل را — بدم در کشم چشمهٔ نیل را
بر آنکس کِه جانش بآهن گزم — بسے جامه را درسکاهن رزم
جهانجوے چوں دید کاں یاوه گوے — زِ خوں نافِ خود را کُند نافهٔ

سرِ تیغ بر گردن افراختش — در آن باده گفتن سر انداختش
از آن سهمگین نر سیاهِ قوی — عنان راند بر چالشِ خسروی
چنان زد برو تیغ زنگار خورد — کِه زنگی زِ مرکب در آمد بگرد
سیاهی دگر زین بر او هم نهاد — بزخم دگر دیده برهم نهاد
دگر تا شب از نامدارانِ زنگ — نیامد کسی را تمنای جنگ
جهاندار با فتح دمساز گشت — شبانگه به آرامگه باز گشت
چو گلنار گون کسوتِ آفتاب — کبودی گرفت از خمِ نیل ناب
نگهبانِ این مار پیکر درفش — زر اندود بر پرنیانی بنفش
رقیبانِ لشکر به آیینِ پاس — نگهبان تر از مردِ انجم شناس
یزکداری از دیده نگذاشتند — بتاقی کِه رسم است می داشتند
سحرگه کِه آمد به نیک اختری — گلِ سرخ بر طاقِ نیلوفری
سکندر برون آمد از خوابگاه — بر آراست بر حرب دشمن سپاه
روان کرد رخشِ عنان تاب را — برانگیخت چون آتش آن آب را
بقلب اندرون پای خود را فشرد — بهر پهلوان پهلوئی را سپرد
چپ و راست را بست ز آهن حصار — فرو برد چون کوه بیخ استوار
همان لشکرِ زنگ و خیلِ حبش — بهر گوشه گشتند شمشیر کش
حبش بر یمین بربری بر یسار — بقلب اندرون زنگیی دیو سار
چو نوبت زنِ شاه زد کوسِ جنگ — جرسدارِ زنگی بجنباند زنگ
در آمد بغریدن ابرِ سیاه — زِ ماهی تفِ تیغ بر شد بماه
چنان آمد از هر دو لشکر غریو — کز آن هول دیوانه شد مغزِ دیو
گره در گلوها فرو بست گرد — زِ بیخوابی اندامها گشت زرد
زِ گرز گران سنگ و شمشیر تیز — میانجی همی جست راهِ گریز
زِ گرزِ گران سنگِ چالشگران — زمین را همی سود شد استخوان

ز بس شورش کوس رویینه طاس — بگردون گردان درآمد هراس
ز خر مهرهٔ مغز پرداخته — زمین مغز کوه از سر انداخته
ز رویین دژ کوس تندر خروش — بدرهای رویین در افتاد جوش
ز نای دمنده بر آهنگ دور — گمان کرد کامد سرافیل صور
ز بس کوفتن بر زمین گرز و تیغ — ز هر غار بر شد غباری چو میغ
ز منقار پولاد پران خدنگ — گره بسته خون در دل خاره سنگ
کمان کرده ابرو به مژگان تیر — ز پستان جوشن برآورده شیر
کمند گره دادهٔ پیچ پیچ — بجز گرد کردن نمی گفت هیچ
چو هندوی بازیگر گرم خیز — معلق زنان هندی تیغ تیز
ز موزونی ضربهای سنان — برقص آمده اسپ زیر عنان
به زنبورهٔ تیز زنبور نیش — شده آهن و سنگ را روی ریش
زمین خسته از خون انجیدگان — هوا بسته از آه رنجیدگان
برآراسته قلب شاه از نبرد — چو کوهی که آن باشد از لاجورد
همان تیغ‌زن زنگی سخت کوش — برآورد چون زنگ روسی خروش
کفیده دل و برلب آورده کف — دهن باز کرده چو پشت کشف
چو از هر دو سو گشت قلب استوار — ز هر دو سپه رفت بیرون سوار
نمودند بسیار مردانگی — هم از زیرکی هم ز دیوانگی
برآورده زنگی ز رومی هلاک — که این نازنین بود آن هولناک
شه از نازنین لشکر اندیشه کرد — که از نازنینان نیاید نبرد
بدل گفت آن به که شیری کنم — درین ترشناکان دلیری کنم
چو لشکر زبون شد درین تاختن — بخود باید این رزم را ساختن
برون شد دگر باره چون آفتاب — که آرد به خونریزی شب شتاب
تنی چند را زان سیاه درشت — بیک زخم شمشیر چون سگ بکشت

کسے کآنچناں دید بنیادِ او
تہی کرد پہلو ز پولادِ او

سپہدارِ رومی چو بے جنگ ماند
نگاور سوے لشکرِ زنگ راند

پلنگر کہ او بود سالارِ زنگ
چو دانست کآمد ز دریا نہنگ

بیارانِ خود گفت کاین صیدِ خام
کجا جاں برد چوں در آید بدام

سلاحِ ملک وار ترتیب کرد
بجوشن بر از تیغ ترکیب کرد

بپوشید خفتانے از کرگدن
مکلل بزر ز آستیں تا بدن

یکے خودِ پولادِ آیینہ فام
نہاد از برِ فرق چوں سیمِ خام

درخشاں یکے تیغ چوں چشمِ گور
پلارک درو رفتہ چوں پاے مور

بر آہیخت آمد بر آں تند شیر
نشاید شدن سوے شیراں دلیر

بشہ گفت کاے صیدِ شیر آزماے
شکیبا شو از خود صبوری نماے

مرو تا نبردِ دلیراں کنیم
دریں رزمگہ جنگِ شیراں کنیم

ببینیم کز ما بلندی کراست
دریں کار فیروزمندی کراست

ز جوشیدنِ زنگیے خام کار
بجوشید خوں در دلِ شہریار

چو بدخواہ کیں در خروش آورد
ستیزندہ را خوں بجوش آورد

سکندر بدو گفت چندیں ملاف
مزن بیہدہ پیشِ مرداں گزاف

ز مردانگی لاف چندیں مزن
ہراساں شو از سایۂ خویشتن

بترس ار چہ شیری ز شیر افگناں
دلیری مکن با دلیر افگناں

تنے را کہ نتوانی از جاے برد
بپرخاشِ او پے چہ باید فشرد

بہ پہلوے شیر نجگے دشت کش
کہ داری بہ شیر افگنی دستِ خوش

بتاراجِ خود ترکتازی کنی
کہ گنجشک باشی و بازی کنی

بیا تا بگردیم میداں خوش است
ببینیم کز ما کہ سختی کش است

گرفتم مزن بر حریف افگنی
گرفتہ شوی گر گرفتہ زنی

بر آشفت زنگی ز گفتارِ شاہ
بجالش در آمد چو ابرِ سیاہ

فرو هشت بر ترک شه تیغ را
به برق آفتی که رسد میغ را

بر آشفته شد شاه زان زشت روی
چو تیغ از تنش سر برآورد موی

به تندی یکی تیغ زد بر تنش
نشد کارگر زخم بر جوشنش

بسی حمله بر یکدگر ساختند
یکی زخم کاری نینداختند

بدینگونه تا شب درآمد بسر
نشد زخم کس درمیان کارگر

چو زنگی شد از جنگ خسرو ستوه
بدو گفت خورشید شد سوی کوه

شب آمد شبخون رها کرد نیست
بمیعاد فردا وفا کرد نیست

سیه کار شب چون شود رخت سوز
برون آتش آید ز گردنده روز

کنم با تو کاری درین کارزار
که اندر گریزی به سوراخ مار

بشرطی که چون صبح راند سپاه
ترا نیز چون صبح بینم پگاه

گرفت این و از حربگه باز گشت
بدین داستان شاه دمساز گشت

بمهلت ز شب عذرخواه آمدند
ز میدان سوی خوابگاه آمدند

بیا ساقی از خم دوشینه می
که ماند اشنت باقی ز کاؤس و کی

بده تا طبیعت سیاوش شود
چو نوشد دمی چند سرخوش شود

ظفر یافتن سکندر بر لشکر زنگیان

چو روز دگر چشمهٔ آفتاب
برانگیخت آتش ز دریای آب

دو لشکر بهم برکشیدند کوس
چو شطرنجی از عاج و از آبنوس

تذروان رومی و زاغان زنگ
شده سینهٔ باز یعنی دو رنگ

سیاهان چو شب رومیان چون چراغ
کم و بیش چون زاغ و چون چشم زاغ

برآمد یکی ابر زنگار گون
فرو ریخت از دیده دریای خون

در آن سیل کز پای شد تا بفرق
یکی تشنه ماند و یکی گشته غرق

جهان خسرو آهنگ پیکار کرد
به بدخواه بر چشم بدکار کرد

بر آراست بازارِ ناورد را ــ برانگیخت زآبِ روان گرد را
قزاآگندے از گورچشم حریر ــ بپوشید و فارغ شد از تیغ و تیر
یکے دِرعِ رخشندۂ چشمہ وار ــ کہ در چشم آید یکے چشمہ وار
سِنانش یکے نیزۂ سی ارش ــ بآبِ جگر یافتہ پرورش
حمائل یکے تیغِ ہندی چو آب ــ بگوہر تر از چشمۂ آفتاب
کلاہے ز پولادِ چیں بر سرش ــ کہ گوہر برشک آمد از گوہرش
بر آویختہ ناچخے زہر دار ــ بوقتِ زدن تلخ چوں زہرِ مار
نشست از بر بارۂ کوہ وش ــ بدیدن ہمایوں برفتار خوش
رواں کرد موکب بمیعاد گاہ ــ بدیدہ کہ دشمن کے آید براہ
نیامد پلنگر کہ پژمردہ بود ــ باندیشہ لشکر فرو بردہ بود
دگر زنگیئے را چو عفریت مست ــ فرستاد تا گوہر آرد بدست
بیک ناچخ شہ کہ بروے رسید ــ ز زنگی رگِ زندگانی برید
دگر دیوے آمد چو یکپارہ کوہ ــ کزو چشمِ بینندگاں شد ستوہ
ہماں خورد کاں ناتراشِ دگر ــ چنیں چند را خاک خارید سر
سیہ روے تر زنگیئے دیو سار ــ بپیچش درآمد چو پیچیدہ مار
برو زد شہ ناچخے راند زود ــ بزخمے بر آورد زو نیز دود
سیاہِ دگر زاں ستمگار تر ــ بحرب آمد از شیر خونخوار تر
ہماں شربتِ یارِ پیشینہ خورد ــ زمانہ ہماں کارِ پیشینہ کرد
نیامد دگر کس بہ میداں دلیر ــ کہ ترسیدہ بودند زاں تند شیر
عناں راند خسرو سوے خیلِ زنگ ــ بروں خواست بدخواہ خود را بجنگ
پلنگر چو دید آنچناں دست برد ــ شد اندامش از زخمِ ناخوردہ خرد
اگر خواست ورنے جنیبت چماند ــ سوے حربگہ کام ناکام راند
عناں بر شہ افگند چالش کناں ــ بصد خواریش بخت نالش کناں

بسے زخمہا زد بہ بازوے سخت نشد کارگر بر خداوندِ بخت
شہِ شیر زَہرہ بر آں پیلِ زور بجوشید چوں شیر بر صیدِ گور
پناہندہ را یاد کرد از نخست نیت کرد بر کامگاری درست
طریدے بنا وردِ زنگی نمود کہ بر نقطہ پرکار تنگی نمود
بہ پالشگری سوے او راند رخش بر ابرِ سیہ خندہ زد چوں درخش
چناں زد برو ناچخِ زنگیرہ کہ ہم کالبد سُفتہ شد ہم زِرہ
بیک باد شد کُشتہء خصم خرد فرو ماند لشکر پلنگر بمرد
بفرمود شہ از برِ بارگی کہ لشکر بجنبید بیکبارگی
سپاہ از دو سو جنبش انگیختند شب و روز باہم در آمیختند
زِ بیمِ چقاچق کہ آمد زِ تیر کفن گشت در زیرِ جوشن حریر
ترنگا ترنگِ درخشندہ تیغ زِ ماہی ورقہا بر آوردہ تیغ
تنورہ زِ تفسیدنِ آفتاب بسوزندگی چوں تنورے بتاب
زِ جوشیدنِ سر بسر سامِ تیز جہاں کردہ از روشنائی گریز
زِ بس زنگیے کشتہ بر خاکِ راہ زمیں گشتہ بر آسماں رو سیاہ
عقیق از شبہ آتش افروختہ شبہ گشت زآتش ہمہ سوختہ
شبک شد شبہ گشت گوہر گراں چنیں است خود رسمِ گوہر گراں
اسیرِ سمن بوگ شد مشک بید غرابِ سیہ صیدِ بازِ سفید
سراسیمگی در منش تاختہ زِ رختِ خرد خانہ پرداختہ
زِ دل دادنِ چاوشانِ دلیر دلاور شدہ گور بر جنگِ شیر
یکے گفت ہوے دِگر گفت ہاں بر آورد سرہاے ہوے از جہاں
ستیزِ دو لشکر چو از حد گذشت زمانہ یکے را ورق در نوشت
قوی دست را فتح شد رہنموں بزِنہار خواہی در آمد زبوں
در آں تاختن لشکرِ روسیاں بزنگی کشی بستہ ہر سو میاں

سکندر بشمشیر بگشاد دست　　ببازار زنگی در آمد شکست
چو زنگی درآمد بزنگانه رود　　ز شهرود رومی برآمد سرود
سر رایت شاه بر شد بماه　　ز غوغای زنگی تهی گشت راه
فرو ریخت باران رحمت ز میغ　　فروشست زنگار زنگی بتیغ
ستاده ملک زیر زرین کمرکش　　ز سیفور برتن قبای منقش
ز هر سو کشان زنگیی چون نهنگ　　بگردن در افسار با پالهنگ
کسی را که زیر علم ساختند　　بفرمان خسرو سر انداختند
در آن وادی از زنگیان کس نماند　　وگر ماند جز خورد کرگس نماند
گروهی که بر پیل کردند زور　　فتادند چون پیله در پای مور
گراینده کو بار مردم کشد　　گهی شم کشد گه بریشم کشد
چو خصمان گرفتار خواری شدند　　حبش در میان زینهاری شدند
ببخشود بر سختی کار شان　　ز شمشیر خود داد زنهار شان
شه آن وحشیان را که بود از حبش　　نفرمود کشتن در آن کشمکش
بفرمود تا داغ شان برکشند　　حبش زین سبب داغ بر سر کشند
فروزنده شان کرد زان گرم داغ　　که آتش فروزنده گردد چراغ
ز بس غارت آوردن از بهر شاه　　غنیمت نگنجید در عرصه گاه
چو شه آن متاع گران سنج دید　　چو دریا یکی دشت پر گنج دید
بجز گوهرین جام و زرین عمود　　بخروار گوهر به انبار عود
هم از زر کانی هم از لعل و در　　بسی چرم قنطارها کرد پر
ز کافور چون سیم صحرا ستوه　　ز سیم چو کافور صد پاره کوه
همه زنده پیلان گنجینه کش　　همان تازی اسپان طاوس وش
بسی برده یونانی و بربری　　سبق برده بر ماه و بر مشتری
ز بر گستوانهای گوهر نگار　　همان فرش زرافه آب دار

همه روی صحرا پر از خواسته — به گنجینهٔ گوهر آراسته
شه از فتح زنگی و تاراج گنج — بر آسوده وایمن شد از درد و رنج
بعبرت در آن کشتگان بنگریست — بخندید پیدا و پنهان گریست
که چندین خلائق در آن دار و گیر — چرا کشت باید به شمشیر و تیر
گنه گر بر ایشان نهم ناروا ست — گر از خود خطا بینم این هم خطا ست
فلک را سر انداختن شد سرشت — نشاید کشیدن سر از سر نوشت
چو دود از ته لاجوردی نقاب — سر از گنبد لاجوردی متاب
فلکها که چون لاجوردی خزند — همه جامهٔ لاجوردی رزند
درین پردهٔ کج سرودی مگوی — درین خاک شوریده آبی مجوی
که داند که این خاک انگیخته — بخون چه دلها ست آمیخته
همه راه اگر نیست بیننده کور — ادیم گوزنست و بکهنت گور
بیا ساقی از می مرا مست کن — چو مستم دهی نقل در دست کن
از آن می که دل را بدو خوش کنم — بدوزخ درش طلق آتش کنم

مصاف کردن سکندر با روسیان

بیار ای جهاندیده دهقان پیر — سخنهای پرورده و دلپذیر
که چون خسرو از چین در آمد بروس — کجا برد دستش آن سبز خنگ شموس
دگر بار چرخش چه بازی نمود — جهانش چه نیرنگسازی نمود
گزارنده صراف جوهر فروش — سخن را به جوهر برآمود گوش
که رومی چو آشفتن روس دید — جهان را چو پر کنده طاؤس دید
بفرمان شه رایت افراختند — در آن پهن صحرا وطن ساختند
شب تیره پهلو به بستر نبرد — بطالع پژوهی ستاره شمرد
زمین فرش سیفور چون در نوشت — بر آورد سر صبح با تیغ و طشت

بداں تیغ کز طشت بنمود تاب | سر افگندۂ تیغ گشت آفتاب
بروں آمد از پردۂ تیرہ میغ | ز ہر تیغ کوہے یکے کوہِ تیغ
دو لشکر نگویم دو دریاے خوں | بہ بسیاری از آبِ دریا فزوں
بہ تندی برِ خوں ریختن تاختند | بہم تیغ و رایت بر افراختند
بعرضِ دو میداں در آں تنگ جاے | فشردند چوں کوہِ پولاد پاے
در آں معرکہ عارضِ رزمگاہ | بر آراست لشکر بفرمانِ شاہ
ز پولاد پوشانِ الماس تیغ | بخورشیدِ روشن در آورد میغ
جداگانہ از موکبِ ہر گروہ | حصارے بر آوردہ مانندِ کوہ
دوالی و گردانِ ایراں زمیں | سوے میمنہ گرم کردند کیں
قدر خان و فغفوریاں یکسرہ | علم بر کشیدند بر میسرہ
جناح از خدنگِ غلامانِ خاص | زدہ پرہ بر کشتنِ بیقصاص
بہ پیش اندروں پیلِ پولاد جوش | پسِ او دلیرانِ تندر خروش
شہِ پہلتن با ہزاراں امید | کمر بست بر پشتِ پیلِ سفید
ز دیگر طرف سرخ رویانِ روس | فروزندہ چوں قبلہ گاہِ مجوس
بخوارزمیاں راست آراستہ | ز چپ بانگِ پرطاس برخاستہ
الانی ز پس ایسوئے بر جناح | سر انداختن کردہ بر خود مباح
بقلب اندروں روسیئے کینہ جوے | ز مہرِ سکندر شدہ سینہ شوے
دلاہاے روسی درآمد بہ جوش | چو ہندوے بیمار بر زد خروش
سپاہ از دو جانب صف آراستہ | زمیں آسماں وار برخاستہ
ز غریدنِ کوسِ گردوں شگاف | زمیں را بر افگندہ پیچش بناف
ہماں ناے ترکی بر آوردہ شور | ببازوے ترکاں در آوردہ زور
سہیلِ زمیں سنبۂ تازیاں | بماہی رساندہ زمیں را زیاں
لکد کوبۂ گرد زہ ہفت جوش | بر آورد از گاوِ گردوں خروش

پلارک بکاورسِ نقرہ گوں ‌‌ ‌ ز نقرہ برآورد کاورسِ خوں
خدنگِ سہ پر کردہ زہ آہن گزار ‌ ‌ چو مرغ دو پر بر سرِ مرغزار
زِ نیزہ نیستاں شدہ روئے خاک ‌ ‌ زِ گو پالہا کوہ گشتہ مغاک
سناں بر سرِ موئے بازی کناں ‌ ‌ بخوں روئے دشمن نمازی کناں
زِ غریدنِ شیر در چرمِ ترگ ‌ ‌ شدہ فتنۂ خرد را سر بزرگ
سناں چشمۂ خوں کشادہ زِ سنگ ‌ ‌ برو رشتہ صد بیشہ تیرِ خدنگ
نہنگانِ شمشیرِ جوشن گداز ‌ ‌ بگرداں کشتی کرد گردن دراز
کشادہ بخار از تنِ کوہ درز ‌ ‌ زمیں را فتادہ بر اندام لرز
زِ غوغا برآوردنِ خیلِ روس ‌ ‌ تگاور شدہ زیرِ شیراں شموس
نیرزید با کمتریں روسئے ‌ ‌ فلاطونِ آنجا فلاطوسئے
ہماں روسئے رایت افراختہ ‌ ‌ زِ ہندی در آب آتش انداختہ
گلوئے ہوا در کشید اے شگفت ‌ ‌ بضیقُ النفس کارم گیتی گرفت
نہ پویندہ را بر زمیں پائے بود ‌ ‌ نہ پرندہ را بر ہوا جائے بود
زِ روسی بر آمد بہ ناوردگاہ ‌ ‌ یکے شیرِ پرطاسِ روئیں کلاہ
چو کوہے رواں گشتہ بر پشتِ باد ‌ ‌ عجب بیں کہ بر باد کوہ ایستاد
مبارز طلب کرد و جولاں نمود ‌ ‌ بنام آوری خویشتن را ستود
کہ پرطاسیاں را دریں خام چرم ‌ ‌ بپرطاسئے من شود پشت گرم
چو تندی کنم تندری گوہرم ‌ ‌ چو آیم برزم اژدہا پیکرم
پلنگاں درم بر سرِ کوہسار ‌ ‌ نہنگاں خورم بر لبِ جویبار
چو شیراں بپرخاش خو کردہ ام ‌ ‌ نہ چوں روبہا دنبہ پروردہ ام
درشتم بچنگال و سختم بزور ‌ ‌ بہ حملہ درم پہلوئے نرہ گور
ہمہ خونِ خام است نوشیدنم ‌ ‌ ہمہ چرمِ خام است پوشیدنم
سنانم زِ پہلو در آید بناف ‌ ‌ دروغے نمے گویم اینک مصاف

بیاید یکی لشکر از چین و روم — که آتش فرو زنده گردد ز موم
مخشاد یزدان بدان رهنمون — که بخشایش آرد بمن روز خون
ز قلب ملک پیش آن تند باز — برون رفت جوشن در ترکتاز
بپرخاش گردان گشادند چنگ — در آن پویه کردند لختی درنگ
ز شمشیر پرطاسی خشمناک — جوانمرد رومی در آمد بخاک
دگر رومیی رفت و هم خاک دید — که پرطاس را سخت چالاک دید
چنین تا بمقدار هفتاد مرد — به تیغ آمد از رومیان در نبرد
ملک زادهٔ بود هندی بنام — بسی سر بریده بهندی حسام
بر آن گرگ درنده چون شیر مست — بر آشفت پولاد هندی بدست
بسی حمله کردند جنگ آزمای — سر بخت کس در نیامد ز پای
ملک زاده هندی چو شد سخت کوش — بر آورد شمشیر هندی به دوش
چنان راند برنده الماس را — که سر در شکم افگند پرطاس را
ز رومی یکی شیر شوریده سر — بگردون در آورده رومی سپر
در آمد بناورد چالش کنان — بخون مخالف سگالش کنان
ز هندی چنان هندیی خورد باز — که رومی سپر گشته زو بی نیاز
چنین رومیی دیگر آمد بخشم — هم افتاد تا هم بر آرند چشم
چنین چند را کشت تا نیمروز — چو آهوی پی کرده را تند یوز
فرو بسته شد رومیان را نفس — نیامد دگر سوی پیکار کس
باز آنگه بتافت هندی عنان — بخون و خوی آلوده سر تا میان
ملک چون چنان دید بنواختش — سزاوار خود خلعتی ساختش
فرود آمدند از دو جانب سپاه — بزنهار نشاندند بر پاس گاه

مصاف دوم

دگر روز کیں ساقئ صبح خیز ... زمے کرد بر خاک یاقوت ریز

دو لشکر چو دریاے آتش دماں ... گشادند باز از کمینہا کماں

دگر بارہ در کارزار آمدند ... بشیر افگنی در شکار آمدند

وراے جگرتاب وفریادِ زنگ ... نہ سر مغز مے برد از روے رنگ

ہماں کوسِ رومی زگرگینہ چرم ... نہ دل بلکہ پولاد را کرد نرم

زمیں را ز شورش بر افتاد پیچ ... فگند آسماں نعل وخورشید میخ

بروں رفت ز ایلاقیاں سرکشے ... سوارے شتابندہ چوں آتشے

ز سر تا قدم زیرِ آہن نہاں ... بسختی د آہن دلی چوں جہاں

مبارز طلب کرد چوں پیل مست ... کسے کامد از پاے پیلاں نرست

دلیراں ازو بد دلی یافتند ... سر از پنجۂ شیر نر تافتند

پس از ساعتے چند شیرِ سپاہ ... بروں آمد از پردۂ قلب گاہ

بر اسپ بخاری بہ بالاے پیل ... خروشان وجوشاں تر از رودِ نیل

بایلانِ فقعے اہرمن روے گفت ... کہ آمد بروں آفتاب از نہفت

ہمہ جام بر دشت چوں ساقیاں ... نہ از بادہ از خونِ ایلاقیاں

بگفت این و بر مرکب انگیخت راں ... بر افراخت پولادِ گرز گراں

زگوپالِ آں پیلِ جنگ آزماے ... در آمد سرِ پیل پیکر ز پاے

شد ایلاقی از گرز پولاد پشت ... زِ طوفانِ خونش زمیں گشت مشت

سوارِ سرافراز تر زاں گروہ ... بر آں کوہکن راند مانندِ کوہ

بزخمے دگر با زمیں پشت شد ... چنیں چند گردن کش از دست شد

سرانجام کار آں سر انداختن ... غرہ ویش داد از سر افراختن

زِ پولادِ درعانِ پولاد تیغ ... بسے کشت وہم کشتہ شد اے دریغ

زِ پیشیں گماں تا نمازِ دِگر ۔ ہمیداں نشد رزم سازِ دِگر
دِگر بارہ خُوں در جگر جوش زد ۔ قضا را قدر بر بُنا گوش زد
زِ رُوسی در آمد سوارے چو پیل ۔ رُخے چُوں بقم چشمہاے چو نیل
برُوں خواست از رُومیاں ہم نبرد ۔ ہمے کرد مردی ہمے کُشت مرد
بدینگُونہ خیلے بخُوں در کشید ۔ تنے چند را جاں زِ تن بر کشید
زِ بس کُشتنِ مردِ جنگ آزماے ۔ نیامد کسے را سُوے جنگ راے
چو رُوسی برُومی چُناں دست یافت ۔ زِ گوپالِ خُود پیل را پشت یافت
ہمے کُشت پولادِ ہندی بمُشت ۔ تنے چند رُومی و چینی بکُشت
چو بالاے نیزہ درازی گرفت ۔ در آں معرکہ نیزہ بازی گرفت
زِ پہلُوے لشکر گہِ شہریار ۔ برُوں راند مرکب یکے شہسوار
نہ اسپے عقابے بر انگیختہ ۔ نہ تیغے نہنگے در آویختہ
حریرِ تنش در فراگندِ زرد ۔ کُلاہے زِ پولاد چُوں لاجورد
ہمیداں در آمد چو عفریت مست ۔ یکے حربہ چار پہلُو بہ دست
طریبے بر آورد و باروس گفت ۔ کہ خواہی ہمیں لحظہ در خاک خُفت
زریوندِ مازندرانی منم ۔ کہ بازی بُود جنگِ آہرمنم
چو رُوسی درو دید و در پیکرش ۔ زِ صفرا بگشتن در آمد سرش
شُد آگہ کہ در گشت و ناوردِ او ۔ نباشد چُناں مرد مے مردِ او
عناں سُوے لشکر گہِ خویش داد ۔ ہزیمت ہمیداد چُوں تند باد
رہا کرد حربہ سوارِ دلیر ۔ پسِ پُشت آں پُشت برکردہ شیر
گُریزندہ را حربہ بخارید پُشت ۔ برُوں شُد زِ سینہ سناں چار مُشت
زِ تیزی کہ شُد مرکبش بادپاے ۔ رساند آں تن سُفتہ را باز جاے
چو دیدند کآں اژدہاے نبرد ۔ صلیبی کُند صُلبِ مرداں مرد
برو خویش و بیگانہ بشتافتند ۔ صلیبی شُدہ کُشتہ را یافتند

عنان ها فرو بسته شد پیش و پس | ز پرطاس و روسی بجنبید کس
چو لشکر شد از صبر کردن ستوه | برون رفت روسی چو یک پاره کوه
ز خویشان قنطال گوپال نام | که چون پیلتن کرد بر وے خرام
دو شمشیر زن در هم آویختند | ز هر سوے شمشیرے انگیختند
سرانجام کوشش زریوند گرد | بیک زخم جان ستیزنده برد
چنین تا ز روسان گردون گراے | در آورد هفتاد تن را ز پاے
برآشفت قنطال زان شیر تند | که پاے سپه دید زان کار کند
بپوشید جوشن برافراخت ترگ | چو سروے که تیغش بود بار و برگ
درآمد به زین چون یکے اژدها | سر بارگی کرد بر وے رها
زریوند چون دید کآمد هژبر | بغرید مانند غرنده ابر
کشیدند بر یک دگر تیغ تیز | ز گردمی شده چون فلک گرم خیز
دو پیره چو پرکار سرگرم نورد | یکے دیر جنبش یکے زود گرد
بسے گرد بر گرد بر تاختند | بسے زخم چون آتش انداختند
نمے شد یکے بر یکے کامگار | ز پیشین درآمد به شب کارزار
هم آخر یکے تیغ زد شاه روس | بر آن شخص آراسته چون عروس
بیفگندش از زین بر آن سوے خاک | برآورد زان شیر شرزه هلاک
گسسته چو بر خصم خود دست یافت | عنان سوے لشکرگه خویش تافت
جهاندار ازان کار شد تنگدل | که سالار گیلی درآمد به گل
بفرمود بر ساختن کار او | بشرط طبیعه باشد سزاوار او

مصاف سوم

دگر روز کین ترک سلطان شکوه | ز دریاے چین کوه برنجه کوه

گرانیده شد هر دو لشکر بخوں ‌ ‌ ‌ علم بر کشیدند چوں بے ستوں
در آمد ز دریا به غرّیدن ابر ‌ ‌ ‌ ز هر بیشهٔ سر برون زد هژبر
نفیرِ دلیراں در آمد به اوج ‌ ‌ ‌ ز هر گوشه می رفت خوں موج موج
ز رومی یکے پیلِ گوپال گیر ‌ ‌ ‌ بر آهیخت شمشیر و بربست تیر
بجنگ آزمائی برون خواست مرد ‌ ‌ ‌ برون شد دلیرے بخفتانِ زرد
فرو هشته گوپالِ رومی ز دشت ‌ ‌ ‌ سر و پاے روسی بهم بر شکست
دگر خواست با او همیں رفت نیز ‌ ‌ ‌ بجز مغز کوبی ندانست چیز
الانی سوارے فرنجه بنام ‌ ‌ ‌ هنرها نموده بشمشیر و جام
در آمد بر آورده گرزے بدوش ‌ ‌ ‌ که از دیدنش مغز را رفت هوش
هم ایں گرزِ خود را بکیں بر گشاد ‌ ‌ ‌ همان نیز بر دوش لختے نهاد
دو لختِ دری شد بهم لختِ شاں ‌ ‌ ‌ در آں در شد آویزشِ سختِ شاں
چو دانست الانی که در راهِ او ‌ ‌ ‌ فرو ماند بے بخت به خواهِ او
بر آورد لختے و زد بر سرش ‌ ‌ ‌ سرش را فرو ریخت بر پیکرش
چو فرقِ سرِ خصم در خوں کشید ‌ ‌ ‌ از آں سرکشی سر بگردوں کشید
ز گردانِ هرمن یکے تند شیر ‌ ‌ ‌ بگفتن قوی دل بمردی دلیر
ز شیراں سبق برده نمرده بنام ‌ ‌ ‌ بهنگامِ جنگ آزمائی تمام
نهنگے دو تیغے بر افراخته ‌ ‌ ‌ بتیغ از نهنگاں سر انداخته
برزمِ الانی رواں کرد رخش ‌ ‌ ‌ بر افراخت از تیغِ رخشاں درخش
فرنجه چو دید آنچناں دشت زد ‌ ‌ ‌ سپر بر کتف دوخت چوں برق مرد
چناں زد برو شرده شمشیر تیز ‌ ‌ ‌ که کرد از قفس مرغِ جانش گریز
ازیں سو کمر بسته گردن کشے ‌ ‌ ‌ برون زد جنیبت چو تند آتشے
بکوشید و مردانگیها نمود ‌ ‌ ‌ بشیری کجا کرده با شیره سود
چو خصمے قوی دید گردن گشاد ‌ ‌ ‌ بیک ضربت او نیز گردن نهاد

جرم نامی از کوه لاکن چو کوه — در آمد گرز و عالم آمد ستوه
یکے ترک رو آہنی بر سرش — کہ پیکار ہیر تخت از پیکرش
قبائے زره بر تنش تابدار — چو سیماب روشن چو سیم آبدار
بشورده در آمد چو شیر دماں — ز گفتن ندادش زمانے اماں
چناں راند شمشیر بر شیر مرد — کز آں شیر شوریده بر آورد گرد
چو افتاد دشمن در آں پایۂ نغز — بشستم سمندش بسائید مغز
بسے گردناں را ز گردن کشاں — زد از سرو مہتری بیخ بر نشاں
دوالی چو دید آنچناں گردنے — نہ گردے ہمانا کہ گردن زنے
بہ پیچید و پیرایۂ جنگ خواست — بپیچ شدن کرد در جنگ راست
بتارک بر آورد روئے آہنیں — یکے ترک شفتہ ز پولاد چیں
حمائل یکے تیغ زہر آبدار — کمندے چو زلف بتاں تابدار
فرس را بر انگنده بر گستواں — بزیں اندر آمد چو کوہے رواں
سوئے دشمن آمد چناں تازه روئے — کہ طفل از دبستاں در آید بکوئے
جرم چوں در آں فرز زیبنده دید — دل از جنگ شیراں شکیبنده دید
ولیکن نبودش سر باز گشت — بناچار با مرگ دمساز گشت
بگردید دوالی در آمد دلیر — دوالک ہمے باخت با تند شیر
دوالی ز پیچیدن بدسگال — بہ پیچید بر خویشتن چوں دوال
بسے حرف در بازی اندوختند — ز رحمت یکے حرف ناموختند
دوالی کمر بست چوں شیر نر — زدش ضربتے بر دوال کمر
گزارنده شد تیغ بے پیچ رنج — دو نیمہ شد آں کوه فولاد سنج
برادر یکے داشت چوں پیل مست — بکین برادر میاں را ببست
چو زخم دوال از دوالی چشید — بنہ سوئے رخت برادر کشید
بدیں گونہ آں کوه پولاد پشت — بسے گرد لشکر شکن را بکشت

یکے روس بُد نامِ او جودره — که شیرِ نرش بود آهو بره
درشت و تنومند و زور آزمائے — به تنها عدو بند و لشکر کشائے
بگردن بسے خوں در آویخته — بسے خونِ گردن کشاں ریخته
گره بر دوالِ کمر کرد سخت — بجنگِ دوالی رواں کرد رخت
کشادند بریک دگر تیغ تیز — که در بسته شد پائے را بر گریز
بسے ضرب شاں رفت بریکدگر — ز کار آگہی شاں نشد کارگر
برآورده روسی گزارنده تیغ — برآں کوهِ فولاد زد بیدریغ
ز پولاد ترک اندر آمد بفرق — بدریائے خوں شد تنِ خسته غرق
ازآں سستی اندامِ زخم آزمائے — عناں دزدیئے کرد و شد بازجائے
فرود آمد از اسپ و سر باز بست — دلِ شاه زاں سرشکستن شکست
بفرزانه فرمود تا ہم ز راه — کند نوش دارو برآں زخم گاه
نوازش کند تا بآہستگی — دوالی برآساید از خستگی
چو شب در سر آورد کحلی پرند — سرِ مه در آمد به مشکیں کمند
دو رویه سپه پاس میداشتند — عسس گردِ خرگاه نگذاشتند

مصافِ چهارم

چو خورشید بر زد سر از گنجِ نیل — فروشست گردوں قبا را ز نیل
دگر باره شیراں نمودند شور — ز گوراں همه دشت کردند گور
بغلغل در آمد جرس با درائے — بخورشید خوں از دمِ کرنائے
بفریادِ شبپور و آوازِ کوس — پدید آمد از سرخ گل شد روس
همان جودره سوئے میداں شتافت — که در خود یکے ذره سستی نیافت
دگر باره هندی چو شبیرِ سیاه — در افگند ختلی به ناوردگاه
بسے چابکی کرد با جودره — نمے رفت بر کار زخمِ سره

هم آخر در ابروی یکے چیں فگند | سرِ خود زه بر سرِ زیں فگند
بر آورد ز افگندنش کامِ خویش | سپردش بنعلِ ره انجامِ خویش
دلیرانه میگشت و میخواست مرد | تهی کرد جاے از بسے هم نبرد
یکے نامور بود طره طوس نام | بمردی بر آورد در روس نام
چو مرغِ اژدهائے به پیچیدگی | هم بر هلاکش بسپیچیدگی
سوے هندی آمد چو سیلے بجوش | که از کوه در پستی آرد خروش
درآں داورِ یهاے بیگانگی | نمودند هشیار مردانگی
سرانجام روسی یکے حمله کرد | کزآں مردِ هندی برآورد گرد
بپرداخت از خویش اندام را | چو مے ریخت بر سنگ زد جام را
ز سر ترک برداشت گفتا منم | هزبریکه زینگونه صید افگنم
مرا مادرِ من که طره طوس خواند | بروسی زباں رستمِ روس خواند
ز میداں نخواهم شدن باز جاے | مگر لشکرے را در آرم زپاے
شد از کشتنِ هندی و زخمِ روس | بپیچید بر خود چو زلفِ عروس
بر آں بود کارد عناں سوے جنگ | دگر بار در عزمش آمد درنگ
چپ و راست میدید تا از سپاه | که خواهد شد از کینه در کینه خواه
رواں کرد مرکب رشا بندهٔ | ز پولاد چوں برق تابندهٔ
همایوں سوارے چو غرنده شیر | توانا و چابک عنان و دلیر
چناں غرق در آهن اندامِ او | که پیدا نه جز بر نفس کامِ او
بجولاں گری سرفرازی کناں | بشمشیر چوں برق بازی کناں
ازآں چابکیها که مے کرد چست | برو بر شده دستِ بدخواه سست
برآں روسی افگند مرکب چو باد | به تیغ آزمائی بغل بر کشاد
چناں زد که از تیغ گردن زنش | سرِ خصم افتاد در دامنش
ازآں شیر دل تر سوارے دگر | در آمد بپرخاش چوں شیرِ نر

بہ زخمِ دگر ہم سر افگندہ شد   چنیں تا سرے چند برکندہ شد

فزوں از چہل روسیے کوہ پشت   بآسانی آں شیرِ جنگی بکشت

بہر سو کہ میراند شبرنگ را   زِ خوں لعل کرد آہنش سنگ را

بہر حملہ کانگیخت از ہر درے   بیفگند از روسیاں لشکرے

چو بر خوں شتابندہ شد بینشِ او   نیامد کس از بیم در پیشِ او

یکے حملۂ آتشیں ساز داد   بچابک سواراں عناں باز داد

درآں حملہ کاں کوہ آہستہ کرد   صد افگند و صد کشت و صد خستہ کرد

شہ از شیر مردیش حیراں شدہ   برآں دست و تیغ آفریں خواں شدہ

بدیں گونہ مے کرد پیکار ہا   ہمے ریخت آتش درآں خار ہا

فلک تا نشد بر سرش متکسلے   نیامد زِ ناورد گہ باز جاے

چو در برقعِ کوہ رفت آفتاب   سرِ روزِ روشن فرو شد بخواب

شبِ تیرہ چوں اژدہاے سیاہ   زِ ماہی بر آورد سر سوے ماہ

سیہ کرد بر شبرواں راہ را   فرو برد چوں اژدہا ماہ را

سوار از شبیخوں و از تاختن   بر آسود و آمد بہ شب ساختن

بتاریکیِ شب چناں شد نہاں   کہ نشناختش ہیچکس در جہاں

شہ از مردیِ آں سوارِ دلیر   گماں برد کاں شیر دل بود شیر

در اندیشہ میگفت کاں شہسوار   کہ امروز کرد آنچناں کارزار

دریغا اگر روے او دیدمے   صدش گنج سربستہ بخشیدمے

قوی بازوئی کرد و خلقے بکشت   چو بازوے خویشم قوی کرد پشت

نبودہ آدمی بود شیرِ عریں   کہ بادا برآں شیر صد آفریں

مصافِ پنجم

دگر روز کیں طاقِ فیروزہ رنگ   برآوردہ یاقوتِ رخشاں زِ سنگ

الانی سوارے چو غرّنده شیر — برآمد سیاه اژدہائے ببر
یکے گرز زہ هفتاد مردی بدشت — کہ البرز را مغز در سر شکست
مبارز همیخواست میگشت فرود — زِ گرز دانِ گیتی برآورد گرد
زِ رومی و ایرانی و خاوری — بسے را فگند اندر آں داوری
ہماں رومی آہنگن سوارِ دلیر — برون آمد از پرده چوں نرّه شیر
کماں را زِہے برزد از چرمِ خام — بشست اندر آورد یک تیرِ تام
بہ نیروے دستِ کماں گیرِ او — بہ هفتاد الانی بیک تیرِ او
چو ماشورۂ هندوانی بہ جنگ — میاں آگنیده بہ تیرِ خدنگ
دگر بار یک رومیئے گرز بہ چشم — چو شیراں زِ ابرو در آورده خشم
سلاحِ آزمائی در آموخته — بسے درع را پاره بر دوخته
در آمد بشمشیر بازی چو برق — زِ سر تا قدم زیرِ پولاد غرق
پذیرا شده شورشِ جنگ را — لحافے بر افگند شبرنگ را
اگرچہ دلے داشت چوں خاره سنگ — نبود آزموده خطرہاے جنگ
بہ تنہائی این پیشہ ورزیده بود — زِ شمشیرِ دشمن نہ لرزیده بود
چو آں شیر دل دم برآنداختش — شکارے زبوں دید بشناختش
سلاحے برو دید بیش از نبرد — جُل و جامہ اش رہنز از اسپ و مرد
بیک ضربتش جاں زِ تن برکشید — اجل بر رخش تیغ اندر کشید
دگر رومیئے بست بر کیں کمر — ہماں رفت با او کہ با آں دگر
دلیرے دگر جنگ را ساز کرد — بہ تیرِ دگر جاں ازو باز کرد
بہر تیر گر شستِ او شد رواں — بہ پہلو در آمد یکے پہلواں
بده چوب بہ تیر آں سوارِ دہی — زِ ده پہلواں کرد میداں تہی
دگر بار پنہاں نہ بینندگاں — بیامد بجاے نشینندگاں
چنیں چند روزے آں نبرده سوار — بپوشیدگی حرب کرد آشکار

نشد ہیچکس را دگر یارگی — کہ با او بروں افگند بارگی
بجائے رسیدند کز بیم تیغ — پراگندگی شاں در آمد چو میغ
شکیبے بناموس مے ساختند — خیلے بہ نیرنگ مے باختند

مصافِ ششم

چنیں تا یکے روز ایں چرخِ پیر — بر آورد گوہر ز دریاے قیر
دگر بارہ میداں شد آراستہ — زِ ہیغوہا نعرہ برخاستہ
ز لشکر گہِ روس بانگِ جرس — بعیوق برمے شد از پیش و پس
کشیدند صف قلب دارانِ روس — وزاں قلبِ آراستہ چوں عروس
کہن پوستینے در آمد بجنگ — چو از ژرفِ دریا بر آمد نہنگ
پیادہ بکردارِ یک پارہ کوہ — زِ پانصد سوارش فزوں تر شکوہ
درشتے کہ چوں پنجہ را گرم کرد — بافشردن الماس را نرم کرد
چو عفریتے از بحرِ خوں آمدہ — ز دہلیزِ دوزخ بروں آمدہ
یکے سلسلہ بستہ بر پاے او — دراز و قوی ہم ببالاے او
چو شیرانِ وحشی در آں سلسلہ — جہاں کرد پُر شور و پُر مشغلہ
زِ ہر سو کہ جستے بیک آماجگاہ — زمیں گشتے از زورمندیش چاہ
سلاحش نہ جز آہنِ سر بخم — کز و کوہ را در کشیدے بہم
زِ ہر سو بداں آہنِ مرد کش — بہر دم کُشتی دشت میکرد خوش
زِ سختی کہ بُد خلعتِ خامِ او — سفن گشتہ یکبخت اندامِ او
چو آوردے آہنگ بر کارزار — نکردے برو تیغِ فولاد کار
در آمد چناں اژدہا پارۂ — فرشتہ کشتے آدمی خوارۂ
کسے را کہ دیدے گرفتے چو مور — بکندے سرش را بیک دشت زور
گرایش نکردے بہ کارِ دگر — گہے پاے کندے زتن گاہ سر

ز لشکر گرشہ بہ نیروے دشت
بسے خلق را پاے و پہلو شکست

جریدہ سوارے توانا و چشت
بکارِ مصاف اندروں تند زشت

درآمد کہ گردوں فرازی کند
بآں آتشی نیزہ بازی کند

چو دیدش ز دور آں نہنگِ دہاں
گرفتن ہماں بود و کشتن ہماں

دگر نامدارے درآمد دلیر
ہم آوردش آں شیرِ جنگی بزیر

بہر گونہ از زخمہاے درشت
تنے چند از نامداراں بکشت

ز بس دل کہ بر شیرِ درندہ خست
دلِ شیر مردانِ لشکر شکست

شگفتے فرو ماند صاحب خرد
کہ نے آدمی بود و نے دام و دد

شبے تیرہ چوں بانگ بر زد بروز
سر افگندہ شد مہرِ گیتی فروز

شہ از حیرتِ کارِ آں اہرمن
سخن راند پوشیدہ با انجمن

کہ ایں آدمی کش چہ پتیارہ بود
کہ از جنگِ او خلق بیچارہ بود

سلاحے نہ در قبضۂ دستِ او
ہمہ با سلاحاں شدہ پستِ او

بر آنم کہ او آدمی زاد نیست
وگر ہست رزمی بوم آباد نیست

ز ویرانہ جائیست وحشی نہاد
بصورت چو مردم نہ مردم نژاد

شناسندۂ کآں زمیں را شناخت
بہ تمکینِ پاسخ علم بر فراخت

کہ چوں داد فرماں شہِ دادگر
نمایم بتو حالِ آں جانور

یکے کوہ نزدیکِ تاریک پشت
کہ راہش چو موئے ز باریکی گشت

درو آدمی پیکرانے چنیں
بہ ترکیب خاکی بہ زور آہنیں

نداند کسے اصلِ ایشاں درست
کہ چوں بود شاں تاد بوم از نخست

ہمہ سرخ رو ویشد و فیروزہ چشم
ز شیراں نترسند ہنگامِ خشم

چناں زور مندند افشردہ گام
کہ یک تن بود لشکرے را تمام

اگر مادہ گر نر بود در ستیز
برہ انگیزد از عالمے رستخیز

بہر داوری کاوفتد راشتند
جز ایں مذہبے را نیا باشتند

نبریده است کس مرده زایشاں یکے | مگر زنده وآں زنده نیز اندکے
بود هر یکے را قدر مایه میش | کز آں میش سازند اسباب خویش
به پینو و پشم است بازارِ شاں | متاعے جز ایں نیست در بارِ شاں
ندارند گنجینۂ هیچکس | سمورِ سیه را شناسند و بس
سمورے که باشد بغایت سیاه | نخیزد زِ جائے جز آں جایگاه
زِ پیشانئے هریک از مرد و زن | سرو پشت بر رُسته چوں کرگدن
اگر با سروں شاں نباشد سرشت | چه ایشاں بصورت چه روبانِ زشت
کسے راکه آید تمنائے خواب | شود بر درختے چو بر آں عقاب
سروں بر فشارد به شاخِ بلند | چو دیوے بخسپد در آں دیو بند
چو بینی بشاخے بر آویخته | یکے اژدہا بینی آویخته
بخسپد فسانودی از بیخودی | که خوابست بنیادِ نابخردی
چو روی شباناں برو بگذرند | در آں دیوِ آویخته ہنگرند
باہستگی سوئے آں اهرمن | بیایند پنهاں کنند انجمن
رسنها بیارند و بندش کنند | زِ زنجیر و آهن کمندش کنند
برو چوں مسلسل شود بندِ سخت | کشندش به پنجاه مرد از درخت
چو آں بندی آگاه گردد زِ کار | خروشد خروشیدنِ رعد وار
گرآں بند را بر تواند شکست | کشد هریکے را بیک پشتِ دست
اگر سخت باشد در آں بستگی | بروں آورندش به آهستگی
برو بند زنجیر محکم کنند | وزو آب و نانے فراهم کنند
برندش بهر کوئے و هر خانۂ | گشایند زآں دام شاں دانۂ
وگر جنگے افتد بناچار شاں | بداں زنده پیل است پیکارِ شاں
کشندش به زنجیر چوں اژدہا | نیارند کردن زِ بندش رها
چه گردد چناں آتشی جنگ جوے | نماند زِ جاں در کسے رنگ و بوے

ہمانجوے در کارِ آں پاے لغز / در آں داستاں ماندہ شوریدہ مغز
بصاحب خبر گفت کاندیشہ نیست / ہمہ چوبہ تیرے ز یک بیشہ نیست
گر اقبالِ من کارسازی کند / سرش بر سرِ نیزہ بازی کند

مصافِ ہفتم

سپیدہ چو سر بر زد از باختر / سپاہی بخاور فرو بُرد سر
سپہ را برآراست خاور خدیو / در اندیشہ زاں مردِ آہنج دیو
سوے میمنہ رُومی و بربری / چو یاجوج در سدِّ اسکندری
سوے میسرہ تنگ چشمانِ چیں / شدہ تنگ ز انبوہِ ایشاں زمیں
شہِ رُوم در قلب چوں تند شیر / چو کوہے رواں خنگِ ختلی بزیر
دگر سو الانی و برطاسِ رُوس / بر آشفت چوں توسنانِ شموس
تبیرہ ہم آواز شد با درائے / چو صورِ قیامت دمیدند نائے
ز خاریدنِ کوسِ خارا شگاف / پر افگند سیمرغ در کوہِ قاف
ز فریادِ خرمہرہ و گاو دُم / علی اللہ بر آمد ز رویینہ خُم
سپاہ از دو سو ماند در داوری / کہ دولت کراے کند یاوری
ہماں اہرمن روے دژخیم رنگ / در آمد چو پیلانِ جنگی بہ جنگ
تنے چند را پے سپر کرد باز / نشد ہیچکس پیشِ او رزم ساز
زرہ پوشے از ساقۂ قلبِ شاہ / در آمد چو شیرے بہ ناوردگاہ
بہ تیغ آتشے بر کشیدہ چو آب / کزو خیرہ شد چشمۂ آفتاب
شہ از قلب دانست کاں شیر مرد / ہمانست کاں جنگ پیشینہ کرد
شد اندیشہ ناک از پئے کارِ او / کہ با اژدہا دید پیکارِ او
دریغ آمدش آنچناں گردنے / شکستہ شود پیشِ آہرمنے
سوارِ سمند شد چابک رکاب / کہ بر آتش انگشت زد بیحساب

فرشته صفت گرد آن دیو چهر   همے گشت چوں گرد گیتی سپهر
نخستین نبرد دیگر تدبیر کرد   بر آن تیره دل بارش تیر کرد
چو دژخیم را نامد از تیر باک   زننده شد از تیر خود خشمناک
یکے خشت پولاد الماس رنگ   بر آورد و زد بر دلاور نهنگ
که آن خشت گر بر زدے بر هیون   تمام از دگر گوشه جستے برون
ز سختی که تن را بهم در فشرد   بر آن خاره شد خشت پولاد خرد
دگر خشتے انداخت آن تیز تر   بر آن گشتنی هم نشد کارگر
سوم همچنین خشت بر وے شکست   نشاید بخشت آب را باز بست
چو دانست کاں دیو آهن سرشت   نیندیشد از حربهٔ تیر و خشت
نهنگ جهانسوز را بر کشید   سوے اژدهاے دمنده دوید
زدش بر کتف گاه و بردش ز جاے   چناں کاں ستمگر در آمد ز پاے
دگر باره برخاست از زیر گرد   بسختی در آویخت باهم نبرد
ز شوریدگی راه بختش گرفت   بآں آهن چفته سختش گرفت
ز زینش بر آورد چوں تند شیر   ز نارک بیفتاد ترکش بزیر
بهارے پدید آمد از زیر ترگ   بسے نغز و نازک تر از لاله برگ
سرش خواست کندن که نرم آمدش   چو روئے چناں دید شرم آمدش
دو گیسو کشاں دید در دامنش   رسن کرد گیسوش در گردنش
چو هندوے دزدش ز گنجینه برد   ز رومی ربودش به روسی سپرد
چو گشت آن فرشته گرفتار دیو   ز دیوان روسی بر آمد غریو
دگر ره به نخچیر کردن شتافت   کز اول گرانمایه نخچیر یافت
از آن طبرگی شاه لشکر شکن   به پیچید چوں مار بر خویشتن
بفرمود تا ژنده پیل سیاه   بخشم آورند اندر آن حربگاه
بزد پیلبان بانگ بر ژنده پیل   بر آن اهرمن راند چوں رود نیل

چو دید اژدها پیل سرمست را | گشاد اندر آن چیرگی دست را
بدانست کان پیل جنگ آزمای | بخرطوم سختش برآرد ز جای
چنان سخت بگرفت خرطوم او | که زندان او شد بر و بوم او
خروشید و خرطومش از جای کند | بیفتاد چون کوه پیل بلند
شه از هول آن بازی سهمناک | بترسید کافتند سپه بر هلاک
در آن خشمناکی بفرزانه گفت | که دولت ز من روی خواهد نهفت
مرا نیز دریافت ادبار بخت | وگر نه چرا جستم این کار سخت
بلا آسمانی چو آید فراز | سر ناقد بینان بپیچد ز ناز
تگ و تاب شاهان بود اندکی | تگ شیر در سال باشد یکی
مرا نیست آسایش از تاختن | نخواهم درین عمر پرداختن
دلش داد فرزانه کای شهریار | شکیبائی آور درین کارزار
همانا که فیروزی آید بدست | چو تدبیر داری و شمشیر هست
اگر چاره در سنگ خارا شود | بتدبیر و تیغ آشکارا شود
چو یاری کند با تو بخت بلند | چنین فتنه را سر در آری به بند
اگرچه یکی موی ز اندام شاه | بمن بر گرامی تر از صد کلاه
ولیکن در اختر چنان نیست راز | که چون شاه عالم نشود رزم ساز
باقبال شاه و به نیروی بخت | در آید بخاک آن تنومند سخت
جز این نیست کان پیکر سخت چرم | ندارد پی و پشت و اندام نرم
یکی تن شد از آنکه رویین تن است | توان کندن از جاش گر آهن است
نباید برو زخم راندن چو تیغ | کز آهن نگردد به اگنده میغ
سرش را گر در کمند آوری | بخم کمندش به بند آوری
گرش می نشاید بشمشیر کشت | که دارد پی سخت و چرم درشت
چو در زیر زنجیرش آری اسیر | برو خواه شمشیر زن خواه تیر

شه از مژدهٔ مرد اختر شناس ‌‌ ‌ خدا را پذیرفت بر خود سپاس
چو فیروزی خویش دید از خدای ‌ ‌ بآن خنگ ختلی در آورد پای
که او را شه چینیان داده بود ‌ ‌ ز شبرنگ آخر چینیان زاده بود
کمندی و تیغی گرانمایه خواست ‌ ‌ عنان کرد سوی بداندیش راست
در آمد بر آن دیو دریا شکوه ‌ ‌ چو ابر سیه کو بر آید ز کوه
بجنبید از جای خویش آن نهنگ ‌ ‌ که اقبال شاهش فرو برد چنگ
کمند عدو بند را شهریار ‌ ‌ در انداخت چون چنبر روزگار
بگردن در افتاد بدخواه را ‌ ‌ زمین بوسه داد آسمان شاه را
چو در گردن دشمن آمد کمند ‌ ‌ تنا بنده شد خسرو دیو بند
بخم کمندش سر اندر کشید ‌ ‌ کشان همچنان سوی لشکر کشید
بغلطید آن شیر نخچیر سوز ‌ ‌ چو آهو بره زیر چنگال یوز
چو آن گور وحشی در آن دستبرد ‌ ‌ ز افتادن و خاستن گشت خرد
ز لشکرگه شاه فیروزمند ‌ ‌ غریوی بر آمد بچرخ بلند
تبیره چنان شد در آن خرمی ‌ ‌ که آمد برقص آسمان بر زمی
چو شه دیده کان پیکر دیو رنگ ‌ ‌ باقبال طالع در آمد بچنگ
نشاندش بروز دگر دشمنان ‌ ‌ سپردش به زندان آهرمنان
دل روسیان از چنان زور دست ‌ ‌ بر آن دشمن دشمن افکن شکست
شه روس شد چون گدازنده موم ‌ ‌ بشادی در آمد شهنشاه روم
تماشای رامشگران ساز کرد ‌ ‌ در خرمی بر جهان باز کرد
بنوشنده شد نالهٔ چنگ را ‌ ‌ بکف بر نهاد آب گل رنگ را
ز فیروزی بخت خود کرد یاد ‌ ‌ نبید گوارنده مے خورد شاد
چو شب قفل فیروزه بر زد بگنج ‌ ‌ ترازوی کافور شد مشک سنج
همان مشکبو باده مے خورد شاه ‌ ‌ همان پرده میداشت مطرب نگاه

گهی شگفته لعلی به پیمانه خورد   گهی گوش بر لعل ناسفته کرد

بهر می که میخورد میر تخت گنج   بخواهنده میداد بیدشت رنج

درآمد به افسانهای دراز   ز هر سرگذشتی پژوهنده راز

از آن تیغ زن مرد چابک سوار   سخن راند با انجمن بی شمار

که امروزش آن بیوفا هم نبرد   ندانم که خون ریخت یا بند کرد

اگر ماند در بند آن رهزنان   بدوزند آوریمش به نوک سنان

وگر رفت زان رفته درنگذریم   همان به که بر یاد او می خوریم

چو شد مغزش از خوردن باده گرم   بزندانیان بس دلش گشت نرم

بفرمود کان بندی بی زبان   بیاید برامشگه مرزبان

بفرمان شه آن گرفتار بند   برامشگه آمد چو کوه بلند

همه تن شکسته ز نیروی شاه   فرو پژمریده در آن بزمگاه

بزاری بنالید زان خستگی   تضرعی نه بیش از زبان بستگی

چو مرد زبان بسته نالید زار   ببخشود بر وی دل شهریار

از آن زور دیده تن زورمند   بفرمود تا برگرفتند بند

رها کردش آن شاه آزادمرد   بآزاد مردی زیان کس نکرد

نشاندش بآزرم و دادش طعام   نوازشگری کرد با او تمام

می چند با گوهرش یار کرد   بمی گوهرش را پدیدار کرد

چو مستی درآمد بآن شوربخت   بغلطید چون سایه در زیر تخت

ز توسن دلی گرچه با کس نساخت   نوازنده خویشتن را شناخت

از آنجا سراسیمه بیرون دوید   چنان شد که کس گرد او را ندید

شگفتی فرو ماند خسرو در آن   نشان سخن باز جست از سران

که این بندی از باده چون شاد گشت   چرا شد ز ما دور کازاد گشت

بزرگان دولت در آن جستجوی   فتادند زان کار در گفتگوی

یکے گفت صحرائیست ایں رشگفت
چو بشنیدش بریدند صحرا گرفت

دگر گفت چوں مے درو کرد کار
سوئے خانۂ خویش بربست بار

شہ از ہر چہ رفت آشکارا شگفت
سخن گوش میکرد و چیزے نگفت

درآں ماند کیں پردۂ نیلگوں
چہ شب بازی آرد ز پردہ بروں

دلِ شہ چو زاں نکتہ آگاہ گشت
ز سازندۂ خود آرزو خواہ گشت

دگر رہ توقف پسندیدہ داشت
کہ تاراج بدخواہ در دیدہ داشت

چو لختے گذشت آمد آں پیلِ مست
کمرگاہِ زیبا عروسے بدست

با رزم در پیشِ خسرو نہاد
برسمِ پرستش زمیں بوسہ داد

چو آورد زیں گونہ صیدے ز راہ
دگر بارہ بیروں شد از بزمِ شاہ

عجب ماند خسرو چو ایں کار دید
نہ در مار در مہرۂ مار دید

زِ شرمِ شہ آں لعبتِ نازنیں
چو لعبت بسر درکشید آستیں

چو شہ دید در خرگہ آں ماہ را
زِ مردم تہی کرد خرگاہ را

بپرسید کاحوالِ خود باز گوے
دلم را بدیں داستاں باز جوے

پرستندۂ خوب و صاحب نواز
پرستش کناں برد شہ را نماز

دعا کرد بر تاجدارِ جہاں
کہ تاجت مبادا زِ گیتی نہاں

توئی آں جہانگیرِ کشور کشائے
کہ از دین و داد آفریدت خدائے

شکوہت چو روز آشکارا تراشت
زِ دولت دِلت بامدارا تراشت

رہائی بتو روزِ امید را
فروغ از تو تابندہ خورشید را

دگر پادشاہانِ لشکر شکن
یکے تاجور شد یکے تیغ زن

تو آں آفتابی دریں روزگار
کہ ہم تیغ گیری و ہم تاجدار

چو در بزم باشی جہاں خسروی
چو در رزم آئی جہاں پہلوی

ندارد چو من خاکی آں دسترس
کہ با آبِ حیواں برآرد نفس

کرا زہرہ کاینجا کند نالہ گرم
کہ گر زہرہ باشد گدازد زِ شرم

سفالے کہ مارا شست ناشفتنی ہشت
من آں شفتہ گوشم کہ خاقانِ چیں
بدرگاہِ شاہم فرستاد و گفت
گر آں سخن را گراں دید شاہ
مرا در پسِ پردہ خاموش کرد
من از دوریٔ شہ بہ تنگ آمدم
نمودم بہ ناوردگاہ از نخست
دگر رہ کہ بانگے بر اُدہم زدم
سوم روز چوں بخت یاری نکرد
نہ دشمن نہنگے بکیں تاختہ
نگشت آں نہنگِ ستمگر مرا
سپردم بہ روسانِ بیدادگر
دگر رہ سوئے جنگ پرواز کرد
چو اقبالِ شاہنشہِ پیل تن
ز فیروزیٔ شہ در آوردگاہ
چو دیدم کہ دامم تو دد مے کشد
بنوعے زِ زِہمش نگشتم رہا
بنوعے دمِ گشت فیروز مند
ہمہ روس را دل پر از درد شد
بمن بر شدہ لشکرے دیدباں
چو غولِ شب آئینِ بدساز کرد
رسن بستہ چوں غول بردشت ولے
چو از شب یکے نیمہ کمتر گذشت

چو گفتی بگو اند کہ گفتنی است
ز ناسفتگاں کردہ بودم گزیں
کہ در ہاشت ایں دُرج را در نہفت
نکرد از سرِ خشم بر من نگاہ
بیکبار یادم فراموش کرد
زِ ننگ آمدن سوئے جنگ آمدم
باقبالِ شہ آں ہنرہائے چست
یکے لشکرِ روس درہم زدم
گرفتارِ دشمن شدم در نبرد
زِ خشمِ خدا صورتے ساختہ
ببرد آں چناں سوئے لشکر مرا
کہ ایں گنج را بستہ داریدسر
بہ پیل افگنی جنگ را ساز کرد
چو پیلہ فگندش درآں انجمن
سرم بر فلک شد بہ نیروئے شاہ
کمندت بلا را بہ خود مے کشد
کہ ناگشتہ دیدم ہنوز اژدہا
کز آں گونہ دیوے در آمد بہ بند
گلِ سرخِ شاں خیریٔ زرد شد
ہمہ خارج آہنگ و ناخوش زباں
زِ رہ بردنِ مردُم آغاز کرد
مرا در یکے خانہ کردند جائے
بگوشش آمدم ہائے دہوئے زِ دشت

در آمد یکے ابرِ ظلمات رنگ
بر آں جنگ سازاں بباریدسنگ

رقیباں کہ شب پاس میداشتند
زِ بیمش ہمہ جاے بگذاشتند

بجز سر ندیدم کہ از کلّہ کند
ہمے کند و بر دیگرے مے فگند

ز بس کلّۂ سر کہ بر کندہ بود
یکے کوہ ز آں کلّہ آگندہ بود

در آمد چو مرغم زِ جا بر گرفت
ہمہ بندم از دست و پا بر گرفت

بپاپیں گہِ تختِ شاہم رساند
زِ پایانِ ماہی بماہم رساند

بزنداں بُدم تا باکنوں چو گنج
بشادی کنوں کردہ خواہم سپنج

زن آں بہ کہ زیور کشد پاے او
نہ زن داں کہ زنداں بود جاے او

چُنانم نماید دِلِ کامیاب
کہ مے بینم ایں کامِ دل را بخواب

پری چہرہ چوں حالِ خود باز گفت
زِ شادی رُخِ شاہ چوں گل شگفت

ببوسید بر حُقّۂ نوشِ او
سخن گفت چوں حلقہ در گوشِ او

کہ اے تازہ گل برگِ نادیدہ گرد
بمہرِ خدا پیکرے در نوَرد

بمہرِ تو ام بیشتر گشت عزم
کہ دیباے بزمی و زیباے رزم

بپرخاش گہ جانستاں دیدمت
قوی دست و چابک عناں دیدمت

برامش کنوں نیز بینم شگرف
حریفے نداری دریں ہر دو حرف

حریفت منم خیز و بنواز رود
دلم تازہ گرداں بیانگِ سرود

پری چہرہ بر خاست بنواخت چنگ
کمانِ خدنگی و تیرِ خدنگ

نوائے زد از نغمہاے نوی
نوائے سرود از دلِ پہلوی

کہ شاہا خدیوا جہاں پہلوا
خرد مند خسروا خرد پرورا

سرِ سبزت از سرزنش دور باد
دلِ روشنت چشمۂ نور باد

جواں بخت بادی و فیروز راے
توانا و دانا و کشور کشاے

کمر بستِ جانت بہ آسودگی
قبالے تنت دور ز آلودگی

بہر جا کہ رُو آری از نیک و بد
پناہت خدا باد و پشتت خرد

چنان باد کاختر بکامت شود
همه تنگ عالم به نامت شود
بیا ساقی آن رنگ داده عبیر
که رنگش بخون داد دهقان پیر
باده تا کمر چون در آید بجنگ
دهد رنگ و آبش مرا آب و رنگ

فیروزی یافتن سکندر بر لشکر روس

سپاه سحر چون علم بر کشید
جهان حرف شب را قلم بر کشید
دماغ زمین از تف آفتاب
بسرسام سودا در آمد بخواب
بر آورد مرغ سحرگه غریو
چو سرسامی از نور و صرعی ز دیو
شه از خواب سر بر زد آشوبناک
دل پاک را کرد ز اندیشه پاک
به طاعتگه آمد نیایش نمود
زبان را بشکر آزمایش نمود
زیاری ده خود در آن داوری
گهے بارگی خواست گه یاوری
چو لختی بغلطید بر روی خاک
کمر بست و زد دامن درع چاک
بنادندش اورنگ بر پشت پیل
کشیدند شمشیر گردش دو میل
در آن پهن صحرای دریا شکوه
حصارے زد از موج لشکر چو کوه
سپه را بآیین پیشینه روند
بر آراست سالار گیتی فروز
چپ و راست پیرامن آن حصار
ز پولاد بستند ره بر غبار
ز دیگر طرف روسیے سرفراز
بر آراست لشکر بآیین و ساز
جرنهای روسی خروشان شده
دماغ از تف خشم جوشان شده
ز عکس سر تیغ و برق سنان
دل از جای میرفت و دست از عنان
ترنگ کمان رفت در مغز کوه
فشافش کنان تیر بر هر گروه
ز پولادی لخت گردن کشان
برون ریخته مغزها از دهان
ز بیداد کوپال پیل افگنان
فلک جامه در خم نیل افگنان
ز نهیب پلارک ز پرهای مور
ز بال عقابان تهی کرد زور

سرِ نیزه از طاسکِ سرنگون بپرچم فرو ریخته طاسِ خون
سُمِ بادپایان زِ خون چون عقیق شده تا بسُم زمین بخون درغریق
سنان در سپر کوکب افروخته سپر بر سپر کوکبه دوخته
زِ بس خشتِ آهن که شد بر هلاک لحد بست بر کشتگان خون و خاک
سر افشانیٔ تیغ گردن گزار بر آورد از جوی خون لاله زار
نه سوزن سنان سینه را دوخته زِ مقراضه مقراضی آموخته
زِ هر قبضهٔ خنجرے در شتاب بر آورده چون اژدها سر زِ خواب
زِ بس کشتگان گرد بر گردِ راه چو بازارِ محشر شده حربگاه
نماینده رومی به هر سو ستیز بر آورده از روسیان رستخیز
بر آمیخته لشکرِ روم و روس بسرخ و سپیدی چو روی عروس
سکندر در آن حرب چون پیلِ مست بکے حربهٔ پهلوانی به دست
چگونه بود پیلِ پولاد پوش زِ شیرِ ژیان چون بر آید خروش
به آن پیل و آن شیر میماند شاه که بر پیل و بر شیر بربسته راه
بهر تیغ دارے که او ساز کرد سرش را به تیغے زدن باز کرد
سیه پوش چترش چو عباسیان زده سنگ بر طاسِ پر طاسیان
به نیروی بازوی و زخمِ رکاب چپ و راست افگند سر بے حساب
هم او پای بر جای و هم لشکرش که تا کے بر آید زِ کوه اخترش
صطرلابِ فرزانه در آفتاب بطالع گرفتن چو مه در شتاب
چو طالع به پیروزی آمد پدید جهان کرد شمشیرِ شه را کلید
بشه گفت برزن که یاری تراست درین دستبرد استواری تراست
بجنبید خسرو چو دریای نیل سرِ دشمن افگند در پای پیل
سوی روسی آورد یک ترکتاز چو تند اژدهای دهن کرده باز
بر آورد پیروزیِ شاه دشت بقنطالِ روسی در آمد شکست

چو بشکست بشکستنِ خُرهشان
بیک حمله از جاے خود بُردشان

شهِ پیل افگن به خرم تمند
در آورد قنطال را زیرِ بند

هزیمت بر افتاد بدخواه را
جهان داد شاهی جهان شاه را

زِ رُوسی بسے جُوئے خُوں ریختند
گرفتند و کُشتند و آویختند

زِ بس رُوسیاں را سر انداخته
بفهم کشتے از کشته پرداخته

زِ شیرانِ پرطاسِ رُوسی دیار
گرفتار شد تیغ زن صد هزار

دِگر کُشته شد زیرِ شمشیر و تیر
زِ کُشتن بُود فتنه را ناگزیر

قدر مایه رشتند بے برگ و ساز
گریزاں سوئے رُوس گشتند باز

نه چنداں غنیمت بخسرو رسید
که اندازۀ آید آں را پدید

زِ سیم و زر و قندز و لعل و دُر
شتر بار قنطارها گشت پُر

چو بر دشمناں شاه شد کامگار
شد از فرخی کارِ او چوں نگار

فرود آمد از خنگِ ختلی خرام
که دید آنچه مقصود بودش تمام

بشکرِ خدا رُوئے بر خاک سود
که فتح از خدا آمد او خاک بود

چو کرد آفریں داورِ خویش را
همان گنجها داد درویش را

جهاں را زِ دشمن تهی دید جاے
بآرامش و رامش آورد راے

بیا ساقی آں جامِ گوهر فشاں
بنزدیک من گوهرے در فشاں

مگر جانِ خشکم بدو تر شود
که زنگارِ گوهر به گوهر شود

انتخاب از شاہنامہ

بر تخت نشستنِ نوشیرواں و اندرز کردن بہ سرداراں

چو کسریٰ نشست از برِ تختِ عاج
جہاں تازہ شد از سرِ گاہِ اوے
بشاہی برو خواندند آفریں
ہمہ نام کردند نوشیرواں
چو کسریٰ نشست از برِ گاہِ نو
بگفتند کایں شاہ جاوید باد
ز بس خوبیِ داد و آئینِ اوے
بزرگانِ گیتی شدند انجمن
سرِ نامداراں زباں برگشاد
چنیں گفت کز کردگارِ سپہر
کز اندیشۂ نیک و بد نام و کام
وز اندیشہ فرّ و بد اندیشہ زور
ز رائے و ز پیمانِ او نگذریم

بسر بر نہاد آں دلِ افروز تاج
ابا گرگ میش آب خوردے بجوے
بفرمانِ او شد زمان و زمیں
کہ مہرش جہاں بود و دولت جواں
ہمے خواندندے ورا شاہِ نو
فرش برتر از فرِّ جمشید باد
وزاں نامور دانش و دینِ اوے
چو بنشست سالار با رائے زن
ز دادارِ نیکی دہش کرد یاد
دلِ ما پُر از آفریں باد و مہر
ازو شادمانیم و زو شاد کام
بفرمانِ او تابد از چرخ ہور
نفس جز بفرمانِ او نشمریم

به تخت مهی بر هر آنکس که داد	کند در جهان باشد از تخت شاد
هر آنکس که اندیشهٔ بد کند	بفرجام بد با تن خود کند
ز ما هر چه پرسید پاسخ دهیم	بپاسخ همه رای فرخ نهیم
از اندیشهٔ دل کس آگاه نیست	بدین تنگی اندر مرا راه نیست
اگر پادشه را بود پیشه داد	کند بیگمان هر کس از داد شاد
از امروز کاری بفردا ممان	چه دانی که فردا چه گردد زمان
گلستان که امروز باشد ببار	تو فردا چنی گل نیاید بکار
بدانگه که یابی تن زورمند	ز بیماری اندیش و درد و گزند
پس زندگی یاد کن روز مرگ	چنانیم با مرگ چون باد و برگ
بدانگه که در کار سستی کنی	همه رای ناتندرستی کنی
چو چیره شود بر دل مرد رشک	یکی دردمندی بود بی پزشک
وگر بر خرد چیره گردد هوا	نخواهد بدیوانگی بر گوا
وگر مرد پیکار بسیار گوی	نماندش به نزد کسی آبروی
بکژی ترا راه تاریک تر	سوی راستی راه باریک تر
بکاری که تو پیشدستی کنی	بر آید که تندی و سستی کنی
اگر جفت گردد زبان با دروغ	نگیرد ز بخت سپهری فروغ
سخن گفتن کژ ز بیچارگیست	به بیچارگان بر بباید گریست
چو بر خیزد از خواب شاه از نخست	ز دشمن بود ایمن و تندرست
خردمند و از خوردنی بی نیاز	فزونی برین درد و رنج است و آز
اگر شاه با داد و بخشایشست	جهان پر ز خوبی و آسایشست
وگر کژی آرد بداد اندرون	کبستش بود خوردن و آب خون
هر آنکس که هشت اندرین انجمن	شنید این بر آورده آواز من
بدانید و سرتاسر آگه بوید	همه ساله با بخت همره بوید

که ما تاجداران بسے دیده ایم / بداد و خرد راه بگزیده ایم
ولیکن ز دستور باید شنید / بد و نیک را زو بباید بدید
هر آنکس که آید بدین بارگاه / بیابسته کارے به بیگاه و گاه
نباشم ز دستور همداستان / که بر من بپوشد چنین داستان
بدرگاه بر کار دانانِ من / ز لشکر نبرده سوارانِ من
چو روزی بر ایشان نداریم تنگ / نگه کرد باید بنام و به ننگ
همه مردمی باید و راستی / نباید بداد اندرون کاستی
هر آنکس که باشد ز ایرانیان / ببندد برین بارگه بر میان
بیابد ز ما گنج و گفتارِ نرم / چو باشد پرستنده با رائے و شرم
چو بیداد گیرد کسے زیردست / نباشد خردمند و ایزد پرست
مکافات یابد بدان بد که کرد / نباید غمِ ناجوانمرد خورد
شما دل بفرمانِ یزدانِ پاک / بدارید وز ما مدارید باک
که اوبست بر پادشه پادشا / جهاندار و پیروز و فرمانروا
فروزندهٔ تاج و خورشید و ماه / نماینده ما را سوئے داد راه
جهاندار و بر داوران داور است / از اندیشهٔ هر کسے برتر است
مکان و زمان آفرید و سپهر / بیاراست جان و دلِ ما بمهر
نگهدارِ تاج است و تختِ بلند / ترا بر پرستش بود یارمند
شما را دل از مهرِ ما برفروخت / دل و چشمِ دشمن بفرمان بدوخت
همه تندرستی بفرمانِ اوست / همه نیکوئی زیرِ پیمانِ اوست
ز خاشاک تا هفت چرخِ بلند / هوا آتش و آب و خاکِ نژند
به هستئ یزدان گواهی دهند / روانِ ترا آشنائی دهند
ستایش همه زیرِ فرمانِ تست / پرستش همه زیرِ پیمانِ تست
چو نوشیروان این سخن برگرفت / جهانے ازو مانده اندر شگفت

همه یکسر از جاے برخاستند / بر او آفرینے نو آراستند

بخشش کردنِ نوشیرواں پادشاہیِ خود را بچہار بہرہ و نامہ نوشتن بکارداراں در بارۂ دادگستری

شهنشاه دانندگان را بخواند / سخنهاے گیتی سراسر براند
جهاں را به بخشید بر چار بهر / درو نامزد کرد آباد شهر
نخستیں خراساں ازاں یاد کرد / دلِ نامداراں بداں شاد کرد
دگر بهره زاں بد قم و اصفهاں / نهادِ بزرگان و جاے مهاں
وزیں بهره بد آذر آبادگاں / که بخشش نهادند آزادگاں
وز ارمینیه تا درِ اردبیل / بپیمود دانا بجز بومِ گیل
سوم پارس و اهواز و مرزِ خزر / زِ خاور ورا بود تا باختر
چهارم عراق آمد و بومِ روم / چنیں پادشاهی و آباد بوم
ازیں مرزها هر که درویش بود / نیازش برنجِ تنِ خویش بود
به بخشید آگنده گنجے بریں / جهانے بر او خواندند آفریں
زِ شاهاں هر آنکس که بد پیش ازوے / اگر کم بدش جاه اگر بیش ازوے
ببخشند بهره زِ کشت و درود / زرشتشت کس بیش ازیں تا بسود
سه یک بود یا چار یک بهرِ شاه / قباد آمد و ده یک آورد راه
زِ ده یک بر آں بد که کمتر کند / بکوشد که کهتر چو مهتر کند
زمانه ندادش بر آں بر درنگ / بدریا بس ایمن مشو از نهنگ
بکسرے رسید آں سزاوار تاج / به بخشید بر جاے ده یک خراج

شدند انجمن بخردان و ردان / بزرگان و بیدار دل موبدان
همه پادشاهان شدند انجمن / زمین را بخشید و بر زد رسن
گزیتے نهادند بر یک درم / گر آباد و نگه دهقان نبودے دژم
کسے را کجا تخم یا چار پاے / بهنگام ورزش نبودے بجاے
ز گنج شهنشاه بر داشتے / ز کشتن زمین خوار نگذاشتے
بنا کشته اندر نبودے سخن / پراگنده شد رسمهاے کهن
گزیت رز بارور شش درم / بخرماستان بر همین زد رقم
ز زیتون و از گوز هر میوه دار / که در مهرگان شاخ بودے ببار
ز ده بن درم میرسیدے بگنج / نبودے جز این تا سر سال رنج
وزین خوردنیهاے خرداد ماه / نکردے ببار اندرون کس نگاه
کسے کش درم بود و دهقان نبود / نبودے غم و رنج کشت و درود
گزارنده از ده درم تا چهار / بسالے از و بستدے کاردار
کسے بر کسے بر نکردے ستم / بسالے بسه بهره بود این درم
گزارنده بودے بدیوان شاه / ازین باژ بهرے بهر چار ماه
دبیر و پرستنده شهریار / نبودے بدیوان کسے را شمار
گزیت و خراج آنچه بد نام برد / بسه روزنامه بموبد سپرد
یکے نسخه بر دست گنجور داد / نگهبان آن نامه دستور باد
دگر تا فرستد بهر کشورے / بهر کاردارے و هر مهترے
سه دیگر که نزدیک موبد برد / گزیت و سر باژها بشمرد
بفرمان او بود کارے که بود / ز باژ و خراج و ز کشت و درود
پراگنده کارآگهان در جهان / که تا نیک و بد زو نماند نهان
همه روے گیتی پر از داد کرد / بهر جاے ویرانی آباد کرد
بخفتند در دشت خرد و بزرگ / به آبشخور آمد همے میش و گرگ

یکی نامه فرمود بر پهلوی   پسند آیدت چون ز من بشنوی
نخستین سرِ نامه بود از نخست   شهنشاهِ کسرئ یزدان پرست
برومند شاخ از درختِ قباد   که تاجِ بزرگی بسر بر نهاد
ازو دیده آباد هر بوم و بر   که یزدانِ داد آورش داد فر
سوی کاردارانِ باژ و خراج   پرستندهٔ سایهٔ فر و تاج
باندازه از ما شما را درود   هنر با نژاد آنکه بُد بر فزود
نخستین سخن چون گشایش کنیم   جهان آفرین را ستایش کنیم
خردمند بینا دل آن را شناس   که دارد ز دادارِ گیتی سپاس
بداند که هست او ز ما بی نیاز   بنزدیک او آشکار است راز
کسی را کجا سرفرازی دهد   نخستین درش بی نیازی دهد
مرا داد فرمود و خود داور است   ز هر برتری جاودان برتر است
به یزدان رسی شاه و کهتر یکیست   کسی را جز از بندگی کار نیست
ز ژرفِ زمین تا بچرخِ بلند   ز خورشید تا تیرهِ خاکِ نژند
پیِ مور بر هستیِ او گواست   که ما بندگانیم و او پادشاست
نفرمود ما را جز از راستی   که دیو آورد کژی و کاستی
اگر بهرِ من زین جهانِ فراخ   نبودی جز از باغ و میدان و کاخ
نجستی دلِ من جز از داد و مهر   گشادن بهر کار بیداد چهر
کنون روی گیتی همه سربسر   ز خاور برو تا درِ باختر
بشاهی مرا داد یزدانِ پاک   ز رخشنده خورشید تا تیره خاک
نباید که جز داد و مهر آوریم   دگر چین بکاری بچهر آوریم
شبانی کم اندیش و دشتی بزرگ   همی گوسفندی نماند ز گرگ
نباید که بر زیر دستانِ ما   ز دهقان و آذر پرستانِ ما
نجستی بخاک و بگشتی بر آب   برخشنده روز و بهنگام خواب

ز بازارگانان که بر تر و خشک — درم دارد و دُرِّ خوشاب و مُشک

نباید که خور جز بداد و بمهر — بر ایشان بتابد ز خرم سپهر

بر اینگونه رفت این نژاد و گُهر — پسر تاج یابد همے از پدر

بجز داد و خوبی نه بُد در جهان — یکے بود با آشکارا نهان

نهادیم روے زمین را خراج — درخت و گزیت از پے تخت و تاج

چو این نامه آرند نزدِ شما — که فرخنده باد او ز مرزِ شما

کسے کو برین بگذرد بگذرد — به بیداد بر یک نفس بشمرد

به یزدان که او داد دیهیم و فر — که برسم میانش ببرّنده ار

جز این نیست باد افرهِ روزگار — بیابد چو تخمم بد آید بیار

همین رسم و این نامه بنهید پیش — مگر دید زین فرّخ آیین و کیش

بهر چار ماهے یکے بهر از این — بخواهید با داد و با آفرین

بجائے که باشد زیانِ ملخ — دگر تفت خورشید تابد بشخ

دگر برف و باد از سپهرِ بلند — بدان کشتمندان رساند گزند

همان گر نبارد بنوروز نم — ز خشکی شود کشتِ خرم دژم

مخواهید باژ اندر آن بوم و رُست — که ابرِ بهارش بباران نشست

ز تخمم پراگنده و مرزِ رنج — ببخشید کارندگان را ز گنج

زمینے که آنرا خداوند نیست — بمرد و ورا خویش و پیوند نیست

نباید که این بوم ویران بود — که در سایهٔ شاهِ ایران بود

که بدخواه بر گنج رنج آورد — که جز زین بهانه بجنگ آورد

ز گنج آنچه باید مدارید باز — که کرد داشت یزدان از آن بے‌نیاز

که ویران بود بوم در فرّ من — نباشد بر او سایهٔ پرّ من

کسے را که باشد درین پایه کار — اگر بگذرد این کارِ دشوار خوار

کنم زنده بر دار جائے که هست — اگر سرفراز است وگر زیر دست

بزرگان کہ شاہانِ پیشیں بُدند / ازاں کار بر دیگر آئیں بُدند
بد و نیک با کارداراں بُدے / جہاں پیشِ اسپ سواراں بُدے
خرد را ہمیں خیرہ بفریفتند / از افزونیِ گنج نشگیفتند
مرا گنج داد است و دہقاں سپاہ / نخواہم بدینار کردن نگاہ
شمارِ جہاں باز جُستن بداد / نگہداشتن ارج مردِ نژاد
گرامی تر از گنج بدخواہِ من / کہ جوید ہمے کشور و گاہِ من
سپہبد کہ مردم فروشد بزر / نیابد بریں بارگہ بر گذر
کسے را بُود ارج ازیں بارگاہ / کہ با داد و مہراست و با رسم و راہ
چو بیدار دل کاردارانِ من / بدیوانِ موبد شوند انجمن
پدید آید از گفتِ یکتن دروغ / ازاں پس نگیرد برِ ما فروغ
بہ بیدادگر گر مرا مہر نیست / پلنگ و جفا پیشہ مردم یکیست
ہر آنکس کہ او راہِ یزداں بجُست / بآبِ خرد جانِ تیرہ بشست
بدیں بارگاہش بلندی بُود / برِ موبداں ارجمندی بُود
بنزدیکِ یزداں زِ گنجے کہ کشت / بیابد بپاداش خرّم بہشت
کہ ما بے نیازیم ازاں خواستہ / کہ گردد بنفریں رواں کاستہ
کرا گوشتِ درویش باشد خورش / زِ چرمش بُود بیگماں پوشِش
پلنگے بہ از شہریارے چنیں / کہ نہ شرم دارد نہ آئین و دیں
گشادہ است بر ما رہِ راستی / چہ کوبیم خیرہ درِ کاستی
نہانی بدو داد دادن بروے / بداں تا رسد نزدِ ما گفتگوے
بنزدیکِ یزداں بُود ناپسند / نباشند بدیں بارگاہ ارجمند
زِ یزداں و از ما بر آنکس درود / کہ از داد و مہرش بُود تار و پود
اگر دادگر باشی اے شہریار / بگیتی بمانی یکے یادگار
کہ جاوید ہرکس کند آفریں / بداں شاہ کآباد دارد زمیں

خردمند بینا دل آن را شناس | که دارد ز دادار گیهان سپاس
ز شاهان که با تخت و افسر بدند | بگنج و بلشکر توانگر بدند
نبد دادگرتر ز نوشیروان | که جاوید بادا ز دانش جوان
نه زو پرهنرتر به مردانگی | به تخت و بدیهیم و فرزانگی

اندرز نوشیروان به ایرانیان و پذیرفتن پادشاهان فرمان او را

پدید آمد آن تودهٔ شنبلید | چو زلف شب تیره شد ناپدید
نشست از بر تخت نوشیروان | دلی شاد و خندان و دولت جوان
جهانی بدیدار بنهاد روی | هر آنکس که بد در جهان دادجوی
بآواز گفت آن از آن شهریار | که جز پاک یزدان مدانید یار
که داننده اوست و هم رهنمای | هم او دست گیرد بهر دو سرای
مباشید ترسان ز تخت و کلاه | گشاده است بر هر کسی بارگاه
هر آنکس که آید بروز و بشب | ز گفتار بسته مدارید لب
اگر می گساریم با انجمن | ور آهسته باشیم با رای زن
بچوگان و بر دشت نخچیرگاه | بر ما شما را گشاده است راه
بخواب و به بیداری و رنج و ناز | از این بارگه کس مگردید باز
مگر آرزوها همه یافته | مخسپید یک تن ز ما تافته
بدانگه شود شاد و روشن دلم | که رنج ستمدیدگان بگسلم
مبادا که از کارداران من | گر از لشکر و پیشکاران من
بخسپد کسی با دلی دردمند | که از درد او بر من آید گزند
سخن گرچه اندک بود در نهان | بپرسد ز من کردگار جهان

ز باژ و خراج آں کجا ماندہ است
کہ موبد بدیوانِ ما راندہ است

نخواہند نیز از شما زر و سیم
مخسپید زیں پس دلِ از من بہیم

بر آمد ز آیواں یکے آفریں
بخورشید بر شد ز روے زمیں

کہ نوشیرواں باد با فرہی
ہمہ سالہ با تاجِ شاہنشہی

مبادا ز او تخت پرداخت و گاہ
ہم ایں نامور خسروانی کلاہ

برفتند با شادی و خرمی
چو باغِ ارم گشت روے زمی

بگیتی ندیدے کسے را دژم
ز ابر اندر آمد بہنگام نم

جہاں شد بکردارِ خرم بہشت
ہمے ابر در بوستاں لالہ کشت

در و دشت و پالیز شد چوں چراغ
چو خورشید شد باغ و چوں باغ راغ

پس آگاہی آمد بروم و بہند
کہ شد مرز ایراں چو رومی پرند

زمیں را بکردارِ تابندہ ماہ
براد و بلشکر بیاراست شاہ

کسے آں سپہ را نداند شمار
بگیتی مگر نامور شہریار

ہمہ با دلے شاد و با سازِ جنگ
ہمہ گیتی افروز و با نام و ننگ

دلِ شاہ ہر کشورے خیرہ گشت
ز نوشیرواں شاں رواں تیرہ گشت

فرستادہ آمد ز ہند و ز چیں
ہمہ شاہ را خواندند آفریں

ندیدند با خویشتن تاوِ اوے
سبک شد بدل باژ با ساوِ اوے

ہمہ کہتری را بیاراستند
ہمہ بدرہ و بردہا خواستند

بزریں عمود و بزریں کلاہ
فرستادگاں بر گرفتند راہ

بدرگاہِ شاہِ جہاں آمدند
کہ با ساو و باژِ جہاں آمدند

بہشتے شد آراستہ بارگاہ
ز بس بردہ و بدرہ و بارخواہ

بریں نیز بگذشت چندے سپہر
ہمے رفت با شاہِ ایراں بمہر

رسیدنِ منذرِ تازی نزدِ نوشیروان به فریادِ بیدادِ قیصرِ روم

چو منذر بیامد بنزدیکِ شاه ... همه مهتران برگشادند راه
بپرسید ازو شاه و شادی نمود ... ز دیدار او روشنائی فزود
جهاندیده منذر زبان برگشاد ... ز روم و ز قیصر همی کرد یاد
بدو گفت اگر شاهِ ایران توی ... نگهدار و پشتِ دلیران توی
چرا رومیان شهریاری کنند ... بدشتِ سواران سواری کنند
وگر شاه بر تختِ قیصر بود ... سزد گر سرافراز بی سر بود
چو دستور باشد گرانمایه شاه ... نه بیند چو ما نیز فریاد خواه
سوارانِ دشتی ز رومی سوار ... بیابند در کوششِ کارزار
ز گفتارِ منذر برآشفت شاه ... که قیصر همی بر فرازد کلاه
ز لشکر زبان آوری برگزید ... که گفتارِ قیصر بداند شنید
بدو گفت از ایدر برو تا بروم ... میاسای هیچ اندر آباد بوم
بقیصر بگوی ار نداری خرد ... ز رای تو مغزِ تو کیفر برد
اگر شیرِ جنگی بتازد بگور ... کجا بشکند شیر در آبِ شور
ز منذر ترا داد یابی بس است ... که او را نشست از برِ کرگس است
چپِ خویش پیدا کن از دستِ راست ... چو پیدا کنی مرز جوئی رواست
چو بخشندهٔ بوم و کشور منم ... بگیتی سرافراز و مهتر منم
همی آن کنم کار کز من سزد ... نمانم که بادی بر او بر وزد
چو با تازیان دست یازی بکین ... یکی در نهان خویشتن را ببین
و دیگر که آن پادشاهی مراست ... درِ گاو تا برجِ ماهی مراست

اگر من سپاہے فرستم بروم
ترا تیغ فولاد گردد چو موم

فرستادہ از پیش نوشیروان
بیامد بکردار آب روان

بر قیصر آمد پیامش بداد
بپیچید بے مایہ قیصر ز داد

نداد ایچ پاسخ ورا جز فریب
ہمے دید دور از بلندی نشیب

چنین گفت کز منذر کم خرد
سخن باور آن کن کہ اندر خورد

اگر خیرہ منذر بنالد ہمے
بدینگونہ بر بد بپالد ہمے

گر آیدونکہ از دشت نیزہ وران
بنالد کسے از کران تا کران

زمین آنکہ بالاست پہنا کنم
بدان دشت بے آب دریا کنم

فرستادہ بشنید و آمد چو گرد
سخنہاے قیصر ہمہ یاد کرد

بر آشفت کسرے بدستور و گفت
کہ با مغز قیصر خرد نیست جفت

من اورا نمایم کہ فرمان کراست
جہان جستن و جنگ و پیکان کراست

ز بیشی و از گردن افراختن
وزین کوشش و غارت و تاختن

پشیمانی افزون خورد زانکہ ہست
بشب زیر آتش کند ہر دو دست

بفرمود تا در دمیدند نائے
سپاہ اندر آمد ز ہر سو بجائے

ز درگاہ برخاست آواے کوس
زمین قیرگون شد ہوا آبنوس

گزین کرد از آن لشکر نامدار
سواران شمشیر زن صد ہزار

بمنذر سپرد آن سپاہ گران
بفرمود کز دشت نیزہ وران

سپاہے بر از جنگ جویان بروم
کہ آتش برآرند از آن مرز و بوم

کہ ہر چند من شہریارے نوام
بدین کینہ بر نامدارے نوام

ز روم و ز رومی مدار ایچ باک
چہ رومی بر من چہ یک مشت خاک

فرستادۂ را کنون چرب گوے
از ایران فرستم بنزدیک اوے

مگر خود نباید ازین پس گزند
بقیصر بود روم ما را پسند

نویسندۂ خواست از بارگاہ
بقیصر یکے نامہ فرمود شاہ

ز نوشیروان شاه فرّخ نژاد
جهانگیر نبیره کی کیقباد

بنزدیک قیصر سرافراز روم
نگهبان آن مرز آباد بوم

نامهٔ شاه کسری بقیصر روم

سر نامه کرد آفرین از نخست
گرانمایگی جز بیزدان نجست

خداوند گردنده خورشید و ماه
کزو ایست پیروزی و دستگاه

که بیرون شد از رای گردان سپهر
اگر جنگ جوید اگر داد و مهر

تو گر قیصر روم و گر مهتری
مکن هیچ با تازیان داوری

وگر پیش گیری ز چنگال گرگ
تو دانی کزو رنج بینی بزرگ

وگر سوی منذر فرستی سپاه
نمانم بتو لشکر و تاج و گاه

اگر زیر دستی شود پر منش
بشمشیر یابد ز ما سرزنش

تو زآن مرز یکرش منه پیش پای
چو خواهی که پیمان بماند بجای

اگر بگذری زین سخن بگذرم
سر و گاه تو زیر پی بسپرم

درود از خداوند دیهیم و زور
بدان کو نجوید ببیداد شور

نهادند بر نامه بر مهر شاه
سواری گزیدند از آن بارگاه

چنان چون ببایست چیره زبان
جهاندیده و گرد و روشن روان

فرستاده با نامهٔ شهریار
بیامد بر قیصر نامدار

بدو آفرین کرد و نامه بداد
همه رای کسری بدو کرد یاد

سخنهاش بشنید و نامه بخواند
بپیچید و اندر شگفتی بماند

ز گفتار کسری سرافراز مرد
برو پر ز چین کرد و رخسار زرد

رسیدنِ نامۂ نوشیرواں نزدِ قیصر و فرستادنِ قیصر پاسخِ آں نامہ را

نویسندۂ خواند و پاسخ نوشت | پدیدار کرد اندرو خوب و زشت
سرِ نامہ چوں گشت مشکیں ز قار | نخست آفریں کرد بر کردگار
نگارندۂ بر کشیدہ سپہر | کزو ایست پرخاش و آرام و مہر
بگیتی یکے را کند تاجور | وز او یکے پیشِ او با کمر
اگر خود سپہرِ رواں زیرِ تست | سرِ مشتری زیرِ شمشیرِ تست
بدیواں نگہ کن کہ رومی نژاد | بہ گنجِ کیاں باژ ہرگز نداد
تو گر شہریاری نہ من کہترم | ہماں با سر و افسر و کشورم
چہ باید پذیرفت چندے فسوس | ز بیمِ پئے پیل و آوائے کوس
نخواہم کنوں از شما باژ و ساد | کہ دارد بپرخاش با روم تاد
سکندر شنیدی بایراں چہ کرد | زما بود آں شاہِ آزاد مرد
نہفتہ نشد تیغِ اسکندری | چہ سازی بما با چنیں داوری
بتاراج بردند یک چند چیز | گذشت آں ستم بر نگیریم نیز
ز دشتِ سوارانِ نیزہ وراں | برآریم گرد از کراں تا کراں
نہ خورشید نوشیرواں آفرید | وگر بستد از چرخِ گرداں کلید
کہ کس مے نباید ز شاہنشہاں | ہمہ کامِ او باید اندر جہاں
فرستادہ را ہیچ پاسخ نداد | ز تندیِ کسرے نیامدش یاد
چو مہر از برِ نامہ بنہاد گفت | کہ با من مسیح و چلیپاست جفت
فرستادہ با او نزد ہیچ دم | دژم دید پاسخ بیامد دژم
بیامد برِ شاہِ ایراں چو گرد | سخنہائے قیصر ہمہ یاد کرد

چو برخواند آن نامه را شهریار / برآشفت با گردش روزگار

رفتن کسری بجنگ قیصر

همه موبدان و ردان را بخواند / وز آن نامه چندی سخنها براند
سه روز اندرون بود با رای‌زن / چه با پهلوانان لشکرشکن
چهارم بدان رای شد رای شاه / که آرد سوی جنگ قیصر سپاه
برآمد ز در نالهٔ گاودم / خروشیدن کوس و رویینه خم
برآسایش اندر نبودش درنگ / همی از پی راستی جست جنگ
سپه برگرفت و بنه برنهاد / ز یزدان نیکی دهش کرد یاد
یکی گرد برشد که گفتی سپهر / بدریای قیر اندر اندود چهر
بپوشید روی زمین را به نعل / هوا یکسر از پرنیان گشت لعل
نبد بر زمین پشه را جایگاه / نه اندر هوا باد را مانده راه
ز جوشن سواران و از گرد پیل / زمین شد بکردار دریای نیل
جهاندار با کاویانی درفش / همی رفت با تاج و زرینه کفش
همی برشد آواز شان تا دو میل / به پیش سپاه اندرون کوس و پیل
پس پشت و پیش اندر آزادگان / بشد تیز تا آذر آبادگان
چو چشمش برآمد به آذرگشسپ / پیاده شد از دور و بگذاشت اسپ
ز دستور پاکیزه برسم بجست / دو رخ را بآب دو دیده بشست
نوان اندر آمد بآتشکده / نهادند گاهی بزر آژده
نهاده بدو نامهٔ زند و اُست / باواز برخواند موبد درست
ردو هیربد پیش غلطان بخاک / همه دامن جامها کرده چاک
بزرگان برو گوهر افشاندند / بزمزم همی آفرین خواندند
چو نزدیک تر شد ستایش گرفت / جهان آفرین را نیایش گرفت

وزو خواست پیروزی و دستگاه ‌ نمودن دلش را سوے داد و راه
پرستندگاں را به بخشید چیز ‌ بجائے که درویش دیدند نیز
یکے خیمه زد پیش آتشکده ‌ کشیدند لشکر ز هر سو رده
دبیر خردمند را پیش خواند ‌ سخنهاے بایسته چندے براند
یکے نامه فرمود با آفرین ‌ سوے مرزبانانِ ایراں زمیں
که نو شده باشید و بیدار بید ‌ جهاں را ز دشمن نگهدار بید
گنارنگ یا پهلواں هر که هست ‌ همه داد جوئید با زیردست
بدارید چندانکه باید سپاه ‌ بداں تا نیاید بد اندیش راه
درفشش مرا تا نه بیند کسے ‌ نباید که ایمن بخسپد بسے
از آتشکده چوں بشد سوے روم ‌ پراگنده شد زو خبر گرد بوم
به پیش آمد آنکس که فرماں گزید ‌ وگر زاں بر و بوم شد ناپدید
جهانجوے با هدیه و با نثار ‌ فراواں بیامد بر شهریار
چناں بُد که هر شب ز گرداں هزار ‌ به بزم آمدندے بر شهریار
چو نزدیک شد رزم را ساز کرد ‌ سپه را درم دادن آغاز کرد
سپهبدنش شیروے بهرام بود ‌ که در جنگ با رائے و آرام بود
چپ لشکرش را بفرهاد داد ‌ بسے پندها بر دلش کرد یاد
چو استاد بر زیں ابر میمنه ‌ گشسپ جهانجوے پیش بنه
بقلب اندروں بود مهراں بپاے ‌ که در رزمگه داشتے دل بجاے
طلایه بهرمزد خراد داد ‌ رواں و دلش را خرد یاد داد
بهر سو برفتند کارآگهاں ‌ بداں تا نماند سخن در نهاں
ز لشکر جهاندیدگاں را بخواند ‌ بسے پند و اندرز نیکو براند
چنیں گفت کاے لشکر بیکراں ‌ ز پرمایگان و ز گندآوراں
اگر یکتن از راه من بگذرید ‌ دم خویش بیراے من بشمرید

بدرویش و مردم رساند رنج / دگر بر بزرگان که دارند گنج
گر آهنگ بر میوه دارے کنید / وگر ناپسندیده کارے کنید
وگر کشتمندے بپوشد بپاے / وگر پیش لشکر بجنبد ز جاے
بیزداں که او داد دیهیم و زور / خداوند بهرام و کیوان و هور
که در دم میانش ببرّم به تیغ / اگر چوں ستاره شود زیر میغ
به پیش سپه بر طلایه منم / جهانجوے بر قلب پایه منم
نگهبان پیل و سپاه و بنه / گہے بر چپم گاه بر میمنه
بخشکی روم گر بدریاے آب / نجویم بر بزم اندر آرام و خواب
منادی گرے نام او شیرزاد / گرفت آں سخنہاے کسریٰ بیاد
بیامد دمان گرد لشکر بگشت / بهر خیمه و خرگہے بر گذشت
خروشید کاے بیکرانه سپاه / چنین است فرمان بیدار شاه
که گر جز بداد و بمهر و خرد / کسے سوے خاک سیه بنگرد
بر آں تیره خاکش بریزند خوں / چو آید ز فرمان یزداں بروں
به پند منادی نشد شاه رام / بروز سفید و شب تیره فام
همے گرد لشکر بگشتے براه / همے داشتے نیک و بد را نگاه
ز کار جهاں آگہی داشتے / بد و نیک را خوار نگذاشتے
ز لشکر کسے کو بمردے براه / وُرا دخمه کردے بداں جایگاه
وگر باز ماندے ازو سیم و زر / کمان و کمند و کلاه و کمر
بد و نیک با مرده بودے بخاک / نبودے جدا چیز زو در مغاک
جهانے بدو مانده اندر شگفت / که نوشیرواں آں بزرگی گرفت
بهر جایگاهے که جنگ آمدے / ورا راے و هوش و درنگ آمدے
فرستادهٔ خواستے راستگوے / که رفتے بر دشمن چاره جوے
اگر یافتندے سوے داد راه / نکردے ستم آں خردمند شاه

اگر جنگ جستے بجنگ آمدے　　بخشم دلاور نهنگ آمدے
بتاراج دادے همه بوم و رست　　جهان را به داد و بشمشیر جست
بکردار خورشید بد رای شاه　　که بر تر و خشکی بتابد براه
ندارد زکس روشنائی دریغ　　چو بگریزد از چرخ گردنده میغ
همش داد بخشش همش رنگ و بوے　　همش دُرّ خوشاب و هم آب جوے
فروغ و بلندی نپوشد زکس　　دل افروز و رخشنده اوئیست و بس
شهنشاه با داد بارای و فر　　جهان را همے داشت در زیر پر
وراجنگ و بخشش چو بازی بدے　　ازیرا بدان سرفرازی بدے
اگر پیل و شیر آمدیش پیش　　نبرداشتے جنگ یکروز بیش
سپاهے که با خود و خفتان بجنگ　　به پیش سپاه آمدے بیدرنگ
اگر کشته بودے اگر بسته زار　　بزندان پیروز گر شهریار

گرفتن نوشیروان چند دز را براه روم

چنین تا بیامد بدان شارسان　　که شوراب بد نام آن کارسان
از ایران چو گشتاسپ آمد بروم　　گرفت اندر آن شهر شوراب بوم
برآورده دید سر در هوا　　پر از مردم و ساز جنگ و نوا
زخارا بیفگنده در ژرف آب　　کشیده سر باره اندر سحاب
بگرد حصار اندر آمد سپاه　　ندیدند جائے بدرگاه راه
بدو ساخت از چار سو منجنیق　　بپاے آمد آن باره جاثلیق
برآمد ز هر سو دم رستخیز　　ندیدند جاے گذار و گریز
چو خورشید تابان ز گنبد بگشت　　شد آن باره دز بکردار دشت
خروش سواران و گرد سپاه　　همان دود آتش بر آمد بماه
همه حصن بے تن سر و پاے بود　　تن بے سران شان دگر جاے بود

غو زینهار و خروش زنان | فزون شد ز زخم تبیره زنان
وز ایشان هر آنکس که پرمایه بود | بگنج و بمردی گرانمایه بود
ببستند و کردند بر پیل بار | خروش آمد و نالهٔ زینهار
نبخشود بر کس بهنگام رزم | نه بر گنج و دینار هنگام بزم
وز آنجایگه لشکر اندر کشید | بره بر دژے دیگر آمد پدید
که در بند او گنج قیصر بدے | نگهبان آن دژ توانگر بدے
که آرایش روم بر نام اوے | ز کسرے بد آمد بفرجام اوے
بدان دژ نگه کرد بیداد شاه | هنوز اندر آن نارسیده سپاه
بفرمود تا تیر باران کنند | هوا چون تگرگ بهاران کنند
بمردی سران باره را بستدند | بشهر و بدژ آتش اندر زدند
بدان دژ یکے جانور در نماند | بدان بوم و بر خار و خاور نماند
همه گنج قیصر بتاراج داد | سپه را همه بدره و تاج داد
بر آورد از آن شارسان رستخیز | همه بر گرفتند راه گریز
خروش آمد از کودک و مرد و زن | همه پیر و برنا شدند انجمن
به پیش گرانمایه شاه آمدند | غریوان و فریادخواه آمدند
که دستور و گنجور و گنج آن تست | بروم اندرون سود و رنج آن تست
بجان دیده زنهار خواه تو ایم | پرستار فرّ و کلاه تو ایم
بفرمود شه تا نکشتند نیز | بدیشان ببخشید بسیار چیز
وز آن جایگه لشکر اندر کشید | وز آرایش روم برتر کشید
کس آمد بگفت آنکه قیصر سپاه | فرستاد و اینک بیامد ز راه

رزم نوشیرواں با فرفوریوس سپه سالار قیصر و شکست دادن و گرفتن قالینیوس و انطاکیه را

چو بشنید کامد سپاهی گران	همه نیزه داران جوشن وران
بلشکر بگفت آنچه بشنید شاه	بداں تا بسیچیده باشد سپاه
برفتند چوں کوه آهن ز جای	خروش آمد و ناله کرنای
نوندی ز گفتار کار آگهاں	بیامد بنزدیک شاه جهاں
که قیصر سپاهی فرستاد پیش	از آں نامداراں و گرداں خویش
به پیش اندروں پهلوانی بزرگ	سپاهی همه رزم جویاں چو گرگ
برو بیش خوانند فرفوریوس	سواری سرافراز با بوق و کوس
چو ایں گفته شد پیش بیدار شاه	پدید آمد از دور گرد سپاه
بخندید ازو شهریار جهاں	بدو گفت کایں نیست از ما نهاں
که ما جنگ را پیش ازیں ساختیم	از اندیشه هرگز نپرداختیم
کی تاجور بر لب آورده کف	بفرمود تا بر کشیدند صف
سپاهی بیامد به پیش سپاه	که شد بسته از گرد بر باد راه
شده نامور لشکری انجمن	یلاں سرافراز شمشیر زن
همه جنگ را تنگ بسته میاں	بزرگاں و فرزانگاں و مهاں
بخوں آب داده همه تیغ را	بد آں تیغ برنده مر میغ را
سپه را نبد بیشتر زاں درنگ	که نخچیر گیرد ز بالا پلنگ
بهر سو ز رومی تلی کشته بود	دگر خسته از جنگ برگشته بود

بشد خسته از جنگ فرفوریوس — دریده درفش و نگونسار کوس
سواران ایران بسان پلنگ — بهامون کجا غرمش آید بچنگ
پس رومیان در همی تاختند — در و دشت از ایشان بپرداختند
چنان هم همیرفت با ساز جنگ — سپاهی همه گرز و خنجر بچنگ
سپه را بهامونی اندر کشید — بر آوردهٔ دیگر آمد پدید
دژی بود با لشکر و بوق و کوس — کجا خواندندیش قالیبنیوس
سر بارهٔ او ندیدی عقاب — یکی کنده گرد اندرش پر ز آب
یکی شارسان گرد دش اندر فراخ — به ایوان و میدان و پالیز و کاخ
ز رومی سپاهی بزرگ اندر او — همه نامداران پرخاش جو
دو فرسنگ پیش اندرون بود شاه — سپه گشته گیتی ز گرد سپاه
خروشی بر آمد ز قالیبنیوس — کز آن نعره اندک شد آوای کوس
بدان شارسان در نگه کرد شاه — همی هر زمانی فزون شد سپاه
بدروازها جنگ بر ساختند — همی تیر و قاروره انداختند
چو خورشید تابنده برگشت زرد — ز گردنده یک نیمه شد لاجورد
از آن بارهٔ دژ نماند اندکی — همه شارسان با زمین شد یکی
خروشی بر آمد ز درگاه شاه — که ای نامداران ایران سپاه
همه پاک از این شهر بیرون شوید — بتاریکی اندر بهامون شوید
اگر هیچ بانگ زن و مرد پیر — دگر غارت و شورش و دار و گیر
بگوش من آید بتاریک شب — که بگشاید از رنج یک مرد لب
هم اندر زمان آنکه فریاد ازوست — بر از گاه بینندش آگنده پوست
چو بر زد ز خرچنگ چنگ آفتاب — بفرسود رنج و بپالود خواب
تبیره بر آمد ز درگاه شاه — گرانمایگان بر گرفتند راه
از آن دژ وزان شارسان مرد و زن — بدرگاه کسری شدند انجمن

که ایدر ز جنگی سوارے نماند　　درین شارسان نامدارے نماند
همه خسته و کشته شد بیگناه　　گر آمد که بخشایش آید ز شاه
زن و کودک خرد با مرد پیر　　نه خوب آید از داد یزدان اسیر
چنان شد دژ و بارهٔ شارسان　　کزین پس نه بینی جز از خارسان
چو قیصر گنهگار شد ما که ایم　　نقالیقیوس اندرون بر چه ایم
بدان رومیان بر ببخشود شاه　　گنهگار شد رسته با بیگناه
بسے خواسته پیش ایشان بماند　　وزان جایگه نیز لشکر براند
هر آنکس که دیبا اندر کارزار　　به بستند بر پیل و کردند بار
به انطاکیه در خبر شد که شاه　　ابا پیل و لشکر در آمد ز راه
سپاهے در آن شهر بد بیکران　　دلیران رومی و گُند آوران
سه روز اندر آن شاه را بد درنگ　　بدان تا نباشد به بیداد جنگ
چهارم سپاه اندر آمد چو کوه　　دلیران ایران گروها گروه
برفتند یکسر سواران روم　　ز بهر زن و کودک و گنج و بوم
سه جنگ گران کرده شد در سه روز　　چهارم چو بفروخت گیتی فروز
گشاده شد آن مرز آباد بوم　　سوارے ندیدند جنگی ز روم
بشهر اندر آمد سراسر سپاه　　پیے را نبد بر زمین هیچ راه
بزرگان که با تخت و افسر بدند　　هم آنها که گنجور قیصر بدند
بشاه جهاندار دادند گنج　　بچنگ آمدش گنج چون برد رنج
وز ایشان هر آنکس که جنگی بدند　　نهادند بر پشت پیلان به بند
اسیران و آن گنج قیصر ز راه　　بسوے مداین فرستاد شاه
نگه کرد بر گرد آن شهر شاه　　زمین دید رخشان تر از چرخ ماه
ز باغ و ز میدان و آب روان　　همے تازه شد پیر گشته جوان
چنین گفت با نامور شهریار　　که انطاکیه است این اگر نوبهار

کسے کو ندید است خرّم بهشت | ز مشکش همه خاک و زرّینش خشت
درختش ز یاقوت و آبش گلاب | زمینش سپهر آسمان آفتاب
نگه کرد باید بدیں مرز و بوم | که آباد بادا همه بوم روم

آباد کردنِ نوشیرواں شهرِ زیبِ خسرو را بمانندِ انطاکیه و جاے دادن اسیرانِ روم را در آں زمیں

یکے شهر فرمود نوشیرواں | بدو اندروں کاخ و آبِ رواں
بکردارِ انطاکیه چوں چراغ | پُر از گلشن و کاخ و میدان و باغ
بزرگانِ روشن دل و شاد کام | ورا زیبِ خسرو نهادند نام
شد آں زیبِ خسرو چو خرّم بهار | بهشتے پُر از بوے و رنگ و نگار
اسیراں کز آں شهرها بسته بود | به بندِ گراں دست و پا خسته بود
بفرمود تا بند برداشتند | بداں شهرِ نو شاد بگذاشتند
چنیں گفت کایں نو بر آورده جاے | همه گلشن و بوستان و سراے
بکردیم تا هر کسے را بکام | یکے جاے باشد سزاوارِ نام
ببخشید بر هر کسے خواسته | زمیں چوں بهشتے شد آراسته
ز بس برزن و کوے و بازارگاه | تو گفتی نمانده است بر خاک راه
بیامد یکے پُر سخن کفش گر | چنیں گفت کاے شاهِ بیدادگر
بقالینیوس اندروں خانِ من | یکے تود بُد پیشِ بالانِ من
ازیں زیبِ خسرو مرا سود نیست | که پیشِ درِ کاخِ من تود نیست
بفرمود تا بر درِ شو بخت | بکشتند شاداب چندیں درخت

بجنبید بسیار ازان شهریار ... که آمد بر آن تود خود خواستار
یکی مرد نزد ساگزین کرد شاه ... برو داد فرمان و گنج و سپاه
بدو گفت کاین مرز خسرو تراست ... غریبان واین خانه نو تراست
بسان درخت برومند باش ... پدر باش گه گاه فرزند باش
ببخش و بیاری و زفتی مکن ... بر اندازه باید بهر در سخن
از انطاکیه شاه لشکر براند ... جهاندیده نزد سا نگهبان بماند
پس آگاهی آورد فرفوریوس ... بگفت آنچه آمد بقالینیوس
بقیصر چنین گفت کامد سپاه ... جهاندیده کسری و پیلان و گاه
سپاه است چندان که دریا و کوه ... همی گردد از گرد اسپان ستوه
به پیچید قیصر ز گفتار خویش ... بزرگان فرزانه را خواند پیش
ز نوشیروان شد دلش پر هراس ... همی رای زد روز و شب در سه پاس
بدو گفت موبد که این رای نیست ... که با جنگ کسری ترا پای نیست
بر آرند ازین مرز آباد خاک ... شود کردهٔ قیصران در مغاک
زبان سرایندهٔ سست رای ... نجوید بجز رنج این پادشای
همه رای ایشان بدان شد درست ... که رزم دلیران نبایست جست
چو بشنید قیصر دلش خیره گشت ... ز نوشیروان رای او تیره گشت
گزین کرد ازان فیلسوفان روم ... سخنگوی با دانش از پاک بوم
بجای آمد از موبدان شصت مرد ... زدوده روان و خرد راز گرد

پیغام قیصر روم نزد نوشیروان با باژ و ساو

پیامی فرستاد نزدیک شاه ... گرانمایگان برگرفتند راه

چو مهراس دانندهشان پیشرو ... گوی در خرد پیر و در سال نو
ز هر چیز گنجی به پیش اندرون ... شمارش گذر کرد بر چند و چون
بسی لابه و پند و نیکو سخن ... پشیمان ز گفتارهای کهن
فرستاد با باژ و ساو گران ... گروگان ز خویشان و کُندآوران
چو مهراس نزدیک کسری رسید ... برومی یکی آفرین گسترید
تو گفتی که از تیزی و راستی ... ستاره برآرد همی ز آشتی
بکسری چنین گفت کای شهریار ... جهان را بدین ارجمندی مدار
برومی تو اکنون و ایران تهی است ... همه مرز بی ارز و بی فرهی است
بدانگه که قیصر نباشد بروم ... نسنجد بیک پشه این مرز و بوم
همه سودمندی ز مردم بود ... چو او کم شود نیکوئی کم بود
گر این دشمنی از پی خواسته است ... که آزرم و دانش بدان کاسته است
بیاوردم اینک همه گنج روم ... که روشن روان بهتر از گنج و بوم
چو بشنید از او این سخن شهریار ... دلش گشت خرم چو باغ بهار
بپذرفت از او آنچه آورده بود ... اگر بدرهٔ زر اگر برده بود
فرستادگان را ستایش گرفت ... بر آن نیکوئیها فزایش گرفت
بدو گفت کای مرد روشن خرد ... نبرده کسی کو خرد پرورد
اگر زر بگردد همه خاک روم ... تو نگین‌تری زان سرافراز بوم
نهادند بر بوم و بر باژ و ساو ... پراگنده دینار صد چرم گاو
که هر سال قیصر بر شهریار ... فرستند با هدیه و با نثار
نگردد سپاهش بگرد یمن ... نخواهند چیزی از آن انجمن
وز آن جایگه نالهٔ گاودم ... شنیدند و آواز رویینه خم
جهاندار بیدار لشکر براند ... بشام آمد و روزگاری بماند
بیاورد چندان سلاح و سپاه ... همان بدره و برده و تاج و گاه

کہ پشت زمیں را ہمیں داد خم / ز پیلان و از بارہاے درم
وز آں مرز چوں آمدش راہ پاے / بشیروے بہرام بسپرد جاے
بدو گفت کایں باژ قیصر بخواہ / مکن ہیچ سستی بروز و بماہ
ببوسید شیروے روے زمیں / ہمے خواند بر شہریار آفریں
کہ بیدار دل باش و پیروز بخت / نگہ داد زرد ایں کیانی درخت

بزمِ نخستینِ نوشیرواں با دانایاں و پند گفتنِ بوزرجمہر

چناں بُد کہ یک روزِ نہادخواں / بفرمود کاں موبداں را بخواں
کہ باشند دانا و دانش پذیر / سراینده و باہُش و یادگیر
برفتند بیدار دل موبداں / ز ہر دانشے راہ جُستہ رواں
چو ناں خوردہ شد جام مے خواستند / ہمے جانِ روشن بیاراستند
نہ چندانکہ یابد نکوہش خرد / بلے اندر مایہ کہ جاں پرورد
بدانندگاں شاہِ بیدار گفت / کہ دانش گشادہ کنید از نہفت
ہر آنکس کہ دارد بدل دانشے / بگوید مرا زاں بود رامشے
از ایشاں ہر آنکس کہ دانا بُدند / بگفتن دلیر و توانا بُدند
زباں بر گشادند بر شہریار / کہ او بود دانندہ را خواستار
بگفتند ہر کس ز ہر در سخن / جوان و جہاندیدہ مردِ کہن
چو بوزرجمہر آں سخنہا شنید / بدانش نگہ کردنِ شاہ دید
یکے آفریں کرد و بر پاے خاست / چنیں گفت کاے داورِ داد راست
زمیں بندۂ تختِ عاجِ تو باد / فلک روشن از فرِّ تاجِ تو باد
گر ایدونکہ فرماں دہد بندہ را / کہ بگشاید از بند گویندہ را

بگویم اگر چند بیمایه ام　　بدانستن از کهترین پایه ام
نکوهش نباشد که دانا زبان　　گشاده کند پیش نوشیروان
نگه کرد کسرے بداننده گفت　　که دانش چرا باید اندر نهفت
جوان بر زبان پادشاهی نمود　　ز گفتار او روشنائی فزود
از آن خوب گفتار و آن پندها　　شد آن موبدان را بدل بندها
نخستین چو از بند بگشاد لب　　به یزدان ستودن هنر داد لب
دگر گفت روشن روان کسے　　که کوتاه گوید بمعنی بسے
کسے را که مغزش بود پرشتاب　　فراوان سخن باشد و دیریاب
چو گفتار بیهوده بسیار گشت　　سخنگوے در مردمی خوار گشت
هنر جوے و تیمار بیشی مخور　　که گیتی سپنج است و ما برگذر
اگر روز ما پایدار آمدے　　جهان را بسے خواستار آمدے
بگیتی به از مردمی کار نیست　　بدین با تو دانش به پیکار نیست
همه روشنی در تن از راستی است　　ز تاری و کژی بباید گریست
دل هر کسے بندۂ آرزو است　　وزو هر یکے را دگرگونه خوست
بخو هر کسے در جهان دیگر است　　ترا با وے آمیزش اندر خور است
هر آنکس که در کار پیشی کند　　همه رائے و آهنگ بیشی کند
خردمند و دانا و خرم نهان　　تنش زین جهان است و دل زان جهان
بنایافت رنجه مکن خویشتن　　که تیمار جان باشد و رنج تن
ز نیرو بود مرد را راستی　　ز سستی دروغ آید و کاستی
ز دانش چو جان ترا مایه نیست　　به از خامشی هیچ پیرایه نیست
چو بر دانش خویش مهر آوری　　خرد را ز تو بگسلد داوری
توانگر بود هر کرا آز نیست　　خنک مرد کش آز انباز نیست
مدارا خرد را برادر بود　　خرد بر سر جان چو افسر بود

چو دانا ترا دشمنِ جاں بُود — بہ از دوست مردے کہ ناداں بُود
توانگر شُد آنکس کہ خرسند گشت — ازو آز و تیمار در بند گشت
بیاموختن چوں فروتن شوی — سخنہاے دانندگاں بشنوی
بگفتار اگر چیرہ شُد راے مرد — نگردد کسے خیرہ در کارِ مرد
ہر آنکس کہ دانش فرامش کُند — زباں رازِ گفتار خامش کُند
چو داری بدست اندروں خواستہ — زر و سیم و اسپانِ آراستہ
ہزینہ چُناں کُن کہ بایدت کرد — نباید فشاند و نباید فشُرد
میانہ گزینی بمانی بجاے — نباشد جُز از نیکیت رہنماے
خردمند کز دشمناں دُور گشت — تنِ دشمن او چو مزدُور گشت
چو داد از تنِ خویشتن داد مرد — چُناں داں کہ پیروز شُد در نبرد
مگو آں سخن کاندرو سُود نیست — کز آں آتشت بہرہ جُز دُود نیست
میندیش از آں کاں نشاید بُدن — کہ نشوانی آہن بہ آب آزدن
فروتن بُود شہ کہ دانا بُود — بدانش بزرگ و توانا بُود
ہر آنکس کہ او کردۂ کردگار — بداند گذشت از بدِ روزگار
پرستیدنِ داور افزوں کُند — زِ دِل کاوشِ دیو بیروں کُند
بپرہیزد از ہر چہ ناکردنی است — نیازارد آں را کہ نازردنی است
بہ یزداں گراید بفرجام کار — کہ روزی دِہ اویست و پروردگار
از آں خوب گفتارِ بوزرجمہر — حکیماں ہمہ تازہ کردند چہر
زِ پیشِ شہنشاہ برخاستند — بر او آفرینے نو آراستند
از آں انجمن ماند اندر شگفت — کہ مردِ جواں آں بزرگی گرفت
جہاندارِ کسریٰ در او خیرہ ماند — سرافرازِ روزی دِہاں را بخواند
بفرمود تا نامِ او سر کنند — بدانگہ کہ آغازِ دفتر کنند
میانِ جہاں بختِ بوزرجمہر — چو خورشیدِ تابندہ شُد بر سپہر

دگر بارہ موبد بپرسش گرفت ہمہ بخرداں ماندہ اندر شگفت
زباں باز بکشاد مردِ جواں کہ پاکیزہ دل بود و روشن رواں
چنیں گفت کہ خسروِ دادگر نہ پیچید باید باندیشہ سر
کہ او چوں شبان است و ما گوسفند دگر ما زمیں او سپہرِ بلند
نشاید گذشتن ز پیمانِ اوے نہ پیچیدن از راہ و فرمانِ اوے
بشادیش باید کہ باشیم شاد چو دادِ زمانہ بخواہیم داد
ہنرہاش گسترد اندر جہاں ہمے رازِ او داشت اندر نہاں
مشو با گرایش کردن دلیر کز آتش بترسد دلِ نرہ شیر
اگر کوہ فرمانش گیرد سبک دلش خیرہ خوانیم و مغزش تنک
ہمہ بد ز شاہ است و نیکی ز شاہ کزو بند و چاہ است وزو تاج و گاہ
ز مہرش جہاں را بود ارج و فر ز خشمش بجوشد بہ تن در جگر
سرِ تاجور فرہِ ایزداں بود خردمند ازو شاد و خنداں بود
از اہرمن است آنکہ زو شاد نیست دل و مغزش از دانش آباد نیست
شنیدند گفتارِ مردِ جواں فرہ دل گشت فرتوت رازو رواں
پراگندہ گشت آں بزرگ انجمن پر از آفریں زد زبان و دہن

بزمِ دومِ نوشیرواں با بوزرجمہر و موبداں

دگر ہفتہ روشن دلِ شہریار ہمے بود دانندہ را خواستار
دل از کارِ گیتی بیکسو کشید کجا خواست گفتارِ دانا شنید
کسے کو سزاوارِ درگہ بود بدانندگی در خورِ شہ بود
برفتند دانندگانِ سخن جوان و جہاندیدہ مردِ کہن

سرافراز بوزرجمهر جوان — بشد با حکیمان روشن روان
حکیمان داننده و هوشمند — نشستند نزدیک تخت بلند
نهادند رخ سوی بوزرجمهر — که کسری همی زو برافروخت چهر
از ایشان یکی بود فرزانه تر — بپرسید از او از قضا و قدر
که آغاز و فرجام چونین سخن — چگونه است و این را که افگند بن
چنین داد پاسخ که جوینده مرد — جوان و شب و روز در کار کرد
بود راه روزی برو تار و تنگ — بجوی اندرون آب او با درنگ
یکی بی هنر خفته بر تخت بخت — همی گل فشاند برو بر درخت
چنین است رسم قضا و قدر — ز بخشش نیابی بکوشش گذر
جهاندار داناست پروردگار — چنین آفرید اختر روزگار
دگر گفت آنکس که افزون تر است — کدام است و بیشی کرا درخور است
چنین گفت آنکس که داننده تر — به نیکی و کردارش آید ببر
دگر گفت کز ما چه نیکوتر است — که بر دانش بخردان افسر است
چنین داد پاسخ که آهستگی — کریمی و رادی و شایستگی
فروتن کند گردن خویش پست — ببخشد نه از بهر پاداش دست
بکوشد بجوید بکوشش جهان — خرامد بهنگام با همرهان
دگر گفت کاندر خردمند مرد — هنر چیست هنگام ننگ و نبرد
چنین گفت کانکس که آهوی خویش — ببیند بگرداند آیین و کیش
بپرسید دیگر که در زیستن — چه سازی که کمتر بود رنج تن
چنین داد پاسخ که گر با خرد — دلش بردبار است رامش برد
بداد و ستد در کند راستی — ببندد در کژی و کاستی
ببخشد گنه چون شود کامگار — نباشد سرش تند و نابردبار
بپرسید دیگر که در انجمن — نگهبان کدام است بر خویشتن

چنین گفت کان کز پس آرزوی
نرفت از کریمی و از نیک خوی

دگر کو بسستی بود پیشکار
چو دید بد از فزونی بد روزگار

دگر گفت کز بخشش و نیک خوی
کدام است نیکوتر از هر دو سوی

کجا زود کشتنش بار آورد
بسان دو بارش بهار آورد

چنین گفت آنکس که ناخواسته
به بخشش کند جانش آراسته

دگر بر ستانند دارد سپاس
نه بخشنده بازارگانی شناس

دگر گفت بر مرد پیرایه چیست
وزین نیکوییها گرانمایه چیست

چنین داد پاسخ که بخشنده مرد
که او نیکویی با سزاوار کرد

ببالد بکردار سرو بلند
بپالیز هرگز نگردد نژند

اگر ناسزا را نشاند بمشک
نبوید نه روید گل از خار خشک

سخن پرسی از گوگ وز مرد کر
بداد اندر آئی نیاید ببر

دگر گفت کاندر سرای سپنج
نباشد خردمند بی درد و رنج

چه سازیم تا نام نیک آوریم
وز آغاز فرجام نیک آوریم

بدو گفت شو دور باش از گناه
جهان را همه چون تن خویش خواه

هر آن چیز کانت نباشد پسند
تن دوست دشمن بدان در مبند

دگر گفت کوشش باندازه بیش
چگویی کز این دو کدام است پیش

چنین داد پاسخ که اندر خرد
جز اندیشه چیزی نه اندر خورد

چو خواهی که رنجی ببار آیدت
بکوشی چو در پیش کار آیدت

سزای ستایش دگر گفت کیست
اگر بر نکوهیده باید گریست

چنین گفت کان کو بیزدان پاک
فزون دارد امید و هم ترس و باک

دگر گفت کای مرد روشن خرد
که سرت از بر چرخ می بگذرد

کدام است خوشتر مرا روزگار
ازین برشده چرخ ناپایدار

چنین داد پاسخ سخنگوی باز
که هر کس که شد ایمن و بی نیاز

زمانہ بخوبی ورا داد داد — سزد گر نگیرد جز از داد یاد
بپرسید دیگر کہ دانش کدام — بگیتی کہ باشم ازو شاد کام
چنین گفت کانکو بود بردبار — بنزدیک او مرد بے شرم خوار
دگر آنکہ مغزش بجوشد ز خشم — نخواہد بخشم از گنہگار چشم
دگر گفت آں چیست اے ہوشمند — کہ آید خردمند را آں بسند
چنین گفت کانکو خرد پرورد — ندارد غم آنکہ زو بگذرد
اگر ارجمندے سپارد بخاک — نہ بندد دل اندر غم ودرد وباک
دگر کو ز نابود ننہاد امید — بپرہیزد بداں گونہ کز بار بید
ہمیشہ بود شاد و خرم رواں — بے اندوہ باشد ز گشت زماں
دگر گفت بد چیست بر پادشا — کزو تیرہ گردد دل پارسا
چنین داد پاسخ کہ بر شہریار — خردمند گوید کہ آہو چہار
یکے آنکہ ترسد ز دشمن بجنگ — و دیگر کہ از بخشش آید بتنگ
سہ دیگر کہ رائے خردمند مرد — بیکسو نہد روز ننگ و نبرد
چہارم کہ باشد سرش پر شتاب — بجوید بکار اندر آرام و خواب
بپرسید دیگر کہ بے عیب کیست — نکوہیدن آزادگاں را ز چیست
چنین گفت کاین را بگویم راشت — گزین در خرد بر سخن برگواشت
گرانمایگاں را فسون و دروغ — بکژی و بیداد جستن فروغ
دگر گفت کاں کو نجوید گزند — ز خوبی کدامش بود سودمند
چنین گفت کانکو بود راست گوے — برو راست [illegible]شد ہمہ کار اوے
زباں راندن و دیدہ پر آب شرم — گزیدن خرو[illegible] اندر آوای نرم
خردمند ہے کو ندارد روا — خرد دور [illegible]دن ز بہر ہوا
بپرسید دیگر یکے ہوشمند — کہ اندر جہ[illegible]ں کیست کو بے گزند
بیازد بہ تدبیر و جاں پرورد — وزو خویش و پیوند او برخورد

چنین داد پاسخ که آن کز نخست   در پاک یزدان بدانست و جست
کز اویست سپاس و بدویست پناه   خداوند روز و شب و هور و ماه
دل خویش را آشکار و نهان   سپردن بفرمان شاه جهان
تن خویش را پروریدن بناز   بر او سخت بستن در رنج و آز
نگهداشتن مردم خویش را   برافزودن توشه درویش را
سپردن بفرهنگ فرزند خرد   که گیتی بناداں نباید سپرد
چو فرمان پذیرنده باشد پسر   نوازنده باید که باشد پدر
بپرسید دیگر که فرزند راست   بنزد پدر جایگاهش کجاست
چنین داد پاسخ که نزد پدر   گرامی چو جانست فرخ پسر
پس از مرگ نامش بماند بجاے   ازیرا پسر خواندش رهنماے
بپرسید دیگر که از خواسته   چه دانی که دارد دل آراسته
چنین داد پاسخ که مردم بچیز   گرامیست گر چیز خوار است نیز
درو چند چیز است بسته درست   اگر تا نداری سخن خوار و سست
نخست آنکه یابی بدو آرزوے   ز هستیش پیدا شود نیک خوے
دگر چون بیابی نیاری بکار   همان سنگ و هم گوهر شاهوار
دگر گفت با نام و تاج بلند   کرا خوانی از خسروان ارجمند
چنین داد پاسخ که آن شهریار   که ایمن ازو مرد پرهیزگار
وز آواز او بد هراسان شود   زمین زیر تختش تن آسان شود
دگر گفت مردم توانگر بچیست   بگیتی همه از رنج درویش کیست
چنین گفت کانکس که دارد پسند   به بخشش خداوند چرخ بلند
کسے را کجا بخت انباز نیست   بدی در جهان برتر از آز نیست
ازو نامداران فرو ماندند   همه هم زبان آفرین خواندند

بزمِ سوّمِ نوشیروان با بوزرجمهر و موبدان

چو یک هفته بگذشت هشتم پگاه ‌ ‌ ‌ نشست از برِ تختِ فیروزشاه
بخواند آن کسان را که دانا بُدند ‌ ‌ ‌ بگفتار و دانش توانا بُدند
بگفتند هر گونهٔ هر کسی ‌ ‌ ‌ همانا پسندش نیامد بسی
چنین گفت از آن پس به بوزرجمهر ‌ ‌ ‌ که از چادرِ شرم بگشای چهر
سخنگوی دانا زبان برگشاد ‌ ‌ ‌ ز هر گونه دانش همی کرد یاد
نخست آفرین کرد بر شهریار ‌ ‌ ‌ که پیروز بادا سرِ تاجدار
دگر گفت مردم نگردد بلند ‌ ‌ ‌ مگر سر بپیچد ز راهِ گزند
چو باید که دانش بیفزایدت ‌ ‌ ‌ سخن یافتن را خرد بایدت
درِ نام جستن دلیری بُود ‌ ‌ ‌ زمانه ز بددل بسیری بُود
اگر تخت جوئی هنر بایدت ‌ ‌ ‌ چو سبزی دهد شاخ بر بایدت
چو پرسند پرسندگان از هنر ‌ ‌ ‌ نشاید که پاسخ دهی از گهر
گهر بی‌هنر ناپسندست و خوار ‌ ‌ ‌ بدین داستان زد یکی هوشیار
نگر تا چه گفت آن خردمند مرد ‌ ‌ ‌ درین بیت خواهم ترا یاد کرد
که گر گل نبوید ز رنگش مگوی ‌ ‌ ‌ کز آتش نجوید کسی آب جوی
توانگر به بخشش بُود شهریار ‌ ‌ ‌ بگنجِ نهفته نشد نامدار
بگفتارِ خوب ار هنر خواستی ‌ ‌ ‌ بکردار پیدا کن آن راستی
برامش بُود هر که دارد خرد ‌ ‌ ‌ سپهرش همی در خرد پرورد
چنین هم بُود مردمِ ساده دل ‌ ‌ ‌ ز کژّیش چون گردد آزاده دل
خرد در جهان چون درختِ وفاست ‌ ‌ ‌ وز آن بر نخستین دلِ پادشاست

چو خرسند باشی تن آسان شوی | چو آز آوری زآن هراسان شوی
مکن نیک مردی بروی کسے | کہ پاداشِ نیکی نیابی بسے
گشادہ دلاں را بود بخت یار | انوشہ کسے کو بود بردبار
ہر آنکس کہ جوید ہمے برتری | ہنرہا بباید بدیں داوری
یکے راے و فرہنگ باید نخست | دوم آزمایش بباید درست
سوم یار باید بہنگام کار | ز ہر نیک و بد برگرفتن شمار
وز آں پس کہ یارت بود نیکسار | بروز و بہنگام آید بکار
چہارم خرد باید و راستی | بشستن دل از کژی و کاستی
بہ پنجم گرت زورمندی بود | بتن کوشش آری بلندی بود
ازیں ہر دو چوں جفت گردد سخن | ہنر خیرہ بے آزمایش مکن
چو کوشش نباشد تنِ زورمند | نیارد سرِ آرزوہا بہ بند
چو کوشش ز اندازہ اندر گذشت | چناں داں کہ کوشندہ نومید گشت
خوے مردِ دانا بگوئیم پنج | وز ایں پنج عادت نباشد برنج
چو ناداں کہ عادت کند ہفت چیز | نباشد شگفت ار برنج است نیز
نخست آنکہ ہر کس کہ دارد خرد | ندارد غمِ آنکہ زو بگزرد
نہ شادی کند ز آنکہ نایافتہ | کہ گر بگزرد زو شود تافتہ
بہ نابودنیہا ندارد امید | نگوید کہ بار آورد شاخ بید
چو از رنج وز بد تن آسان شود | ز نابودنیہا ہراساں شود
چو سختیش پیش آورد روزگار | شود پیش و سستی نیارد بکار
ز ناداں کہ گفتیم ہفت است راہ | یکے آنکہ خشم آورد بے گناہ
گشاید درِ گنج بر ناسزا | نہ زو مزد یابد نہ ہرگز جزا
سہ دیگر بیزداں بود ناسپاس | نباشد خردمند و نیکی شناس
چہارم کہ با ہر کسے رازِ خویش | بگوید بر افرازد آوازِ خویش

۶ پنجم بگفتار نا سودمند	تن خویش دارد بدو در گزند
ششم گردد ایمن بنا استوار	همه پرنیان جوید از خار بار
بهفتم که بنشیند اندر دروغ	به بیشرمی اندر نجوید فروغ
چنان دان تو ای شهریار بلند	که از بد نه بیند کسی جز گزند
چو بر انجمن مرد خامش بود	ازآن خامشی دل برامش بود
سپردن بدانای گوینده گوش	بتن توشه یابی بدل رای و هوش
شنیده سخنها فرامش مکن	که تاج است بر تخت دانش سخن
چو خواهی که دانشنه آید ببر	بگفتار بگشای بند از گهر
چو گسترد خواهی بهرجای نام	زبان بر گشا همچو تیغ از نیام
چو با مرد دانات باشد نشست	زبر دست گردد سر زیر دست
بدانش گورد جان و دل با فروغ	مگر تا نگردی بگرد دروغ
سخنگوی چون بر گشاید سخن	بمان تا بگوید تو تندی مکن
ز گفتار گویا تو دانا شوی	بگوئی ازان پس کز او بشنوی
ز دانش در بی نیازی مجوی	وگر چند ازو سختی آید بروی
چو با دل زبان را گورد راستی	به بندد ز هر سو در کاستی
همیشه دل شاه نوشیروان	مبادا ز آموختن ناتوان
بپرسید پس موبد تیز مغز	که اندر جهان چیست زیبا و نغز
کجا مرد را روشنائی دهد	ز رنج زمانه رهائی دهد
چنین داد پاسخ که هر کو خرد	بیابد ز هر دو جهان برخورد
بدو گفت اگر نیستش بخردی	خرد خلعت روشن است ایزدی
چنین داد پاسخ که دانش به است	چو دانا شود بر جهان برمه است
بدو گفت اگر آب دانش بجست	بدین آب هرگز روان را نشست
چنین داد پاسخ که با مرد گرد	تن خویش را خوار باید شمرد

اگر شاد دارد بروز نبرد   سر بد سگال اندر آرد بگرد
گرامی شود بر دل پادشا   بود جاودان شاد و فرمان روا
بدو گفت اگر بینشش بهره زین   نه دانش پژوهد نه آیین و دین
چنین داد پاسخ که آن به که مرگ   نهد بر سر او یکی تیره ترگ
دگر گفت کز بار آن میوه دار   که دانا بکارد بباغ بهار
چه سازیم تا هر کسے برخوریم   دگر سایهٔ او به پی بسپریم
چنین داد پاسخ که هر کو زبان   ز بد بسته دارد نرنجد روان
کسے راند ترد بگفتار پوست   بود بر دل انجمن نیز دوست
دگر گفت هر کو ز راه گزند   بگردد بزرگ است اگر ارجمند
چنین داد پاسخ که کردار بد   بسان درختیست با بار بد
اگر تردم گوید زبان کسے   درشتی بگوشش نیاید بسے
بدان کز زبان است مردم برنج   چو رنجش نخواهی سخن را بسنج
همان کم سخن مرد خسرو پرست   جز از پیشگاهش نیابد نشست
دگر کز بد بهائے نا آمده   گریزد چو از دام مرغ و دده
سه دیگر که بر بد توانا بود   بپرهیزد و پیشه دانا بود
نیازد بکارے که نا کردنی است   نیازارد آن را که نازردنی است
نماند که نیکی ازو بگذرد   بیک روز نا آمده نشمرد
ز دشمن ز نخچیر آزرده تر   بر دوست پیوسته چون تیر و پر
ز شادی که فرجام او غم بود   خردمند را آرزو آن کم بود
تن آسانی و کاهلی دور کن   بکوش و ز رنج تنت سور کن
که اندر جهان سود بے رنج نیست   کسے را که کاهل بود گنج نیست
ازین باره گفتار بسیار گشت   دل مردم خفته بیدار گشت
جهان زنده بادا بنوشین روان   همیشه جهاندار و دولت جوان

برو خواندند آفرین موبدان   کنارنگ و بیدار دل بخردان
شنودند شاه جهان را بسی   برفتند با خرمی هر کسی

بزم چهارم نوشیروان
با بوزرجمهر و موبدان

ز هفته برین نیز بگذشت شاه   بپرداخت روزی ز کار سپاه
بفرمود تا موبدان و ردان   بایوان خرامند با بخردان
بپرسید شاه از تن و از نژاد   ز تیزی و آرام و فرهنگ و داد
ز شاهی و از تاج و کنداوری   ز انجام و فرجام نیک اختری
سخن کرد ازان موبدان خواستار   بپرسش گرفت آنچه آمد بکار
چو هر کس باندازهٔ دانشش   سخن راند و نامد ازان رامشش
به بوزرجمهر آن زمان شاه گفت   که رخشنده گوهر برآر از نهفت
یکی آفرین کرد بوزرجمهر   که ای شاه روشن دل و پاک مهر
چنان دان که اندر جهان نیز شاه   یکی چون تو ننهاد بر سر کلاه
بداد و بدانش بتاج و به تخت   بفر و بچهر و برای و به بخت
چو پرهیزگاری کند شهریار   بر آساید از کینه و کارزار
ز ناکردنی کار برتافتن   به از دل باندوه و غم یافتن
چه نیکو زد این داستان هوشیار   که نیکوست پرهیز با شهریار
ز یزدان بترسد گه داوری   نیازد بکین و بکنداوری
خرد را کند پادشاه بر هوا   بدانگه که خشم آورد پادشا
نباید که اندیشهٔ شهریار   بود تا پسندیدهٔ کردگار
ز یزدان شناسد همی خوب و زشت   بپاداش نیکی بجوید بهشت

زبان راست گوی و دل آزرم جوی ‌‌ ‌‌ همیشه جهان را بدو آبروی

هر آنکس که باشد درای زن ‌‌ ‌‌ شبک تاید اندر دل انجمن

سخنگوی روشن دل و داد ده ‌‌ ‌‌ کهان را به که دارد و مه بمه

کسی کو بود شاه را زیر دست ‌‌ ‌‌ نباید که یابد ز جائی شکست

بدانگه شود تاج خسرو بلند ‌‌ ‌‌ که دانا بود نزد او ارجمند

بنادان اگر هیچ رای آورد ‌‌ ‌‌ سر تخت خود زیر پای آورد

که نادان ز دانش گریزد همی ‌‌ ‌‌ بنادانی اندر ستیزد همی

نگهداشتن کار درگاه را ‌‌ ‌‌ بنهر آوردن کام بدخواه را

چو دارد ز هر دانشی آگهی ‌‌ ‌‌ بماند جهاندار با فرهی

نباید که خسپد کسی دژدمند ‌‌ ‌‌ که آید مگر شاه را زان گزند

کسی کو به باد افرهٔ درخور است ‌‌ ‌‌ کجا بدنژاد است و بدگوهر است

کند شاه دور از میان گروه ‌‌ ‌‌ بی آزار تا زو نگردد ستوه

هر آنکس که باشد بزندان شاه ‌‌ ‌‌ گنهگار اگر مردم بی گناه

بفرمان یزدان بباید گشاد ‌‌ ‌‌ بزند اندرون این چنین کو دیاد

وگر بدکنش باشد و شوخ و شوم ‌‌ ‌‌ بپردخت باید ازو روی بوم

که تا روز داورون برو نگذرد ‌‌ ‌‌ تباهی سوی خان مردم برد

جهاندار باید که از دین و داد ‌‌ ‌‌ بود در جهان تا بود شاه شاد

بود کار او آشکار و نهان ‌‌ ‌‌ به تیغ از بد دیو شستن جهان

چو خسرو بفرهنگ دارد سپاه ‌‌ ‌‌ برآساید از درد فریادخواه

چو آژیر باشی ز دشمن برای ‌‌ ‌‌ بد اندیش را دل برآید ز جای

همه رخنهٔ پادشاهی بمرد ‌‌ ‌‌ برآری بهنگام پیش از نبرد

ز چیزی که گردد نکوهیده شاه ‌‌ ‌‌ نکوهش بود نیز بر تاج و گاه

ازو دور گشتن برغم هوا ‌‌ ‌‌ خرد را بر آن کار کردن گوا

فزودن بفرزند بر مهر خویش | چو در آب دیدن بود چهر خویش
ز فرهنگ وز دانش آموختن | مجو چاره جز جانش افروختن
گشادن بر او بر در گنج خویش | نباید که یاد آورد رنج خویش
هر آنگه که یازد به بیداد دست | دل شاهزاده نباید شکست
به آزرم باز آیدش باز راه | برو تنگ داری ز بن دستگاه
وگر دشمنی یابی اندر دلش | خوی باشد از بوستان بگسلش
وگر دیر باشد به بند شود | از و باغ شاهی پر آهو شود
چو باشد جهانجوی را فرّ و هوش | نباید که دارد به بدگوی گوش
چو بر بدکنش دست گردد دراز | بخون جز بفرمان یزدان متاز
ز دستور بد گوهر و جفت بد | تباهی بدیهیم شاهی رسد
نباید شنیدن ز نادان سخن | چو بدگوید از داد فرمان مکن
همه راستی باید آراستن | ز کژّی دل خویش پیراستن
ز شاه جهاندار جز راستی | نزیبد که دیو آورد کاستی
چو این گفتها بشنود پادشا | خرد را کند بر دلش بر گوا
کنند آفرین تاج بر شهریار | شود تخت شاهی بر او پایدار
بنازد بر او تاج شاهی و تخت | بد اندیش تو بیه گردد ز بخت
چو برگردد این چرخ ناپایدار | ورا نام نیکو بود یادگار
بماناد تا روز ماند جوان | هنر باقتن جان نوشیروان
ز گفتار او انجمن خیره گشت | همه رای دانندگان تیره گشت
چو نوشیروان این سخنها شنود | بزرگیش چندان که بد بر فزود
وز آن پندها دیده پر آب کرد | دهانش پر از دُرّ خوشاب کرد
یکی انجمن لب پر از آفرین | برفتند از ایوان شاه زمین

بزمِ پنجم نوشیرواں با بوزرجمہر و موبداں

بدیں نیز بگذشت یک ہفتہ روز | بہشتم کہ بفروخت گیتی فروز
بپرداخت آں چادرِ لاجورد | بیاراست گیتی بدیباے زرد
شہنشاہ بنشست با موبداں | جہاندیدہ و کار کردہ رواں
سرِ موبداں و رداں اردشیر | چو شاپور و چوں یزدگردِ دبیر
ستارہ شناساں و جویندگاں | خردمند و بیداد و گویندگاں
سرایندہ بوزرجمہرِ جواں | بیامد بر شاہِ نوشیرواں
ہمے خواند بر شہریار آفریں | ازو شادماں گشت شاہِ زمیں
بدانندگاں گفت شاہِ جہاں | کہ با کیست ایں دانش اندر نہاں
کزو دینِ یزداں بہ نیرو شود | ہماں تختِ شاہی بے آہو شود
چو بشنید ازو موبدِ موبداں | زباں برگشاد از میانِ رواں
چنیں داد پاسخ کہ از دادِ شاہ | دُر افشاں شود فرّ و دیہیم و گاہ
چو با داد بگشاید از گنج بند | پس از مرگ نامش بماند بلند
دگر کو بشوید زباں از دروغ | نجوید بکژّی زِ گیتی فروغ
سہ دیگر کہ باداد و بخشایش است | زِ تاجش زمانہ بہ آرایش است
چہارم کہ از کشتنِ پُر گناہ | نجوشد سرِ نامور پادشاہ
بہ پنجم چناں باشد اندر سخن | کہ نامش بگردد بگیتی کہن
ہمہ راست گوید سخن کم و بیش | نگردد بہر کار از آئینِ خویش
ششم بر بہ شتندۂ تختِ خویش | چناں مہر دارد کہ بر بختِ خویش
بہفتم سخن گو کہ دانا بود | زبانش بگفتن توانا بود
نگردد دلش سیر از آموختن | باندیشگاں مغز را سوختن
بہ آزادی است از خرد ہر کسے | چناں چوں ننالد زِ اختر بسے

خرد پرورد جانِ دانندگاں — خرد رہ نماید بخوانندگاں
دل اے شاہ تمثیل زِ راہِ خرد — خرد نام و فرِ جام را پرورد
منش پست و کم دانش آنکس کہ گفت — منم کم زِ دانش کسے نیست جفت
چنیں گفت پس یزدگردِ دبیر — کہ اے شاہِ دانا و دانش پذیر
ابر شاہ زشتیست خوں ریختن — باندک سخن دل بر انگیختن
ہماں چوں سبکسار شد شہریار — بے اندیشہ دست اندر آرد بکار
ہماں با خردمند گیرد ستیز — کند دل زِ نادانیِ خویش تیز
چو از کیں دلِ شاہ پُر آز گشت — روانِ ورا دیو انباز گشت
ور آیدونکہ داور بود نیز مغز — نہ آید زِ گفتارِ او کارِ نغز
دگر کارزارے کہ ہنگامِ جنگ — بترسد زِ جان و بترسد زِ ننگ
توانگر کہ باشد دلش تنگ و زُفت — بزیرِ زمیں بہتر او را نہفت
ابر مردِ درویش کند داوری — نزیبد نہ زیبندۂ مہتری
چو کژّی کند پیر ناخوش بود — پس از مرگ جانش در آتش بود
چو کاہل بود مردِ برنا بکار — ازو سیر گردد دلِ روزگار
نماند زِ نا تندرستی جواں — مبادش تواں و مبادش رواں
چو بوزرجمہر ایں سخنہاے نغز — شنید و بدانش بیاراست مغز
چنیں گفت کاے شاہِ خورشید چہر — بکامِ تو بادا درخشاں سپہر
چناں داں کہ ہر کس کہ دارد خرد — بدانش رواں را ہمے پرورد
زِ ناداں بنالد دلِ سنگ و کوہ — ازیرا ندارد برِ کس شکوہ
نداند زِ آغاز انجام را — بہ از ننگ داند ہمے نام را
نکوہیدہ در کار نزدِ گروہ — نکوہیدہ تر نزدِ دانش پژوہ
یکے آنکہ داور بود پُر دروغ — نگیرد برِ مردِ دانا فروغ
سپہبد کہ باشد نگہبانِ گنج — سپاہی ازو سر بپیچد زِ رنج

دگر دانشومند کو از بزه
نترسد چو چیزی بود بامزه

پزشکی که باشد بتن دردمند
ز بیمار چون باز دارد گزند

چه درویش مردی که نازد بچیز
که آن چیز گفتن نیرزد پشیز

همان شه کزو هر شب آرام و خواب
نیابند و دلها ازو پر شتاب

دگر بادِ نوشین بتو بر چمد
سپاسی انان بر سرت بر نهد

بهفتم خردمند کاید به خشم
بچیز کسان برگمارد دو چشم

بهشتم بناداں نمایند راه
سپردن بکاهل کسی دستگاه

هرآن بی خرد کو نیابد خرد
پشیمان شود هم ز گفتار خود

دلِ مردمِ بیخرد بآرزوی
بدین گونه آویزد ای نیک خوی

چو آتش که گوگرد یابد خورش
گرش در نیستان بود پرورش

دلِ شاهِ نوشیروان زنده باد
سران جهان پیش او بنده باد

بزم ششم نوشیروان با بوذرجمهر و موبدان

بدین نیز یک هفته بگذشت شاه
بفرمود آراستن بارگاه

بیامد نشست از برِ تخت زر
ابا یاره و تاج و زرّین کمر

بیکدست موبد که بودش وزیر
بدستی دگر بود گردِ دبیر

همان گرد بر گردِ او موبدان
سخنگوی بوذرجمهر و ردان

به بوذرجمهر آن زمان شاه گفت
که گوهر چرا باید اندر نهفت

سخنها که جان را بود سودمند
وزآن مردِ بی ارج گردد بلند

وزآن گنج گویا نگیرد کمی
شنودن بود مرد را خرّمی

چنین گفت موبد به بوذرجمهر
که ای نامورتر ز گردون سپهر

چه دانی که بیشیت بگزایدت
چو کمّی بود روز بفزایدت

چنین داد پاسخ که کمتر خوری
تن آسان شوی هم روان پروری

ز کردارِ نیکو چو بیشی کُنی | ہماں بر ہمہ آورد بیشی کُنی
بجُز رسید پس مُوبدِ مُوبداں | کہ اے برتر از دانشِ بخرداں
کسے نیست بے آرزُو در جہاں | اگر آشکارا بُود گر نہاں
ہماں آرزُو را پدید است راہ | کہ پیدا بُود مرد را دستگاہ
کُدامیں رہ آید مرا سُودمند | کُدام است با رنج و درد و گزند
چُنیں داد پاسخ کہ رہ از دو سُو ہست | گُذشتن ترا تا کُدام آرزُو ہست
یکے راہ بے باکی و پُر بدی | دُوُم رہ نکو کاری و بخردی
ز گیتی یکے باز گشتن بخاک | کہ راہے دراز است با بیم و باک
خرد بایدت زیں سخُن رہنمُوں | دریں پُرسِشش اندر چرائے نہ چُوں
خردمند را خلعتِ ایزدی است | سزاوارِ خلعت نگہ کُن کہ کیست
تنومند کو را خرد یار نیست | بگیتی کس او را خریدار نیست
چو بُنیادِ دانش بیاموخت مرد | سزاوار گردد بہ ننگ و نبرد
ز دانش نخُستیں بہ یزداں گرائے | کہ او ہست و باشد ہمیشہ بجائے
بدو بگروی کامِ دل یافتی | رسیدی بجائے کہ بشتافتی
دگر دانش آنست کز خُوردنی | فراز آری از روے آوردنی
بخُورد و بپوشِش بپاکی گرائے | بدیں دار فرمانِ یزداں بپائے
چو آیدت روزے بچیزے نیاز | بدست و بگنجِ بخیلاں متاز
ہم از پیشہا آں گُزیں کاندرو | ز نامش نگردد نہاں آبرُو
ہماں دوستی با کسے کُن بلند | کہ باشد بسختی ترا یارمند
تو بر انجُمن خامشی بر گزیں | چو خواہی کہ یکسر کُنند آفریں
چو گوئی ہماں گو کہ آموختی | بآموختن در جگر سوختی
سخُن سنج و دینارِ گنجے مسنج | کہ بر دانشی مرد خوار است گنج
زباں در سخُن گفتن آژیر کُن | خرد را کمان و زباں تیر کُن

چو رزم آیدت پیش هشیار باش تنت را ز دشمن نگهدار باش
چو بدخواه پیش تو صف برکشید ترا رای و آرام باید گزید
چو بینی باورد کس هم نبرد نباید که گردد ترا روی زرد
تو پیروزی ار پیش دستی کنی سرت پست گردد چو سستی کنی
بدانگه که اسب افگنی گوشدار سلیح هم آورد را هوشدار
گر او نیز گردد تو زو بر مگرد هشیوار یاران گزین در نبرد
چو دانی که با او نتابی مکوش به برگشتن از رزم باز آر هوش
چنین هم نگهدار تن در خورش نباید که بگزایدت پرورش
ترا خوردِ بسیار بگزایدت دگر کم خوری زور بفزایدت
مکن در خورش خویشتن چارسو چنان خور که نیز آیدت آرزو
ز مے نیز تو شادمانی گزین که مست از کسی نشنود آفرین
چو یزدان پرستی پسندیدهٔ جهان چون سرا شد و تو چون دیدهٔ
بسے از جهان آفرین یاد کن پرستش بدین یاد بنیاد کن
بژرنی نگهدار هنگام را بروز و بشب گاه آرام را
میانه گزین در همه کارکرد به پیوستگی هم به ننگ و نبرد
تو بادی و آبی سرشته بخاک فرامش مکن راه یزدان پاک
پرستش ز خود ایچ کمتر مکن تو نو باش اگر هست فرمان کهن
به نیکی گرای و غنیمت شناس همه ز افریننده دان این سپاس
هوا را مبر پیش رای و خرد کزان پس خرد سوی تو ننگرد
مگرد ایچ گونه بگرد بدی به نیکی گرای ار گرا بخردی
ستوده تر آنکس بود در جهان که نیکش بود آشکار و نهان
دبیری بیاموز فرزند را چو هستی بود خویش و پیوند را
چو خواهی که رنج تن آید بسر از آموزگاران مبر تاب سر

دبیری رساند جوان را به تخت | شود تا سزا زو سزاوار بخت
دبیر بهشت از پیشها ارجمند | وزو مرد افگنده گردد بلند
چو با آلت و رای باشد دبیر | نشیند بر پادشاه تا گزیر
تن خویش را گر بدارد برنج | بیابد بی اندیشه از شاه گنج
بلاغت چو با خط فراز آیدش | باندیشه معنی بیفزایدش
ز لفظ آن گزیند که کوتاه تر | بخط آن نماید که دلخواه تر
خردمند باید که باشد دبیر | همان بردبار و سخن یادگیر
هشیوار و سازنده با پادشا | زبان خامش از بد به تن پارسا
شکیبا و با دانش و راست گوی | وفادار و پاکیزه و تازه روی
چو با این هنرها شود پیش شاه | بباید نشستن ورا پیش گاه
سخنها چو بشنید ازو شهریار | دلش تازه شد چون گل اندر بهار
چنین گفت کسری به موبد که زو | ورا پایگاهی بیارای نو
درم خواه و خلعت سزاوار اوی | که دل شاد گردد بگفتار اوی

بزم هفتم نوشیروان با بوزرجمهر و موبدان

دگر هفته چون هور بفروخت تاج | بیامد نشست از بر تخت عاج
ابا موبد موبدان و ردان | جهانجوی و بیدار دل بخردان
همان ساده و یزدجرد دبیر | به پیش اندرون بهمن تیز ویر
به بوزرجمهر آن زمان گفت شاه | که دلها بیارای و بنمای راه
ز من راستی هرچه دانی بگوی | بگیتی بجوی از جهان آبروی
پرستیش چگونه است فرمان من | نگهداشتن رای و پیمان من
سخنها سبک گوی و بشنو نگوی | مکن خام گفتار با رنگ و بوی
چنین گفت با شاه بیدار مرد | که ای برتر از گنبد لاجورد

پرستندهٔ شهریار زمین — نگوید خردمند جز راه دین
بفرمان شاهان نباید درنگ — نباید که گردد دل شاه تنگ
هر آنکس که بر پادشه دشمن است — روانش پرستار اهرمن است
دلے کو ندارد تن شاه دوست — نباید که باشد ورا مغز و پوست
چنان دان که آرام گیتی است شاه — چو نیکی کنی او دهد پایگاه
بہ نیک و بد او را بود دسترس — نیازد بکین و بآزار کس
تو میشد فرزند را جاے اوے — چو جان دار بر مهر دل راے اوے
بشهرے که هشت اندر و مهر شاه — نباید رسانه اندر آن بوم راه
بدی بر تو از فر او نگذرد — که بختش همه نیکوئی پرورد
جهان را دل از شاه خندان بود — که بر چهر او فر یزدان بود
چو از نعمتش بهره یابی بکوش — که داری همیشه بفرمانش گوش
چو نزدیک داردت منشور پر منش — وگر دور گردی مکن سرزنش
پرستنده گر یابد از شاه رنج — نگه کن که با رنج نام است و گنج
نباید که سیر آید از کار کرد — همان نیز کندی کند در نبرد
و دیگر که اندر دلش راز شاه — بدارد نگوید بخورشید و ماه
بفرمان شاه آنکه سستی کند — همے از تن خویش مستی کند
نکوهیده باشد گل آن درخت — که بپراگند برگ بر تاج و تخت
ز کشتهاے او پیش او بد مگوے — که کمتر کنی نزد شاه آبروے
هر آنکس که بسیار گوید دروغ — بنزدیک شاهان نگیرد فروغ
سخن کان نه اندر خورد با خرد — بکوشد که بر پادشاه نشمرد
وگر پرسدت آنچه دانی بگوے — به بسیار گفتن مبر آبروے
فزون است از آن دانش اندر جهان — که بشنید گوش آشکار و نهان
کسے را که شاه جهان خوار کرد — بماند همیشه ز دانش بدرد

همان در جهان از جمشید آن بود — کِ با او لب شاه خندان بود
چو بشنوازدت شاه گشتی کهن — وگر چه پرشننده باشی کهن
کِ گر پرورد دیگرے را همان — پرستار باشد چو تو بیگمان
وگر با تو گردد بچیرے دژم — بپوزش گراے و مزن هیچ دم
وگر نیست آگاهیت زآن گناه — برهنه دلت را ببر نزدِ شاه
وگر هیچ تاب اندر آری بدل — بدو روے منماے و دل بر گسل
بفرمایش ببیند نهانِ ترا — دلِ کژ و تیره روانِ ترا
از آن پس نیابی تو زو نیکوئی — همان گرم گفتارِ او نشنوی
در پادشا همچو دریا شمر — پرستنده ملاح و کشتی هنر
سخن لنگر و بادبانش خرد — بدریا خردمند چون بگزرد
همه بادبان را کند مایه دار — کِ هم مایه داراشت و هم سایه دار
کسے کو ندارد هنر با خرد — سزد گر درِ پادشا نسپرد
اگر پادشا کوهِ آتش بدے — پرستنده را زیستن خوش بدے
چو آتش گرِ خشم سوزان بود — چو خوشنود باشد فروزان بود
اگر یک زمان شیر و شهداست بهر — بدیگر زمان چون گزاینده زهر
بکردارِ دریا بود کارِ شاه — بفرمانِ او تابد از چرخ ماه
زِ دریا یکے ریگ دارد بکف — دگر دُرّ دارد میانِ صدف
جهان زنده بادا بنوشیروان — همیشه بفرمانش چرخِ روان
کِ بر شهریارانِ گیتی سر است — بهر خوبی آرایشِ کشور است
نگه کرد کسرے بگفتارِ اوے — دلش گشت خرم بدیدارِ اوے
چو گفتے کِ زه بدره بودے چهار — بدیں گونه بد بخششِ شهریار
چو بازه بگفتے زهازه بهم — چهل بدره بودے زِ گنجش درم
شهنشاه بازه زهازه بگفت — کِ گفتارِ او با درم بود جفت

بیاورد گنجور خورشید چهر	درم بدرها پیش بوزرجمهر

گفتار اندر دادِ نوشیروان و آرام یافتنِ جهانیان از آیینِ او

چو کسری بیامد بر تختِ خویش	گرازان و همباز با بختِ خویش
جهان چون بهشتی شد آراسته	زِ داد و زِ خوبی و از خواسته
بر آسود گیتی زِ آویختن	بهر جای بیداد خون ریختن
جهان نو شد از فرّهٔ ایزدی	ببستند گفتی دو دستِ بدی
ندانست کس غارت و تاختن	دِگر دست سوی بدی آختن
جهانی بفرمانِ شاه آمدند	زِ کژّی و تاری براه آمدند
کسی کو بره در درم ریختی	از آن خواسته دزد بگریختی
زِ دیبا و دینار بر خشک و آب	بر خشنده روز و بهنگامِ خواب
زِ بیم و زِ دادِ جهاندار شاه	نکردی بد اندیش آن سو نگاه
جهان چون بهشتی بد آراسته	در و دشت یکسر پر از خواسته
نبشتند نامه بهر کشوری	بهر نامداری و هر مهتری
زِ بازارگانانِ ترک و زِ چین	زِ سقلاب و هر کشوری همچنین
زِ بس نافهٔ مشک و چینی پرند	از آرایشِ روم و از بوم هند
شد ایران بکردار خرّم بهشت	همه خاک عنبر شد و زرش خشت
جهانی به ایران نهادند روی	بر آسود از درد و ز گفتگوی
گلاب است گفتی هوا را سرشک	بر آسود مردم زِ درد و پزشک
بیارید بر گل بهنگام نم	نبد کشت ورزی زِ باران دژم
جهان گشت پر سبزه و چارپای	در و دشت گل بود و بام و سرای

همه رودها همچو دریا شده — بپالیز گل چون ثریا شده
بایوان نواها بیاموختند — روانها بدانش بر افروختند
ز بازارگانان هر مرز و بوم — ز ترک و ز چین و ز هند و ز روم
ستایش گرفتند بر رهنمای — فزایش گرفت از گیا چارپای
هر آنکس که از دانش آگاه بود — ز گویندگان بر در شاه بود
رد و بخرد و موبد و انجمند — بداندیش ترسان ز بیم گزند
چو خورشید گیتی بیاراستند — خروشی ز درگاه برخاستند
که ای زیر دستان شاه جهان — مدارید یک تن بد اندر نهان
هر آنکس که از کار دیدست رنج — بیاید باندازهٔ رنج گنج
بگوئید یکسر به سالار بار — که از ما کند مزد را خواستار
وگر وام خواهی بیاید ز راه — درم خواهد از مزد بیدستگاه
نباید که یابد تهیدست رنج — که گنجور وامش بتوزد ز گنج
کسی گر کند بر زن کس نگاه — چو خصمش بیاید بدرگاه شاه
به بند مگر چاه و دار بلند — که با دار تیز است و با چاه بند
وگر اسپ یابند جائی یله — که دهقان کند زو بدر بر گله
بریزند خونش بدان کشتمند — برد گوشت آنکس که یابد گزند
پیاده سوارش بماند ز اسپ — بپوزش رود پیش آذرگشسپ
غرض بسترد نام دیوان اوی — بپا اندر آرند ایوان اوی
گناهی که باشد کم و بیش ازین — ز بد تر بود آنکه بد پیش ازین
نباشد بدان شاه همداستان — بدر بر نخواهد جز از راستان
هر آنکس که نپسندد این راه ما — مبادا که باشد بدرگاه ما

پند دادن بوزرجمهر نوشیروان را و سخن گفتن در کردار و گفتار نیک

جهاندار بنشست پیروز شاد   بزرگان داننده را بار داد
سخن گفت خندان و بگشاد چهر   بر تخت بنشست بوزرجمهر
یکی آفرین کرد بر شهریار   که دل شد پُر از دار خرّم بهار
چنین گفت کای داور تازه روی   که بر تو نیابد سخن عیب جوی
خجسته شهنشاه پیروز بخت   جهاندار با دانش و نیک بخت
نوشتم سخن چند بر پهلوی   ابر دفتر و کاغذ خسروی
سپردم به گنجور تا روزگار   بر آید بخواند مگر شهریار
بدیدم که این گنبد دیرساز   نخواهد همی لب گشادن براز
اگر مرد برخیزد از تخت بزم   نهد بر کف خویش جان را برزم
زمین را بپردازد از دشمنان   شود ایمن از رنج اهریمنان
شود پادشا بر جهان سربسر   بباید سخنها همه در بدر
بگیرد بمردی جهان فراخ   کند گلشن و باغ و میدان و کاخ
نهد گنج و فرزند گرد آورد   بسی روز بر آرزو بشمرد
فراز آورد لشکر و خواسته   شود کاخ و ایوانش آراسته
گر آیدونک درویش باشد برنج   فراز آرد از هر سوی نام و ننگ
ز روی و ز ناروی گرد آورد   ز صد سال بر بودنش نگذرد
شود خاک و بی بر شود رنج اوی   بدشمن بماند همه گنج اوی
نه فرزند ماند نه تخت و کلاه   نه ایوان شاهی نه گنج و سپاه
چو بنشیند آن جستن باد اوی   بگیتی نگیرد کسی یاد اوی

بدین کار چون بگذرد روزگار
ازو نام نیکو بود یادگار

ز گیتی دو چیز است جاوید و بس
دگر هر چه باشد نماند بکس

سخن گفتن نغز و کردار نیک
بماند چنان تا جهان است ریک

ز خورشید و ز آب و ز باد و خاک
نگردد تبه نام و گفتار پاک

بد ایشان بود گردش روزگار
خنک مرد با شرم و پرهیزگار

کمن شهریارا گنه تا توان
• گناهے کزو شرم دارد روان

بے آزاری و سودمندی گزین
که این است آیین و فرجام دین

ز من یادگار است چندین سخن
گمانم که هرگز نگردد کهن

چو بگشاد روشندل شهریار
فراوان سخن کرد ازو خواستار

بدو گفت فرّخ کدام است مرد
که دارد دلے شاد بے باد سرد

چنین گفت کاں کو بود بیگناه
نبرد است اهرمن او را ز راه

بپرسیدش از کژّی و راه دیو
ز راه جهاندار گیهان خدیو

بدو گفت فرمان یزدان بهی است
که اندر دو گیتی بدو فرهی است

در بدتری راه اهرمن است
که مرد پرستنده را دشمن است

خنک در جهان مرد برتر منش
که پاکی و شرم است پیراهنش

چو دانش تنش را نگهبان بود
همه زندگانیش آسان بود

بماند بدو رادی و راستی
نکوبد در کژّی و کاستی

هر آن چیز کاں بهرهٔ تن بود
روانش پس از مرگ دشمن بود

ازین هر دو چیزے ندارد دریغ
که بهر نیام است یا بهر تیغ

کسے کو بود بر خرد پادشا
روان را نراند براه هوا

سخن مشنو از مرد افزون منش
که با جان روشن بود بد کنش

چو خشنو نباید بدیگر سراے
هم را بدر پُر از درد ماند بجاے

ازین بگذری سفله آن را شناس
که از پاک یزدان ندارد هراس

دریغ آیدش بهرهٔ تن ز تن ‌‌ ‌ ‌ شود آرزوها به بندد دهن
هم از بهرِ جانش که دانش بود ‌ ‌ نداند نه از دانشی بشنود
بپرسید کسری که از مهتران ‌ ‌ کرا باشد اندازهٔ بهتران
چنین گفت آنکس که دانا تر است ‌ ‌ به آرزو بر توانا تر است
کدام است دانا بدو شاه گفت ‌ ‌ که دانش بود مرد را در نهفت
چنین گفت هر کو بفرمانِ دیو ‌ ‌ نبرّد دل از شاهِ کیهان خدیو
کسی را نه بر خیره فرمان برد ‌ ‌ که خشم روان است و دامِ خرد
ده اهرمنند آن به نیروی شیر ‌ ‌ که دارند جان و خرد را بزیر
بدو گفت کسری که ده دیو چیست ‌ ‌ کزیشان خرد را ببابد گریست
چنین داد پاسخ که آز و نیاز ‌ ‌ دو دیو اند با زور و گردن فراز
دگر خشم و رشک است و ننگ است و کین ‌ ‌ چو نمّام و دو روی و ناپاک دین
دهم آنکه از کس ندارد سپاس ‌ ‌ به نیکی و هم نیست یزدان شناس
بدو گفت ازین شوم ده پر گزند ‌ ‌ کدام است اهرمن و زورمند
چنین داد پاسخ بکسری که آز ‌ ‌ ستمکاره دیوی بود دیر ساز
که اورا نه بینی تو خشنود هیچ ‌ ‌ همه در فزونیش باشد بسیچ
نیاز آنکه او راز اندوه و درد ‌ ‌ همه کور بینند و رخساره زرد
کزین بگذری خسروا دیو رشک ‌ ‌ یکی دردمندی بود بی پزشک
اگر در زمانه کسی بی گزند ‌ ‌ به بیند شود جانِ او دردمند
دگر ننگ دیوی بود پر ستیز ‌ ‌ همیشه به بد کرده چنگال تیز
دگر دیو کین است پر خشم و جوش ‌ ‌ ز مردم بر آرد بناگه خروش
نه بخشایش آرد بکس بر نه مهر ‌ ‌ دژ آگاه دیوی پر آژنگ چهر
دگر دیو نمّام کو جز دروغ ‌ ‌ نداند نراند سخن با فروغ
دگر آن سخن چینِ دو رویه دیو ‌ ‌ ببرّیده دل از ترسِ کیهان خدیو

میانِ دو تن جنگ و کین افگند   بکوشد که پیوستگی بشکند
دگر دیوِ بیدانش و ناسپاس   نباشد خردمند و نیکی شناس
بنزدیک او رای و شرم اندکے است   بچشمش بد و نیک هر دو یکے است
ز دانا بپرسید پس شهریار   که چون دیو با دل کند کارزار
به بنده چه داد است گیهان خدیو   که از کار کوته کند دستِ دیو
چنین داد پاسخ ورا مردِ دین   که اے شاهِ با دانش و آفرین
ز شمشیرِ دیوان خرد جوشن است   دل و جانِ دانا بدان روشن است
گذشته سخن یاد دارد خرد   بدانش روان را همے پرورد
خرد باد جانِ ترا رهنمون   که راهِ دراز است پیش اندرون
دگر خود بود آنکه خوانیم خیم   که با او ندارد دل از دیو بیم
جهان خوش بود بر دلِ نیک خوے   نگردد بگردِ درِ آرزوے
سخنهاے امید گویم کنون   که دل را بشادی بود رهنمون
همیشه خردمندِ امیدوار   نه بیند بجز شادی از روزگار
نه اندیشد از کارِ بد یک زمان   رهِ تیر گیرد نه راهِ کمان
دگر هر که خشنود باشد بگنج   نیازد نسازد تنش را برنج
کسے کو بگنج و درم ننگرد   همه روز او بر خوشی بگذرد
دگر دینِ یزدان پرستش وس   برنج و بگنج و بآزرم کس
ز فرمانِ یزدان نگردد سرش   سرشتِ بدی نیست در گوهرش
بدین هم نشانست پرهیز نیز   که نفروشد او راهِ یزدان بچیز
بدو گفت ازین ره کدام است شاه   سوے نیکوئیها نما بنده راه
چنین داد پاسخ که راهِ خرد   ز هر دانشے بیگمان بگذرد
همان خوے نیکو که مردم بدوے   بماند همه ساله با آبروے
وزین گوهران آنه دیدیم برنج   که همواره سیری نیابد ز گنج

بدو گفت شاه از هنرها چه به | که گردد ازو مرد جوینده مه
چنین داد پاسخ که دانش به است | خردمند خود بر مهان بر مه است
که دانا نیازد به تندی به گنج | تن خویش را دور دارد ز رنج
ز نیروی خشمش بپرسید شاه | که چون جست خواهی همی دستگاه
چنین داد پاسخ که کُندآور بد | بود خصم روشن روان و خرد
ز دانا بپرسید پس دادگر | که فرهنگ بهتر بود یا گهر
چنین داد پاسخ بدو رهنمون | که فرهنگ باشد ز گوهر فزون
که فرهنگ آرایش جان بود | ز گوهر سخن گفتن آسان بود
گهر بی هنر زار و خوار است و سست | بفرهنگ باشد روان تندرست
بدو گفت جان را بزدودن زچیست | هنرهای تن را ستودن زچیست
بگویم کنون گفت من سربسر | اگر یاد داری ز من در بدر
خرد خود یکی خلعت ایزدیست | از اندیشه دور است و دور از بدیست
هنرمند کز خویشتن در شگفت | بماند هنر زو نباید گرفت
همان خوش منش مردم خویش کار | نباشد بچشم خردمند خوار
اگر بخشش و دانش و رسم و داد | خردمند گردد آورد با نژاد
بزرگی و افزونی و راستی | همه گیرد از خوی بد کاستی
وزان پس بپرسید کسری ازوی | که ای نامور مرد فرهنگ جوی
بزرگی بکوشش بود یا به بخت | که یابد جهاندار ازو تاج و تخت
چنین داد پاسخ که بخت و هنر | چنانند چون جفت با یکدگر
چنان چون تن و جان که یارند و جفت | تنومند پیدا و جان در نهفت
همان کالبد مرد را کوشش است | اگر بخت بیدار در جوشش است
بکوشش بزرگی نیاید بجای | مگر بخت نیکش بود رهنمای
و دیگر که دنیا فسانه است باد | چو خوابی که بیننده گیرد بیاد

چو بیدار گردد نه بیند بچشم … اگر نیکوئی دید اگر درد و خشم
دگر پرسشی بر گشاد از نهفت … بدانا ستوده کدام است گفت
چنین داد پاسخ که شاهی که تخت … بیارایـد و زور یابد ز بخت
اگر دادگر باشد و نیک نام … بیابد ز گفتار و کردار کام
بدو گفت کاندر جهان مستمند … کدام است و بد روز و ناسودمند
چنین داد پاسخ که درویش زشت … که نه کام یابد نه خرم بهشت
بخندید و گفتا که بدبخت کیست … که همواره‌ش از درد باید گریست
چنین داد پاسخ که دانشده مرد … که دارد ز کردار بد روی زرد
بپرسید دیگر که خرسند کیست … به بیشی ز هر چیز آرزو مند کیست
چنین داد پاسخ که آنکس که چهر … ندارد بدین گرد گردان سپهر
بدو گفت ما را که شایسته تر … چنین گفت آنکس که آهسته تر
بپرسید ازو گفت آهسته کیست … که بر تیز مردم بباید گریست
چنین داد پاسخ که از عیب جوی … نگر تا که بپیچد سر از گفتگوی
بنزدیک او شرم و آهستگی است … خردمندی و رای و شایستگی است
بپرسید ازو نامور شهریار … که از مردمان کیست امیدوار
بدو گفت آنکس که کوشاتر است … دو گوشش بدانش نیوشاتر است
بپرسید ازو شهریار جهان … ز آگاهی نیک و بد در نهان
چنین داد پاسخ که از آگهی … فراوان بود گفت و مغزش تهی
مگر آنکه گفتند خاکست جاے … ندانم چگونه است دیگر سراے
بدو گفت کسریٰ که آباد شهر … کدام است ما زو چه داریم بهر
چنین داد پاسخ که آباد جاے … ز داد جهاندار باشد بپاے
بپرسید کسریٰ که بیداد تر … بپسندیده تر مرد هشیار تر
بگیتی کدام است با من بگوے … که بفزاید از دانشی آبروے

چنین داد پاسخ که دانای پیر | که با آزمایش بود یادگیر
بدو گفت کسری که رامش کراست | که دارد بشادی همه پشت راست
چنین داد پاسخ که آن کو ز بیم | بود ایمن و باشدش زر و سیم
بدو گفت ما را ستایش بچیست | بنزدیک هر کس پسندیده کیست
چنین داد پاسخ که آن کو نیاز | بپوشد همان رشک با ننگ و آز
همان کین و رشکش بماند نهان | پسندیده او باشد اندر جهان
ز مرد شکیبا بپرسید شاه | که از صبر دارد بسر بر کلاه
چنین گفت هر کس که نومید گشت | دل تیره رایش چو خورشید گشت
دگر آنکه روزش بپایه شمرد | بکار بزرگ اندرون دست برد
بدو گفت غم بر دل کیست بیش | کز اندوه سیر آمد از جان خویش
چنین داد پاسخ که آن کو ز تخت | بیفتاد و نومید گردد ز بخت
بپرسید از و شهریار بلند | که از ما که دارد دل دردمند
چنین گفت کان کو خردمند نیست | توانگر کسی را که فرزند نیست
بپرسید شاه از دلی مستمند | نشسته بگرم اندرون با گزند
بدو گفت با دانشی پارسا | که گردد بمرده الهی پادشا
بدو گفت نومید تر کس کدام | که دارد توانائی و نیک نام
چنین گفت کان کو ز گاه بزرگ | بیفتد بماند نژاد سترگ
بپرسید از و شاه نوشیروان | که آمد مرد بینا و روشن روان
که دانی که بی نام و آرایش است | که او از در مهر و بخشایش است
بدو گفت مرد فراوان گناه | گنهکار و درویش و بی دستگاه
بپرسید و گفتش که بر گو درست | که تا از گذشته پشیمان کراست
چنین داد پاسخ که آن تیره ترگ | که بر سر نهد پادشه روز مرگ
پشیمان شود او دل پر هراس | که جانش بیزدان بود ناسپاس

و دیگر که گفتار دارد بسی   بنزدیک آن ناسپاسان کسی
بپرسید و گفت ای خرد یافته   هنرها یک اندر دگر بافته
چه دانی که زو تن بود سودمند   همه بر دلِ هر کسی ارجمند
چنین داد پاسخ که چون تن درشت   بود دل جز از شادمانی نجست
چو از دردِ روزی بشستی بود   همه آرزو تندرستی بود
بپرسید و گفتش که از آرزوی   چه بیش است پیدا کن ای نیکخوی
بدو گفت چون سرفرازی بود   همه آرزو بی‌نیازی بود
چو از بی‌نیازی بود تندرست   نباید جز از کامِ دل چیز جست
از آن پس چنین گفت با رهنمون   که بر دل چه اندیشه باشد فزون
چنین داد پاسخ که این راسه روی   بسازد خردمند یا راه جوی
یکی آنکه اندیشد از روزِ بد   مگر بی گنه بر تنش بد رسد
بترسد زکارِ رفر ببندد دو دشت   که با مغز جان خیاهد و خون و پوشت
سه دیگر ز بیدادگر پادشا   که بیکار نشناسد از پارسا
چو نیکو بود گردشِ روزگار   خرد یافته یار و آموزگار
جهان روشن و پادشه دادگر   ز گردون نیابی فزون زین هنر
بپرسید از دین و از راستی   کزو دور گردد کژی و کاستی
بدو گفت شاها بدین بر گرای   کزو نگسلد یاد کردِ خدای
همان دوری از کژی و دادِ دیو   بترسیدن از پاک گیهان خدیو
بفرمانِ یزدان نهاده دو گوش   از ایشان نباشد کسی دین فروش
وز آن پس بپرسید از پادشا   که فرمان روان است بر پارسا
کز ایشان کدام است پیروز بخت   که باشد بگیتی سزاوارِ تخت
چنین گفت کان کو بود دادگر   خرد دارد و داد و شرم و هنر
بپرسیدش از دو نشانِ کهن   که باشد هم گوشه و هم سخن

چنین داد پاسخ که از مرد زشت — جوانمردی و داد دادن نکوشت
نخواهد بتو بد بی آنذرم کس — بسختی بود یار و فریاد رس
بدو گفت کسری که را بیش دوشت — که باشد از ایشان ورا خون و پوشت
چنین داد پاسخ که از نیک دل — جدائی نخواهد جز از دل گسل
دگر آں کسے کو نوازنده تر — نکوتر بکردار و سازنده تر
بپرسید دشمن کرا بیشتر — که باشد بر و بر بد اندیش تر
چنین داد پاسخ که برتر منش — که باشد فراواں بر او سرزنش
هر آنکس که آواز دارد درشت — بر آژنگ رخسار و بسته دومشت
چه ماند بدو گفت جاوید چیز — که آں چیز کمی نگیرد بنیز
چنین داد پاسخ که کردار نیک — نخواهد جدا بودن از یار نیک
بدو گفت کسری که روشن تراشت — که برتارک هر کسے افسراشت
چنین گفت کاں جان دانا بود — که بر آرزوها توانا بود
بدو گفت شاه اے خداوند مهر — چه باشد که پهنا فزوں از سپهر
بگفتش یکے شاه بخشنده دشت — و دیگر دل مرد یزداں پرشت
بپرسید و گفتش چه بازیب تر — کز آں بر فرازد خردمند سر
چنین داد پاسخ که اے پادشا — مده گنج هرگز بنا پارسا
چو کردار با ناسپاساں کنی — همے خشت خام اندر آب افگنی
بدو گفت کاندر چه چیزاشت رنج — کز آں کم شود مرد را آز گنج
چنین داد پاسخ که اے شهریار — همیشه دلت باد چوں نو بهار
پرستنده شاه بد خو ز رنج — نخواهد تن و زندگانی و گنج
بپرسید و گفتا چه دیدی شگفت — کز آں برتر اندازه نتواں گرفت
چنین گفت با شاه بوزرجمهر — که یکسر شگفت اشت گرداں سپهر
یکے مرد بینی تو با دستگاه — رسیده کلاهش بابر سیاه

که او دشت چپ را نداند ز راشت
ز بخشش فزونی نداند ز کاشت

یکی گردش آشمان بلند
ستاره بگوید که چون اشت و چند

فلک رهنمونش بسختی بود
همه بهر او شور بختی بود

گران تر چه دانی بدو گفت شاه
چنین داد پاسخ که ننگ گناه

بپرسید کز بد ترس کارها
ز گفتارها هم ز کردارها

کدام اشت با ننگ و با سرزنش
که خوانند هرما هر کسی بدکنش

چنین داد پاسخ که ز زفتی ز شاه
ستنبیدن از مردم بیگناه

توانگر که تنگی کند در خورش
دریغ آیدش پوشش و پرورش

زنانی که ایشان ندارند شرم
بگفتن ندارند آواز نرم

همان ننگ مردان که تندی کنند
ابر تنگدستان بلندی کنند

دروغ آنکه بیرنگ و زشت اشت و خوار
چه بر نابکار و چه بر شهریار

بگیتی ز نیکی چه چیز اشت گفت
هم از آشکارا هم اندر نهفت

که آن مرد دانشده جوشن کند
روان را بدان چیز روشن کند

چنین داد پاسخ که کوشا بدین
ز گیتی نباید جز آفرین

دگر آنکه دارد بیزدان سپاس
بود دانشی مرد یزدان شناس

بدو گفت کسری ز کرده چه به
چه ناکرده از شاه و از مرد مه

چه بهتر نه فرمودن و داشتن
دگر مرد را خوار بگذاشتن

چه بهتر کز او باز داریم چنگ
گرفتن چه بهتر ز بهر درنگ

بپاسخ نگهداشتن گفت خشم
چو دانی که با تو نخواهند جشم

دگر آنکه بیدار داری روان
نکوشی بید کارها تا توان

ز فرو هشته کین بر گرفته امید
بتابد روان تو یکره داید شنید

بکاید بزه چند یابی مزه
ببیگن مزه دور باشی از بزه

